سیماكانی تازەكردنەوەی
شیعری كوردی ١٨٩٨ – ١٩٣٢

خودانێ ئیمتیازێ
حافظ قاضي

سەرنڤیسەر
مؤید طیب

مافێن چاپکرنێ د پاراستی نە

ئەدرێس
کوردستانا عێراقێ – دهۆك
ئاڤاهیێ ئێکەتیا سەندیکایێن
کرێکارێن کوردستانێ
قاتێ سێیەم
تەلەفۆن: ٧٢٢٥٣٧٦ — ٧٢٢٢١٢٥

www.spirez.org
www.spirezpage.net

- **ژمارا وەشانێ:** (١٠٩)
- **ناڤێ پەرتووکێ:** سیماکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی ١٨٩٨ — ١٩٣٢
- **دانانا:** یادگار ڕەسول حەمەدەمین باڵەکی
- **دەرهینانا ناڤەرۆکی:** نازدار جزیری
- **بەرگ:** بەیار جەمیل
- **سەرپەرشتکارێ چاپێ:** زاگرۆس مەحموود
- **چاپا ئێکێ**
- **تیراژ:** (١٠٠٠) دانە
- **ژمارا سپاردنێ:** (   ) ل سالا ٢٠٠٥
- **چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ - هەولێر**

SPIREZ PRESS & PUBLISHER

دار سپیرێز للطباعة والنشر

سیماكانی تازەكردنەوەی
شیعری كوردی
١٨٩٨ – ١٩٣٢

یادگار ڕەسول حەمەدەمین باڵەكی

سپیرێز ٢٠٠٥

ئەم کتێبە، نامەیکی ماستەرە، پێشکێشی کۆلیژی پەروەردەی،
زانکۆی سەلاحەدین لە هەولێر، کراوە و بەشێکە بووە لە
پێویستییەکانی پلەی ماستەر لە ئەدبی کوردیدا.
نامەکە بەسەرپەرشتی د. فەرهاد پیربالْ قەساب بووە.

پێشکەشە بە:

گیانی بەهەشتیی دایکم
پێشکەشە

ناوەڕۆك

پێشەكی ٩
بەشی یەكەم ١٥
★ دەروازەیەك بۆ تازەگەری ١٧
★ هۆكار ەكانی سەرهەڵدانی تازەگەری لە شیعری كوردیدا........... ٢٧
★ ڕۆژنامەگەری و ڕەگە سەرتاییەكانی تازەكردنەوە............... ٤٩

بەشی دووەم ٧٧
★ گۆڤارەكانی (ژین – ئەستەمبول – ١٩١٨) و (كوردستان – ئەستەمبول – ١٩١٩) و ڕۆلیان لە تازەكردنەوەی شیعری كوردیدا ٧٩
★ عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەكاری و ڕۆلی لە تازەكردنەوەی شیعری كوردیدا.. ٨٩
★ مستەفا شەوقی – قازی زادە و ڕۆلی لە تازەكردنەوەی شیعری كوردیدا ١١١
بەشی سێیەم ١٢٣
★ جموجۆڵی بلاۆكردنەوەی شیعری كوردی لە گۆڤار و ڕۆژنامە كوردییەكاندا لە ماوەی ساڵانی ١٩٢٠ – ١٩٣٢ دا ١٢٥
★ تازەكردنەوەی فۆڕمی شیعر ١٣٧
★ تازەكردنەوەی ناوەڕۆكی شیعر ١٥٩

ئەنجام ١٧٩
سوپاس وپێزانین ١٨١
بیبلیۆگرافیا ١٨٣
كورتەی باسەكە بە زمانی عەرەبی ١٩٧
كورتەی باسەكە بە زمانی ئینگلیزی ١٩٩

پێشەکی

(سـیماکانی تازەکردنـەوەی شـیعر-+ی کـوردی ١٨٩٨-١٩٣٢)، هەوڵێکـە بـۆ دەسـت نیشانکردنی ئـەو گۆڕانکارییانـەی کـەوا بەسـەر فـۆڕم و نـاوەڕۆکی شـیعری بڵاوکـراوەی کوردی لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا، هاتوون، لە ماوەی ساڵانی ئاماژە بۆ کراو دا. لە ڕێی ئەمەوەش ناساندن و دیارخستنی ڕۆڵی ئەو شاعیرانەیە، کە ئەو گۆڕانکاریانەیان ئـەنجام داوەو ڕۆلیان لە تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا هەبووە.

سنووری باسەکەمان، لەگەڵ دەستپێکی ڕۆژنامەگەریی کوردی (ڕۆژنامەی کوردستان ١٨٩٨)، کە خاڵی دەستپێکی بڵاوکردنەوەی شیعری کوردیشە، دەست پێدەکات. هەروەها لەگەڵ دەرچوونی یەکەم ژمارەی گۆڤاری (هاوار) لە ١٥- ٥ -١٩٣٢ کۆتایی پێدێت، کـە لـەو کاتەدا و لە ڕێی ئەم گۆڤارەوە چەند چالاکییەکی تری شیعری کوردی لـە شـام لـە سـەر دەستی قەدری جان و جگەرخوێن و کامەران بەدرخان و عوسمان سەبری و...، هاتنـە کایەوە.

هەڵبژاردنی بابەتێکی لەو جۆرە بە مەبەستی لێدوان و ئەنجامـدانی توێژینـەوە لـە بارەیەوە، بۆ چەند هۆیەك دەگەڕێتەوە، گرنگترینیان:

١- گۆڤار و ڕۆژنامە کوردیەکانی ئەم ماوەیە گەنجینەیەکی گەورەی ڕۆشنبیریی کوردین، کە بەشێك لە پانتایی سەر لاپەڕەکانییان بۆ شیعر تەرخان کراون. ساغ نەکرانەوەی بەشێکی زۆر لەو شـیعرانە و نـەبوونی یـان کـەمی بـاس و لێکۆڵینـەوە دەربارەیـان و مانەوەیان بەبێ ئاوڕلێدانەوە، لە هۆ سەرەکیەکان بـوون بـۆ ئـەوەی ئـەم باسـەی بـۆ تەرخان بکەین.

٢- کە لە تازەکردنەوەی شیعری کوردی دەدوێین، لەو باوەڕەوە بۆی دەچین کە شـیعر تـا بڵاونەکرێتـەوە و کەسـانێکی زۆر لـە ڕێـی بڵاوکراوەکانـەوە پێـی ئاشـنا نـەبن، کاریگـەرییێکی ئـەوتۆ دروسـت ناکـات. لـە سـنووری ئـەو تێڕوانینـەوە و بـۆ ئـەوەی بتوانین بە گوێرەی ڕێڕەوی مێژوویی سیما تازەکانی شیعری کوردی دەست نیشان

بکەین، گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەو ماوەیەمان هەڵبژارد و لە سەر بنچینەی زووتر بڵاوکردنەوەی شیعر، ئەو گۆڕانکاریانەمان دەرخستوون کە قۆناغێك لەگەڵ قۆناغی پێش خۆی جیادەکەنەوە.

نووسین لەبارەی تازەکردنەوەی شیعری کوردییەوە پیکهاتەی کۆمەڵێك کتێب و لێکۆڵینەوەی جۆراو جۆری نووسەرانی کوردە و هەریەکەیان کەم تا زۆر هەوڵیان داوە لایەنە شاراوەکانی ئەم بابەتە ئاشکرا بکەن. بەڵام جیاکاری ئەم باسەی ئێمە لەگەڵ ئەواندا لە دوو خاڵی سەرەکی دایە:

١- ئەو لێکۆڵینەوانەی بۆ تازەکردنەوەی شیعری کوردی تەرخان کراون، زیاتر لە شیعری دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و سنووردارتر لە ساڵانی بیستەکان دەست پێدەکەن. هەرچی باسەکەی ئێمەیە بە بەڵگەوە ڕەگە سەرەتاییەکانی تازەکردنەوە بەر لەو ماوەیە دەست نیشان دەکات.
٢- زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی پێشتر کە لەم دیاردەیە دواون، لەسەر بنچینەی بڵاوکرانەوەی شیعر لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا نەکراون و زیاتر هەوڵیان داوە چەند شیعرێکی شاعیرانی ئەو ماوەیە لە ڕێی دیوانەکانیانەوە وەربگرن. لە کاتێکدا لە باسەکەی ئێمەدا وێڕای ئەوەی کە ئەو شیعرانە وەرگیراون کە لەو ماوەیەدا بڵاوکراونەتەوە، ڕۆڵی چەند شاعیرێکیش دەرخراوە کە تائێستا باس لە خۆیان و شیعرەکانیان نەکراوە یان بە کەمی باسکراون.

دیارە هەر کارێك ئەنجام بدرێ بەبێ گرفت بەرێوە ناچێت، بەڵام لە ڕێی هەوڵی بەردەوامدا دەکرێ بەشێك لەو گرفتانە چارەسەر بکرێن. گرفتی ئێمەش لەم باسەدا بە پلەی یەکەم بریتی بوو لە بە ئەستەم دۆزینەوەی تێکڕای ژمارەکانی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی لە ماوەی ساڵانی ١٨٩٨-١٩٣٢ دەرچوون، بەڵام دوای گەڕان و پرسیارکردنێکی زۆر توانیمان تا ڕاددەیەکی باش بەسەر ئەم گرفتەدا زاڵ ببین و زۆربەی ژمارەی گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی ئەو ماوەیە بدۆزینەوە، کە شیعریان تێدا هەیە. هەروەها کۆنی ڕێنووسی شیعرەکان و وەرگێڕانی بۆ سەر ڕێنووسی ئێستا گرفتێکی تر بوو، کە ماوەیەکی تەواوی لێ گرتین تا توانیمان بە سەر ئەم گرفتەشدا زاڵ ببین.

ناوەڕۆکی باسەکە، بێجگە لە پێشەکی، لە سێ بەش و ئەنجامەکانی کارکردنەکە پێک هاتووە.

لە بەشی یەکەمدا وێڕای ناساندنی چەمکی تازەگەری و بە کورتی دیاریکردنی قۆناغەکانیی لە شیعری تورکی و عەرەبی و فارسیدا، باس لەو هۆکارانە کراوە کە بوونەتە زەمینە و ڕێخۆشکەر بۆ تازەبوونەوەی شیعری کوردی، لە ناویشیاندا بە فراوانتر باس لە ڕۆڵی ڕۆژنامەگەری لەسەر ئەو تازەبوونەوەیەدا وەك هۆکارێکی کاریگەر کراوە و لەوێشدا ڕەگە سەرەتاییەکانی تازەکردنەوە و بەتایبەتی لە شیعرە بڵاوکراوەکانی حاجی قادری کۆیی دەست نیشان کراوە.

لە بەشی دووەمیشدا، دوابەدوای باسکردنی جموجۆڵی بڵاوکردنەوەی شیعر لە گۆڤارەکانی (ژین-ئەستەمبول-١٩١٨) و (کوردستان-ئەستەمبول-١٩١٩)، ڕۆڵی هەریەك لە شاعیرانی تازەکەرەوە عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و مستەفا شەوقی-قازی زادە دیاری کراوە.

لە بەشی سێیەمیشدا، وێڕای باسکردنی جموجۆڵی بڵاوکردنەوەی شیعر لە گۆڤار و ڕۆژنامەکانی ماوەی نێوان ١٩٢٠-١٩٣٢ و دیارخستنی ناو و ژمارەی شیعرەکانی تێکڕای ئەو شاعیرانەی کە شیعریان بڵاوکراوەتەوە، لە دوو باسی تایبەت بە فۆڕم و ناوەڕۆك، باس لە هەموو ئەو داهێنان و ڕەگەزە تازانە کراوە، کە لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠-١٩٣٢ هاتوونەتە ناو شیعری بڵاوکراوەی کوردییەوە.

لە ئەنجامەکانیشدا بە کورتی هەموو ئەو لایەنە گرنگانەمان دەرخستوون، کە لە دووتوێی ئەم باسەدا پێیان گەیشتووین.

یادگار ڕەسول باڵەکی
سێشەممە ٩- ٩- ٢٠٠٣
سۆران

تێبـــيني

١- له سەرچاوه و پەراوێزی سەرچاوەکاندا پشتمان به سیستمی (کۆد- خـزن) بەستووه؛ هـەر سەرچـاوەو ژمـارەی تایبـەتی خـۆی هەیـە و بـە گـوێرەی ڕیزبەنـدی پیتـە ئەبجەدیەکان بۆ ناوی نووسەران سەرچاوەکان ڕیزکراون.

٢- له گۆڤار و ڕۆژنامه کوردییه کۆنەکاندا که بنچینەی کارکردنی ئێمەن و شیعریان لێ وەرگـیراوه و بەشێکیشـن لـه سەرچاوەکان، سیسـتمی ئەبجـەدی بـۆ نـاوی نووسـەران بەکار نەهێنراوه، ئەویش له بەر دوو هۆ:

أ - لەو سەرچاوانەدا هی وا هەبوو چەندین شیعری تێدا هەبوو. بـۆ هـەر شـیعره و بـه جیا ئاماژەکردن به سەرچـاوەکه و دووبارەبوونـەوەی چـەند جـارەی سەرچـاوەیەك له لایەك وای دەکرد که ژمارەی سەرچاوەکان زۆر زیاتر بـێ لەوەنـدەی کـه هەیـه و لەلایەکی تر تووشی کۆمەڵێك کەموکورتی تر دەبووین.

ب- وامان به چاکتر زانی ئـەو سەرچـاوانه لەسـەر بنچینەی مێـژووی بڵاوبوونـەوەیان ڕیزبکرێن، بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی دیارتر مێژووی بڵاوبوونەوەی ژمارەی هەریەك لەو گۆڤار و ڕۆژنامانه بەرچاوبکەون.

بەشـــى یەكـەم

- دەروازەیـەك بۆ تازەگـــەری
- هۆكارەكـــانی ســـەرهەڵدانی تازەگەری لە شیعری كوردیدا
- ڕۆژنـــامـــەگـــەری و ڕەگـــە ســـەرەتاییەكانی تازەكردنەوە

دەروازەیەك بۆ تازەگــەری

▪ چەمكی تازەگەری

تازەگەری چەمكێكی فراوانە. لە زمانی كوردیدا، ئەم زاراوەیە چەندین فۆڕمی تـری بۆ بەكار هێنراوە، وەكو (نوێخوازی، نوێگەری، تازەگەرایی، نوێگەرایی...)، زێتریش ئەم فۆڕمانە بـۆ یـەك مەبەسـت بـەكار هێنـراون و كـەم وابـووە جیاكارییـەك لـە نێوانیانـدا كرابێ. لە كاتێكدا لە زمانە ئەوروپیـەكان و لـە زمـانی عەرەبیشـدا چـەمك و مەبەسـتی هەندێ لەو زاراوانە لە یەكتر جیایە، بۆ نموونە لـە زمـانی ئینگلیزیـدا هـەردوو زاراوەی (Modernism) و (Innovation) هەن، لە زمانی عەرەبیشدا (حداپـە) و (تجدیـد) لە بەرامبەریان دانراون. هەریەك لەو دوو زاراوانە چ لە زمـانی ئینگلیـزی چ لـە زمـانی عەرەبیدا پێناسەی جیاجیایان بۆ كراوە.

(مـۆدێرنیزم- حداپـە) ڕەگوڕیشـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوروپاو (بـەو بزووتنـەوەو ئاراستە نێو دەوڵەتیانەی بواری هونەرە چالاكەكان دەوترێت، كـە لـە دوای كۆتاییـەكانی سەدەی نۆزدە سەریان هەڵداوە)(٢٢١:٣٩٩)، هەرچی(تجدیـد-Innovation)ە، لـە ڕووی كات و شوێنەوە فراوانترە، بەو مانایەی كە ڕەنگە لە هەموو سەردەمێك و شوێنێك شتی (تازە) بێتە ئاراوە. لێرەدا نامانەوێ باس لە ناواخنی مـۆدێرنیزم بكـەین بەقـەد ئـەوەی كـە دەمانـەوێ چـەمكی (تجدیـد-Innovation)) بناسـێنین -كـە ئێمـە زاراوەی (تازەگـەری) مـان بـۆ بـەكار هێنـاوە-. بنەچـەی ئـەم زاراوەیـە دەگەڕێتـەوە بـۆ وشـەی (نۆڤاتۆر)ی لاتینی(٥:١٧٦) و كۆمەڵێك پێناسەی جۆراوجۆری بۆ كراوە لەوانە، تازەگەری بریتییە لە:

* (شتێكی تازە خستنە ناو شتێكی جێگیر، دەرچوون لە لاسایی كردنەوە) (١٨٥:١٨٢)
* (كردارێك یان حاڵەتێكی سەرەتایی تازەبوونەوەی شتێك)(٢٢٢:١١٦٦)
* (زیادكردن و داهێنان لە سیماكانی ژیاندا)(١٨٤:٢٩٤)

* (داهێنان، داهێنانیش ئازادییە، چونکە ڕێ بە توانایی مرۆڤ دەدات بۆ دەرچوون لە لاسایی کردنەوە)(١٦:١٩٤)
* (کۆنی دەستکاریکراو)(١٤٠:٤٣)

لەم پێناسانەی سەرەوەدا دەکرێ چەند تایبەتیەکی تازەگەری هەڵبهێنجین، لەوانە:

١- بۆ هەموو (تازە)یێك پێشتر (کۆن)ێك هەیەو بە پێوانەکردن لەگەڵ ئەو کۆنە، ناونراوە(تازە) ئەو تازەیەش ڕەتکردنەوەو بە پەراوێزکردنی (کۆن)ەکە نییە، بەڵکو جولاندن و دەستکاری کردنیەتی و ئازاد کردنیەتی لەو کۆت و بەندانەی کە بەهۆیانەوە وەستاوو جێگیرە.

٢- هەموو تازەگەرییەك لاسایی کردنەوەی لە پێشە. لەگەڵ گەیشتنە لوتکەی لاسایی کردنەوە، ئیتر کۆتایی بەخۆی دەهێنێت و شتێکی تازە دێتە ئاراوەو، لە ڕێگەی ئەو زیادکردن و داهێنانانەی کە لەو ماوەیەدا دروست دەبن، پێداویستیە سەرەتاییەکانی تازەگەری بەدیار دەکەون، کەواتە وێڕای ئەو مامەڵەی (تازە)لەگەڵ (کۆن)دا دەیکات، (داهێنان) دەبێتە ڕەگەزی سەرەکیی تازەگەری.

٣- تازەگەری بە پێچەوانەی هەندێ چەمکی تر نەبەستراوەتەوە بە کات و شوێن، هەموو تازەیەك ڕۆژێك دادێت کۆن دەبێت، وەکاتێك ئەزموونێکی تازە سەرهەڵدەدات گفتوگۆیەك لەبارەیەوە دێتە کایەوە، ئەم گفتوگۆیە دیاردەیەکی زیندووە بۆ هەموو بزووتنەوەیەکی تازەگەری(٢٩:١٨٨)

تازەگەری تەنها تایبەت نییە بە بوارێك یان شتێك بەڵکو هەموو شتێك لە ژیاندا لە تازەبوونەوەی بەردەوامدایە. ئێمە کاتێك لە شیعر ئەدوێین، ئەوە ئەدەب بە گشتی و شیعریش بە تایبەتی، ڕەنگدانەوەی ئەو واقیعە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیرییە کە بەسەر کۆمەڵگەدا دێت، بۆیە لەم ڕوانگەیەوە هەر گۆڕانکارییەك بەسەر کۆمەڵگەدا بێت، ڕەنگدانەوەی دەبێت بۆ سەر شیعر، دواجار تازەیی شیعر لە منداڵدانی ئەو گۆڕانکاریانەوە لە دایك دەبێت. ئەو تازەییەی شیعریش وەك هەر بوارێکی تر واتای ڕەشکردنەوەی کۆن ناگەیەنێ و، (ئەدۆنیس) گوتەنی (ئەوەی وەك

شیعر نوێیەو ئەوەی وەك شیعر كۆنە لەگەڵ یەكتر ناكۆك نین، هەر لە بنەڕەتیشدا ناكۆك نەبوونە)(١١٨:٣)، بەڵكو بەردەوامبوونیەتی بەڵام بە ڕەنگێكی جیاوازتر.

مەسەلەی (كۆن) و (تازە)یی لە شیعردا وەنەبێت تایبەت بێت بە میللەتێكی دیاریكراو، بەڵكو دەشێ لەناو ئەدەبیاتی هەر میللەتێكدا ڕوویدات. (ئەریستۆفانس) كە یەكێكە لە نووسەرە دیارەكانی گریك و لەسەدەی پێنجەمی پێش زایینیدا ژیاوە لە شانۆگەریی (بۆقەكان)دا، بایەخێكی تەواوی بە مەسەلەی كۆنی و تازەیی شیعر داوە(٢١١:١٧٥). لە ئەدەبیاتی هەر میللەتێكدا لەگەڵ سەرهەڵدانی هەر شاعیرێكی ناودارو خاوەن بەهرە، شتی تازە خزاوەتە ناو ئەدەبیاتی ئەو میللەتەو (وەك شتێكی بەدیهی هەر سەدەو چەرخێك جۆرە شاعیرو نووسەرێك دەهێنێتە كایەوە كە لەگەڵ باری گۆڕانكاری نوێی كۆمەڵگەكەدا بگونجێت ئەمیش وەك دیاردەیەكی مێژوویی خۆی دەچەسپێنێتە سەر شاعیرو نووسەری سەدە نویّ یەكە، چونكە هەر سەردەمێك بە پێی گۆڕانی باری ئابووری و كۆمەڵایەتی دانیشتوانی تایبەتی خۆی هەیە، دەبێت شاعیرو نووسەرانی ئەم كۆمەڵگایە تازەیە خاوەنی بیروباوەڕو ئایدۆلۆجێكی تایبەتی هەبێت، بەچاوی سەدە نویّ یەكەوە بڕوانێتە كۆمەڵ)(٧٢:١٤). كەواتە هەروەك (تازەگەری) لە بواری شیعردا تەنها نەبەستراوەتەوە بە میللەتێكی دیاریكراوەوە، بەهەمان شێوەش نەبەستراوەتەوە بە سەردەمێكی دیاریكراوەوە، بەڵكو هەر سەردەمێك تایبەتمەندیی خۆی هەیەو خۆشی شیعری تازە بۆ خۆی دەخوڵقێنێ.

لە مێژووی ئەدەبیاتی كوردیدا لەگەڵ سەرهەڵدانی هەر یەك لە شاعیرانی وەكو بابا تاهیری هەمەدانی و مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و نالی و گۆران و ...، شیعری تازە –بەگوێرەی ئەو سەردەمانەی خۆیان- هاتۆتە ئاراوە. هەریەكیش لەو شاعیرە كوردانە لە ئەنجامی ئەو بارودۆخەی ڕووبەڕوویان بۆتەوە، یان بەهۆی ئەو هۆكارە ناوەكی و دەرەكیانەی كاریگەرییان بەسەریانەوە هەبووە، توانیویانە گۆڕانكارییەك لە شیعردا بكەن و شتێك بێننە ئاراوە كە سەرەڕای هەبوونی خاڵی هاوبەش لەگەڵ پێشتر، چەند تایبەتمەندییەكی خۆیان هەبێ، كە ڕەنگە پێشتر نەبووبن.

بارودۆخی كوردستان لە كۆتاییەكانی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا ڕووبەڕووی كۆمەڵێك گۆڕانكاری بووەوە. لە ئەنجامی ئەو هۆكارە ناوەكی و دەرەكیانەی

بەسەر کۆمەڵگەدا هاتن، ئـەدەب بـە شـێوەیەکی گشـتی و شـیعریش بـە تایبـەتی ئـەوەی بەرکەوت کە گوزارشتێکی تازە لەو بارودۆخە تازەیە بکات و وێنایەکی ئـەو سـەردەممان بـۆ بکـات. بۆیـە دەبیـنین سـەرەتای گۆڕانکـاری لەشـیعرداو لـەو ماوەیـەدا زیـاتر لـە ناوەڕۆکەوە بووەو دوا بە دوای ئەویش شاعیران بەرە بەرە ڕوویان کـردە تازەکردنـەوەی فۆڕمی شیعری و، لەمەوە قۆناغێکی تازەی شیعری کوردی دروست بوو.

▪ تازەکردنەوەی شیعر لە لای تورکەکان

ئەدەبی تـورکی بـە گشـتی تـا ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەم، کـەوتبووە ژێـر کاریگـەری ئـەدەبی عـەرەبی و فارسـی. لـە(٣)ی تشـرینی دووەمـی سـاڵی ١٨٣٩ لەلایـەن دەوڵـەتی عوسمانییـەوە دەسـتووری (فرمـان التنقیمـات) دەرچـوو، کـە دەسـتوورێکی چاکسـازی کۆمەڵایـەتی تایبـەت بـوو بـە پاراسـتنی مـاڵ و سـامانی خـەڵك و هـەڵگرتن و کـەم کردنەوەی باج و کرێ لەسەر هاوڵاتیان. ئەم دەستووورە کاریگەری هـەبوو لەسـەر بـاری ئەدەبی و ڕۆشنبیری لە دەوڵەتی عوسمانیدا و دوای نزیکەی بیست و یـەك سـاڵ بەسـەر دەرچوونی ئەم فەرمانەدا، نووسەری ناوداری تورك (ئیـبراهیم شناسـی) (١٨٢٦-١٨٧١ز) لـە ساڵی ١٨٦٠ ڕۆژنامەی (ترجمان الاحوال)ی دەرکرد، ئەوەی لەو ڕۆژنامەیەدا تایبـەت بـوو بە ئەدەب زیاتر بریتی بوو لە لاسایی کردنەوەی ئەدەبی ئەوروپی، بەتایبـەتی ئـەدەبی کلاسـیکی فەڕەنسـی، هەریـەك لـە (شناسـی و ئەحمـەد وەفیـق پاشـا و نـامق کـەمال و ئەحمـەد مەدحـەت ئەفەنـدی) لـە نووسـەران و شـاعیرە ناودارەکـانی ئـەو ڕۆژنامەیـە بوون(١٩٩:٢٤). دوا بەدوای ئەم هەوێنەی تازەکردنـەوەش، چـەند بـزاڤ و قوتابخانەیـەکی تازەگەریی ئەدەبی دروست بوون، گرنگترینیان ئەمانە بوون:

أ- بزاڤی ئەدەبی تازە:

ئەم بزاڤە بەدەرچوونی گۆڤاری (پروت فنـون) لەسـاڵی ١٨٩٦-١٩٠١دا دەسـت پێـدەکات، کـە کۆمـەڵێك لاوی تـورك، بـە ڕابەرایـەتی (ڕەجـائی ئـەکرەم زادە) بڵاویـان دەکـردەوە، گرنگترین شاعیرانی ئەم گۆڤارە بـریتی بـوون لـە (تۆفیـق فکـرەت، جـەناب شـەهابەدین، حسێن سیرەت، حسێن سوعاد، عەلی ئەکرەم، فایەق عەلی، جـەلال سـاهیر)، کـە ئامـانجی

سەرەکیان تێکدانی ئەدەبی (دیوان)ی کۆنی کلاسیکی و پابەند بوون بە ئەدەبی ڕۆژئاوایی(١٩٨:٤٦) و دەرچوون لە سیستمی قەسیدەو پابەند بوون بە یەکێتی بابەت بوو(١٩٩:٢٥).

ب- ئەدەبی تورکی لە سەدەی بیستەمدا(١٩٠١-١٩٢٣):

لەسەدەی بیستەمدا پێشکەوتنێکی گەورە لە گۆڕەپانی ئەدەبی تورکی سەری هەڵدا، بە تایبەتی لە بواری شیعردا، هەوڵی شاعیرەکان بریتی بوون لە بەتورك کردنی زاراوەکان و زمانی شیعری و بەکار هێنانی کێشی هیجائی تورکی، لە جیاتی کێشی عەرووزی عەرەبی، هەروەك لە ناوەڕۆکیشدا زیاتر بەرەو هەستێکی نەتەوەیی چوون. گرنگترینی ئەو بزاڤە ئەدەبییانەی کە لە ماوەی چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەمدا سەریان هەڵدا بریتی بوون لە:

١- ***بزاڤی (فەجری ئاتی) (١٩٠١-١٩٠٨):*** لەگەڵ داخرانی گۆڤاری (پروت فنون) لەساڵی١٩٠١، ڕێگە خۆش بوو بۆ سەرهەڵدانی ئەو بزاڤە لە ڕێگەی کۆمەڵێك لاوی تورك، کە ناویان لە خۆیان نابوو (کۆمەڵی فەجری ئاتی) (١٩٩:٢٦). ئامانجی سەرەکییان بریتی بوو لە پێشخستنی زمان و ئەدەب و زانستە کۆمەڵایەتییەکان و بواردان بە لاوە بەهرەمەندەکان بۆ زیاتر بایەخ دان بە تواناکانیان (١٩٨:٥٠). دیارترین شاعیرانی بریتی بوون لە (جەلال ساهیر، ئەحمەد هاشم، تەحسین ناهد، ئەمین دولاند، شەهابەدین سلێمان...).

٢- ***بزاڤی ئەدەبی نەتەوەیی(١٩٠٨-١٩٢٣):*** ئەم بزاڤەش لە ناو کۆمەڵێك لاوی تورکی و لە دوای ئینقلابی عوسمانییەکان لە ساڵی ١٩٠٨ دا سەری هەڵداو، تا مێژووی ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا لە ساڵی ١٩٢٣ بەردەوام بوو. ئامانجی ئەم کۆمەڵە لاوە بریتی بوو لە:

یەکەم: گەڕانەوە بۆ سەرچاوە نەتەوەییەکان و سوود وەرگرتن لێیان و ڕەت کردنەوەی کاریگەری دەرەوە.

دووەم: بایەخ دان بە مەسەلەکانی نیشتمان و ژیانی تورکی و قۆستنەوەیان بۆ ناو بەرهەمە ئەدەبییەکان

سێیەم: واز هێنان لە کێشی عەرووزی عەرەبی و گەڕانەوە بۆ کێشی هیجا (١٩٨:٥١)

ناودارترین شاعیرانی ئەم بزاڤەش بریتی بوون لە (محەممەد عاکف١٨٧٣-١٩٣٦، یەحیا کەمال بەیاتلی١٨٨٤-١٩٥٨، محەممەدئەمین یورداقول١٨٦٩-١٩٤٤، ڕەزا تۆفیق١٨٦٨-١٩٤٩، فاروق نافز و زیا گوك ئەلب) کە لە ساڵی ١٩١١ گۆڤاری (گەنج قەلەملەر-قەلەمی لاوەکان) یان لە شاری (سلانیك) دەردەکرد(١٩٩:٢٨)

٣- ***بزاڤی ئەدەبی کۆماری:*** لە دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا لە ساڵی ١٩٢٣دا بانگەوازی لە دایك بوونی ئەدەبێکی تازە ڕاگەیەنرا، کە تێکەڵ بوو لە ئیسلامییەتی (محەممەد عاکف) و تۆرانییەتی (زیا گوك) و ڕۆمانسییەتی (یەحیا کەمال) و ڕەمزییەتی (ئەحمەد هاشم)، کە باڵیان بەسەر ژیانی ڕۆشنبیری لە تورکیادا کێشابوو. تازەکردنەوە لە لای ئەم بزاڤە زۆربەی بوارەکانی ژیانی ڕۆشنبیریی لە تورکیای تازە گرتبووەوە؛ زمان، شێوەی شیعر، کێش، هونەرەکانی ئەدەب، ڕوونی ئامانجەکان(١٩٩:٢٨). هەر لە ناو ئەم کەشەشدا (نازم حکمەت)ی شاعیری گەورەی تورك هەڵکەوت، کە دەنگێکی تازەو شاعیرێکی ئازادیخواز و مرۆڤدۆستی ناو ئەو بزاڤە بوو و خاوەنی تەکنیکێکی تازە بوو لە شیعرداو پشتی بە کێشی هیجای تورکی و قالبی شیعری ئازاد دەبەست و لەم ڕووەوەش زیاتر کاریگەریی بۆدلێر و مایکۆفسکی لەسەر بوو(١٩٩:٣١).

لەگەڵ دەرچوونی گۆڤاری (وارلق) لە ساڵی١٩٣٠دا، کەلە لایەن (نازم حکمەت) و کۆمەڵێك شاعیری دیکەی لاوەوە دەردەچوو، شیعری تورکی بەرەو پێشچوونێکی باشی بەخۆوە بینی و ئەنجامەکەشی لێکەوتنەوەی چەند کۆمەڵ و بزاڤێکی تر بوو لە وانە (بزاڤی تەغریب-غەریبچیلەر) (١٩٨:٦٦).

▪ تازەکردنەوەی شیعر لە لای عەرەبەکان

یەکـەم تازەکردنـەوە لـە شـیعری عـەرەبی بەشـێوەیەکی دیـار لـە سـەرهەڵدانی (موەششەح)• ەوە لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا دەست پێدەکات. بەڵام ئـەوەی پەیوەسـتە بەو ماوەیەی کە ئێمە لێی دەدوێین ئەوەیـە کـە لـە سـەدەی نۆزدەمـدا ئـەدەبی عـەرەبی وەکو هەر بوارێکی دیکـەی ژیـانی عـەرەبی گۆڕانکاری بەسـەر داهـات، کاریگـەریی بـیری ڕۆژئاوایی لەسەر بیری عەرەبی لە سەرەتاکانی سـەدەی نۆزدەمـدا دەسـتی پێکـرد، بـەڵام ڕەنگدانەوەی بۆ سەر ئەدەب هەندێك درەنگترەو دەکرێ کۆتاییەکانی سـەدەی نـۆزدە بـە سەرەتای سەرهەڵدانی بزووتنەوەیەکی ئەدەبی دابنێین لـە نـاو شـیعری عەرەبیـدا و بـە تایبـەتی لـە وڵاتـی میسـردا. سـەر ئامـەدیی وڵاتـی میسـریش لەبـەر چـەند هۆکارێکـە، لەوانە:

١- جیا بوونەوەی وڵاتـی میسـر لـە دەسـەڵاتی عوسمـانی لـە سـەر دەسـتی (محەممـەد عەلی پاشا)دا.

٢- ناردنی نێردراوی زانستی و قوتابیان بۆ خوێندن لە زانکۆکـانی ئـەوروپا لـە سـاڵی ١٩٢٦ ەوەو کاریگەریی ئەوروپا لە ڕێی ئەم نێردراوانەوە.

٣- لە ئەنجامی گەندەڵیی ژیـانی سـوریاو لوبنـان لـەو ماوەیـەو کۆچـکردنی نووسـەرو ڕۆشنبیرە لوبنانیەکان لە وڵاتـی خۆیـان، وای کـرد کـە میسـر بـە تـەنیا خـاوەنی بزووتنەوەکە بێت (٢٩:٢١٠)

لە عیراقیشدا سەرەتای سەدەی بیستەم و ڕاگەیاندنی (دەستور)ی عوسمانی لـە سـاڵی ١٩٠٨دا دەکرێ بە سەرەتایەك دابندرێت بۆ تازەبوونەوەی شیعری عەرەبی لـە عیراقـدا و تەنانەت لە هەندێ وڵاتی تری عەرەبیشدا (١٨:١٨٩)

لـە ئـەنجامی سـەرهەڵدانی کۆمـەڵێك شۆڕشـی وەك؛ شۆڕشـی میللـی میسـر لـە ساڵی١٩١٩دا بە مەبەستی ڕێگرتن لە (سەعد زەغلول) لە سەفەری پاریس، شۆڕشی میللی

• موەششەح: (لـە بنچـینەدا هونـەرێکی ئەندەلوسـییە و لـە دەوروبـەری سـەدەی سێیەمی کۆچیدا لـە ئەندەلوس سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە و لـەوێوە بـە شوێنی تردا بڵاوبۆتەوە) (٢٥٤:٢٤)، هەروەها سیسـتمێکی شـیعریی ئـاڵۆزە و جیایە لـەگەڵ قەسیدەی کۆن، شیعرێکی پارچەپارچەییە و زیاتر لـە یـەك کـێش و سەروای هەیە (٢٤٨:٢٠٤)

عـــيراق دژی ئینگلیـــز لـــه ســـاڵی ١٩٢٠دا، شۆڕشـــی ســـەربەخۆیی ســـوریا لـــە ســـاڵی ١٩٢٥،...(٣٤:٢١٠)، ئەدەبیاتی عەرەبیش بوژایەوە. گرنگترینی ئەو بزووتنەوەو قوتابخانە ئەدەبیانەی کە لەو ماوەیەدا دروست بوون بریتی بوون لە:

١- **قوتابخانەی (دیوان) لە میسر:** مێژووی ئەم قوتابخانەیە لـە مێـژووی بڵاوکردنـەوەی کتـێبی(دیـوان)ەوە لـە سـاڵی ١٩٢١دا دەسـت پێـدەکات(١٤٨:١٨٣). پێڕەوانـی ئـەم قوتابخانەیە بەرهەمەکانیان ڕەنگدانەوەی تێکەڵکردنی هەردوو ڕۆشنبیریی عـەرەبی و ڕۆژئاوایی بوون و کاریگەر بوونە بـە شـاعیرانی نـاوداری وەکـو شکسـپیرو شـیللی و بـایرۆن و وۆردس وۆرس و کۆلـدرج و.... هـەروەها پێشـەوایانی ئـەو قوتابخانەیـە بـریتی بـوون لـە (عـەباس مـەحموود عـەقاد١٨٨٩-؟) و (عەبـدولڕەحمان شـوکری ١٨٨٦_١٩٥٨) و (ئیبراهیم عەبدولقادر مازنی ١٨٩٠-١٩٤٩) (١٦٨:١٨٣).

٢- **قوتابخانەی شاعیرانی (مەهجەر):** سـەرەتاکانی سـەدەی بیستەم بـە سـەرەتای پەیـدا بـوونی شـاعیرانی مەهجـەر دادەنرێـت و لـەماوەی شـەڕی یەکـەمی جیهانیشـدا بـە ئاشکراتر بە دیار کەوتن(١٧:٢٠٢). شاعیرانی عەرەب کە وڵاتی خۆیان بە جێ هێشت، دوو هۆکاری سەرەکی وای لێکردن لە تاراوگەدا داهێنان لە شیعردا بکەن:

أ- ڕووبەڕووبوونـەوەی ژیـانێکی تـازە کـە تیایـدا جۆرێـك لـە بـەردەوامی ژیـان و بەدەست هاتنی هەموو پێداویستیەکانی ژیانی تێدابوو.

ب- یادکردنەوەیـەکی گـەرمی خـاك و نیشـتمان، بۆیـە هەسـتی نیشـتمانپەروەری بـە شـێوەیەکی بەرچـاو لـەناو شـیعرەکانیاندا ڕەنـگ دەداتـەوەو مەسـەلەی تـیرۆری سیاسی و داگیرکردنی خاکی عـەرەب و کـەبت کردنـی چێژەکانی عـەرەبی لـەناو شیعرەکانیاندا هەیە. (ئیلیا ئەبو مـازی ١٨٨٩-؟) نموونەیـەکی هـەرە بـەرزی ئـەو قوتابخانەیە(١٩٣:١٨٣).

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ئەو قوتابخانەیە بۆ ئەو بارودۆخـەی سـاڵانی نێـوان (١٩٢٥-١٩٣٢) لە میسر دەگەڕێتەوە، کە ژیانیان جۆرێك بوو لە گەڕانەوە بـۆ دواوەو زاڵ کردنـی دەسەڵات بەسەر کۆمەڵدا. لەم بارودۆخـەدا شـاعیران هەسـتیان بـە ڕاکردنـی دەروونـی و گریانێکی ڕوحی کرد و ئـەو جـۆرە ژیانـەیان پـێ ڕەوا نـەبوو. بۆیـە دەبیـنین زیـاتر بـە

قوتابخانەی ڕۆمانسی ناسراون، کە هەمیشە ویستویانە لە دەست ئەم ژیانە ڕابکەن. ئـەو قوتابخانەیـە (ئەحمـەد شـەوقی)یـان بـە ڕابـەری خۆیـان دانـا(۱۸۳:۲٤٥-۲٤۹) و هـەروەها (ئەحمـەد زەکـی و ئـەبو شـادی و ئیـبراهیم نـاجی و ئـەبو قاسـم شـابی و حەسـەن کامـل سـەیرەفی و هەمشـەری و مـەحموود حەسـەن ئیسـماعیل) لـە نـاودارانی ئـەو قوتابخانەیە بوون.

لە عیراقیشدا دوابەدوای ساڵی ۱۹۰۸ کۆمەڵێك شاعیر هەڵکەوتن، کە هـەوڵیان دەدا لـە ڕێسـاو دەسـتوری شـیعری کلاسـیکی دەربچـن، ناودارترینیـان بـریتی بـوون لە(عەبدولموحسین کازمی ۱۸۷۰-۱۹۳٥) کە بە شاعیرێکی بانگەوازکار بۆ چاکسازی ناسراوە، (جـەمیل سـدقی زەهـاوی ۱۸٦۳-۱۹۳٦) کـە خاسـیەتی شـیعرەکانی بـریتین لـە ئاسـانی دەربڕین و مانای ئاشکراو چارەسەر کردنی کێشە فەلسەفی و کۆمەڵایەتیـەکان (۱۸۹:۲٦)، هـەروەها (مـەعروف عەبدولغـەنی ڕەسـافی ۱۸۷۳-۱۹٤٥) کـە هەرسـێ قۆنـاغی (عوسمـانی- بـەریتانی- مەلـەکی) بینیـوەو زیـاتر بـە شـاعیرێکی سیاسـی ناسـراوەو شـیعرەکانی گوزارشت لە وەستان دژی داگیرکەرو دەست بەسەر داگرتن و، ڕوحی نەتـەوەیی عـەرەبی دەکەن (۱۸۹:۳٤).

▪ تازەکردنەوەی شیعر لە لای فارسەکان

شۆڕشـی (مەشـروتیەت ۱۹۰٥-۱۹۱۱) لـە ئێـران، گۆڕانکارییـەکی گـەورەی لـە زۆربـەی بوارەکـانی ژیـانی کۆمەڵگـەی ئێرانیـدا دروسـت کـرد، تـا دەسـتپێکردنی ئـەم شۆڕشـە، ئـەدەبی فارسـی زیـاتر پابەنـد بـوو بـە ڕێساو دەسـتووری کلاسـیکیەکانەوە و قاڵبـەکانی شـیعر بـریتی بـوون لـە غـەزەل و قەسـیدەو مەسـنەوی و ڕوبـاعی، قاڵبـەکانی دیکـە ڕەواجیان زۆر کـەمتر بـوو، وەکو موسـەممەت و موسـتەزاد و تـەرجیع بەنـد و شـاعیران زۆر بـە کـەمی ڕوویـان لـەو جـۆرە قالبانـە دەکـرد(۲۱۹). بـەڵام لەگـەڵ دەرچـوونی ڕۆژنامەکانی دوای مەشروتیەت، ئەو قاڵبە شیعرە دەگمـەن و کـەم ڕەواجانـە بایـەخیان زیـاتر پێـدرا، لـە ڕووی ناوەڕۆکیشـەوە شـیعرەکان تـەنها لـە نـاو بـیرە کلاسـیکیەکاندا نەمانـەوەو نـاوەڕۆکی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی هاتنـە نـاوەوە، ئـەم جـۆرە شـیعرانە بەتامەزرۆییـەوە لەلایـەن خەڵکـەوە پێشـوازی دەکـران(۲۱۹). دەشـێ ئـەو قاڵبـە تـازە

بەكارهاتووانـــەی ئـــەو ســـەردەم و ئـــەو ناوەڕۆكـــە سیاســـی و كۆمەڵایەتیـــە، بكەینـــە سەرەتایەك بۆ تازەبوونەوەی شیعری فارسی كە تیایدا چەندین شاعیر بەرەو پیری ئـەو گۆڕانكاریانە چوون و وازیـان لـە شێوەی كـۆنی كلاسیكی هێنـاو روویـان كـردە شـیعری تازە، كە گرنگترینیان ئەو شاعیرانە بـوون (ئـیرج مـیرزا١٨٧٤-١٩٢٥، ئـەدیب پیشـاوری١٨٤٤-١٩٣٣، عارف قەزوینی ١٨٨٠-١٩٣٣، سەید ئەشرەفەدین حسێن گـەیلانی ١٨٧١-١٩٣٤، فـەرخی یەزدی ١٨٨٩-١٩٤٠، پەروین ئیعتیسامی ١٩٠٦-١٩٤١، وەحید دەستگردی ١٨٨١-١٩٤٢، ئەبولقاسم لاهوتی ١٨٨٨-١٩٥٧، محەممەد تەقی بـەهار ١٨٨٧-١٩٥١)(٢١٦)، كـە زۆربـەیان بەشـدارییان لـە شۆڕشی مەشروتییەت كردووەو شیعریان پێدا هـەڵگوتووەو هەریەكـەیان نـاوێكی دیـارە لـەناو تازەكردنـەوەی ئـەدەبیاتی فارسـیدا. (سـەید ئەشـرەفەدین) یـەكێك بـوو لـەو شـاعیرانەی كـە تـوانی نـاوەڕۆكی نیشـتمانی و كۆمەڵایـەتی و سیاسـی بخاتـە نـاو قـاڵبی موستەزادێكی تازەوە، هەروەها دامەزرێنەری ڕۆژنامەی (نسیم شمال) بووە، كـە ڕۆڵێكـی گەورەی لە بڵاوكردنەوەی شیعری شاعیرە تازەكانـدا بینیـوە (٢١٦:٥٨٥). هـەروەها (ئـیرج میرزا) تـوانی گۆڕانكارییـەكی گـەورە بـە سـەر زمـانی شـیعریدا بهێنێـت و زمـانی كـۆنی كلاسیكی تازە بكاتەوەو سادەتر بیخاتـە ڕوو كـە خـەڵك لێـی تـێ بگـات، بێجگـە لەمـەش كۆمـەڵێك وشـەو زاراوەی ئـەوروپی و بـە تایبـەتی فەڕەنسـیی بـۆ یەكـەم جـار بـەكار هێناوە(٢٢٠). ئیرج میرزا لە ڕێی ئەو گۆڕانكاریانەوە توانی شاكارێكی گەورەی ئەدەبیاتی فارسـی بـە جـێ بهێڵێـت(٢١٦:٥٦٢). هـەروەها هەریـەك لـە (وەحیـد دەسـتگردی، ئـەدیب پیشاوری، مەلیك شوعەرای بەهار) یش لەلای خۆیانەوە توانیان گۆڕانكارییەكی بەرچـاو لە زمانی شیعریدا بكەن(٢٢٠)

دوای ئەو شاعیرە پێشەنگانە، كۆمەڵە شاعیرێكی تر هاتنە ناو كۆڕی تازەكردنـەوەوە، كە دەیانویست لە ڕێی كاریگەری ئەوروپاو سوود وەرگرتن لە قاڵب و نـاوەڕۆكی شـیعری ئەوروپی، شیعری فارسی تازە بكەنـەوە. (دەولـەت ئابـادی) یەكێكـە لـەو شـاعیرانەی كـە سـوودی لـە ئـەدەبی فەڕەنسـی وەردەگـرت و تـازەی دەكـردەوە. هـەروەها لـە سـەردەمی دەسەڵاتداریەتی (ڕەزا شا-١٩٢٣)دا (زەبیح بەهروز) —كە ماوەیـەك لـە ئینگلتـەرا ژیـاوە_ بـە ئـەدەبیاتی ئینگلیـزی ئاشـنا بـووەو، یـەكێ لـە شـانۆ گەرییـە بـە ناوبانگـەكانی بریتییـە لـە (شـاهی ئـیران و بـانوی ئەرمـەن) كـە لـە ژێـر كاریگـەریی (شكسـپیر)دا نووسییویەتی و شێوەی (بلانك ڤێرس- شیعری سپی)ی پەیڕەو كردووە، كە شێوەیەكی شیعریی سەروا ئازادە(٢١٩).

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی تازەگەری لە شیعری کوردیدا

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا، ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ڕووداو و گۆڕانکاری هاتەوە، لەو ماوەیەدا (لەبەر ئەوەی میرنشینەکانی کورد لەنێو برا بوون، کوردستان لە بۆشاییەکی گەورە دەژیا) (٣٤: ٢٨١) و هەلوێستی دەسەڵاتدارانی عوسمانی لە لایەك و قاجاریەکان لە لایەکی تر دژی ئاواتەکانی گەلی کورد بوون و ڕێ لە ئامانج و ئازادیەکانیان دەگیرا، ئەمانە وای کرد کە تاکی کوردی هوشیاری و ئاستی تێگەیشتن و هەستی نەتەوەیی بەرز بێتەوەو لە بەرامبەر گۆڕانکارییەکان دابمێنێ و هەڵوێستی هەبێت، هەروەها فکری کەسێتی کوردی جولاند و دواجار کاری کردە سەر زۆربەی بوارەکانی ژیان. هەر ئەمانەش بوونە هۆکارو ڕێ خۆشکەر بۆ ئەوەی ئەدەبی کوردیش گۆڕانکاری بەسەردابێت و لەو کۆت و زنجیرانە دەربچێت کە بە سەریدا سەپا بوون. گرنگترین ئەو زەمینەو هۆکارانە کە بوونە مایەی تازەکردنەوەی شیعری کوردی ئەمانەن:

▪ هۆکارە ناوەکییەکان

١- سەرهەڵدانی کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسی و ڕۆشنبیری:

بەر لەوەی ڕێکخراوو کۆمەڵەی سیاسی و ڕۆشنبیریی کوردی دابمەزرێن، سەرکردەو کەسایەتیە دیارەکانی کورد چ وەك تاك چ لەناو کۆمەڵە ناکوردییەکاندا ڕۆڵیان هەبووە لە گەیاندنی بیری ڕزگاریخوازی بە گوێی خەڵك، بە نموونە هەریەك لە (عەبدوڵلا جەودەت و ئیسحاق سکووتی) دوو کەسێتی کوردی بوون و ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبووە لە ناو کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقیدا، کە لە مایسی ١٨٨٩ دامەزراوە و، عەبدوڵلا

جـەودەت هـەر لـەناو ئـەو کۆمەڵەیـەدا ڕۆژنامـەی (عوسمـانلی ١٨٩٧-١٩٠٤) و گۆڤـاری (ئیجتیهـاد ١٩٠٤-١٩١٩)ی دەرکـردووە(١٦:٣١،٣١). ئـەو گۆڤـارو ڕۆژنامانـە وێـڕای ئـەوەی دەروازەیەك بوون بۆ کارکردن لەسەر چاکسازی بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی، کێشەی نەتەوەی کوردیشیان گەیاندووە(٢٢:١٩٢).

گرنگترین ڕێکخراو و کۆمەڵە کوردییەکان کە لەو ماوەیـەدا سـەریان هەڵدا، ئەمانـە بوون:

یەکەم: کۆمەڵەی عەزمی قەوی کوردستانی ١٩٠٠-١٩٠٤ (٢٢:١٩١)

هەرچـەندە زانیـاری دەربـارەی ئـەم کۆمەڵەیـە کەمـە، بـەڵام هەنـدێ لـە نووسـەرو مێژوو نووسەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە یەکەم کۆمەڵەی سیاسی کوردییـەو بـە هـەوڵی کەسیی (فکری ئەفەندی دیاربەکری) دامەزراوە و ئەندامە چالاکەکانیشی بـریتی بوونـە لە (ئەحمەد ڕامز کوردی زادە و ئەحمەد خاسی زادە)(٨:٢١٣).

دووەم: کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردی (کرد تعاون و ترقی جمعیتی-١٩٠٨)

کۆمەڵەیەکی سیاسی و ڕۆشنبیری بووەو دوای شۆڕشی دەستوری، لە(١٩)ی ئـەیلولی ١٩٠٨دا دامـەزراوە(٨٥:٢٧) و لـە(٢٥)ی ئـەیلولی هـەمان سـاڵ یانەیـەکی لـە ئەسـتەمبول کردۆتەوە(٧٣:٨)، ناودارترین ئەندامانی ئـەو کۆمەڵەیـە بـریتی بـوون لـە (ئـەمین عـالی بـەدرخان، شـێخ عەبـدولقادری نـەهری، ئەحمـەد ژولکیفـل، جەنـەرال شـەریف پاشـا)(٦٣:١٨٦). هـەروەها ئـەم کۆمەڵەیـە خـاوەنی ڕۆژنامـەی (کـورد) بـووە، کـە ڕۆژنامەیـەکی ئـاینی، زانسـتی، سیاسـی،ئەدەبی و کۆمەڵایـەتی بـووە و بەڕێوەبـەرو بەرپرسی تۆفیق (پیرەمێرد)ی شاعیر بووە، سەعید نەورەسی و عەبدوڵڵا جەودەت و ئیسماعیل حەقی بابان زادە دیارترینی ئەو نووسەرە کوردانە بوون کە لەو ڕۆژنامەیەدا دەیاننووسی.

سێیەم: کۆمەڵەی نەشری مەعاریفی کوردی (کرد نشر معارف جمعیتی-١٩٠٨)

کۆمەڵەیـەکی ئـەدەبی و پـەروەردەیی و (٦٣:١٨٦)، پاشـکۆی کۆمەڵـەی تـەعاون و تەرەقی بووە(٣٥:١٩٧). لە سەرەتای ساڵی ١٩١٠ قوتابخانەیـەکی کوردییـان بـە نـاوی (کـرد

نمونە مکتب ابتدائیسی-مەشروتیەت) بۆ منداڵانی کورد دامەزرانـدووە(٢٧:٩١) و خـەلیل خەیالی بەڕێوەبەری ئەو قوتابخانەیە بووە(١٩٧:٣٥) و هەریەك لە (ئەحمەد کوردی زادە و سەعید نەورەسی) وانەیان تێدا گوتووەتەوە(٢١٥:١٧٦).

چوارەم: کۆمەڵەی هیڤی (کرد گلبە هی وی جمعیتی)

یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی و ڕۆشنبیریی تایبەت بە قوتابیـان بـووە و بارەگاکـەی لـە ئەستەمبول بووە، لە بارەی ساڵی دامەزراندنیی ڕای جیاواز هەیە*، بەڵام زنار سلۆپی — کـە یەکێکـە لـە دامەزرێنـەرانی کۆمەڵەکـە-(١٩١:٢٦) و مالمیسـانژ(٢٠٨:٥٦)، سـاڵی ١٩١٢ بـە سـاڵی دامەزرانـدنی کۆمەڵەکـە دادەنـێن. ئەندامـە کاراکـانی بـریتی بوونـە لـە؛ عومـەر جـەمیل پاشـا، قـەدری جـەمیل پاشـا(زنـار سـلۆپی)، فوئـاد تـەمۆ، جـەراح زادە زەکـی و خەلیل خەیالی(١٩١:٢٦). ئەم کۆمەڵەیە ڕۆڵێکی بەرچاوی لە بەرەو پێش بردنـی بـواری ڕۆشنبیری و هزری نەتەوەیی کوردی بینی و توانی قۆناغێکی بـاش ببڕێـت، بـە تایبـەتی لـە ڕێگـای دەرکردنـی هـەردوو گۆڤـاری (ڕۆژی کـورد و هـەتاوی کـورد)ەوە لـە لایـەن کۆمەڵەکەوە(٢٧:٩٥).

پێنجەم: کۆمەڵەی ئیستیخلاسی کوردستان

یەکەم ڕێکخراوی سیاسیی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە و لە ساڵی ١٩١٢دا لە ناوچەی ورمێ دامەزراوە و سەرۆکەکەی سەید عەبـدوڵڵای کـوڕی شـێخ عەبـدولقادری نـەهری بـووە و هەریەك لە سەید تەهای نەهری و سمکۆی شکاك و هەندێ گەورە پیاوانی تـر هاوکـاری کۆمەڵەکەیان کردووە(٢٧:١٠٣).

شەشەم: کۆمەڵەی جیهاندانی

کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری بووەو لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩١٢دا (١٩٢:٢٩) لـە سـەر دەسـتی عەبـدولڕەزاق بـەدرخان و بـە هاوکـاری سمکـۆی شـکاك لـە شـاری (خـوی) و (مـاکۆ) لـە

* هەریەکە لە (د.بلەج شێرکۆ) و (محەمەد ئەمین زەکی)، بۆ سـاڵی دامەزرانـدنی ئـەم کۆمەڵەیـە ئاماژە بۆ ساڵی(١٩١٠)دەکەن(٦٠:٥٨)

ڕۆژهەڵاتی کوردستان دامەزراوە(٤٢:٥٧). یەکێك لە کارە هەرە گرنگەکانی ئەو کۆمەڵەیە کردنەوەی قوتابخانەیەکی کوردی بووە لە شاری (خوی) لە (٢٢)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٣دا(٨:١٣٥).

حەوتەم: کۆمەڵەی تەعالی کوردستان (کردستان تعالی جمعیتی-١٩١٨)

ئەم کۆمەڵەیە لە(٦)ی تشرینی دووەمی١٣٣٧(١٩١٧)دا(١٦٢:٢٠٦) لە ئەستەمبول دامەزراوە و شێخ عەبدولقادری نەهری سەرۆکی کۆمەڵە و، ئەمین عالی بەدرخان جێگری یەکەمی سەرۆك بووە(١٩١:٦٢). هەروەها ئەندامە دیارەکانی بریتی بوونە لە؛ حکمەت بابان، مستەفا شەوقی، محەممەد میهری، حەمزە موکسی، ئەمین فەوزی، مەمدوح سەلیم، لاوە ڕەشید، عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری، عەزیز یامولکی، کەمال فەوزی ... (٢٧:١٥١). کۆمەڵەی تەعالی کوردستان یەکێك بووە لە کۆمەڵە هەرە چالاکەکان و چەندین کەسایەتی ڕۆشنبیر و نووسەرو شاعیری ئەوسای لەخۆوە گرتبوو. هەردوو کۆمەڵەی (کرد نشر و تعمیم ومعارف) –کە کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری بووە- و کۆمەڵەی (تەعالی ئافرەتانی کوردستان) کە ساڵی ١٩١٩ دامەزراون(٢٧:١٥٧) بە پاشکۆ و هەریەك لە گۆڤاری ژین (١٩١٨-١٩١٩)(٦٤:١٢٥) و گۆڤاری کوردستان (١٩١٩-١٩٢٠)(١٩٢:١٦٥) بە ئۆرگانی نیمچە ڕەسمیی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان دانراون.

هەشتەم: کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان (کردستان استقلال جمعیتی-١٩١٨)

زیاتر کۆمەڵەیەکی سیاسی بووەو لە شاری (قاهیرە)ی وڵاتی میسر لە سەر دەستی (سورەییا بەدرخان) دامەزراوە(٢٧:١٦٤). بەو پێیەی چالاکیەکانی ئەم کۆمەڵەیە لە قاهیرە بووە، زانیاری دەربارەیان کەمە.

نۆیەم: کۆمەڵەی کوردستان ١٩٢٢

یەکەم کۆمەڵەیە لە شاری سلێمانی دامەزرابێت، بە سەرۆکایەتی (مستەفا عەزیز پاشا یامولکی) و ئەندامیەتی؛ ححجم=ح=ن٠نخەوڕەفیق حلمی، ئەحمەد بەگ، تۆفیق بەگ، ساڵح ئەفەندی قەفتان، شوکری عەلەکە، عەلی ئەفەندی باپیر ئاغا،..(١٩٧:٨٨). ڕۆژنامەیەکیان بە ناوی (بانگی کوردستان) دەرکردووە و یەکەمین ژمارەی لە ٢-٨-

١٩٢٢دا دەرچووە. یەکێك لە ئامانجە سەرەکیەکانی کۆمەڵەکە بـریتی بـووە لـە پشـتگیری کردنی شێخ مەحموود لە سلێمانی(١٩٧:٨٨).

دەیەم: کۆمەڵەی زانستی کوردان ١٩٢٦

کۆمەڵەیـەکی ڕۆشـنبیری بـووە و (دیـارترین دامەزرێنـەرانی لـە خوێنـدن پـەروەر و ڕۆشنبیرانی کورد ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و ڕەفیق حلمی بوون)(٣٩:٨٣) و بایـەخ دان بـە فێرکـردن و بڵاوکردنـەوەی زمـانی کـوردی ئامـانجی سـەرەکی ئـەم کۆمەڵەیـە بووە(٣٩:٨٤).

یازدەم: کۆمەڵەی خۆیبوون ١٩٢٧

یـەکێك بـووە لـە گـرنگترین کۆمەڵـەی سیاسـی کـوردی، لـە سـاڵی ١٩٢٧دا لـە لایـەن کۆمەڵێك دڵسۆزی کوردەوە لە شاری (بحمدون)ی لوبنان دامەزراوە(١٩٠:١٢)، هەریـەك لـە جـەلادەت بـەدرخان و مەمـدوح سـەلیم لـە دامەزرێنـەرانی ئـەو کۆمەڵەیـەن(١٩٠:٤) و چالاکیەکانیان تا ساڵی ١٩٤٦ بەردەوام بووە(١٩٠:٥).

پەیوەنـدی سـەرهەڵدانی ئـەو ڕێکخـراوو کۆمەڵـە سیاسـی و ڕۆشـنبیریانە بـە تازەگەرییەوە، دەکرێ بۆ چەند خاڵێك بگەڕێنینەوە، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

أ- زۆر لـە ئەنـدامان و دامەزرێنـەرانی ئـەو کۆمەلانـە، شـاعیران خۆیـان بـوون و توانیویانە کۆمەڵەکانیان بکەنە مینبەرێك بۆ ئـەوەی زیـاتری ڕۆشـنبیرانی ئەوسـا ڕووی تێبکـەن، ڕۆڵـی هەریـەك لـە؛ ئـەمین عـالی بـەدرخان، پیرەمێـرد، خـەلیل خەیالی، ع. ڕەحمی، مستەفا شەوقی و مستەفا پاشای یامولکی دیارە، کە لە لایـەك شاعیرو لە لایەکی تر ئەندام و دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەلانە بوونە.

ب- سـەرهەڵدانی کۆمەڵـەو ڕێکخراوەکـان ڕاسـتەوخۆ بوونـە هـەوێنی شـیعری لـە لای هەندێ لە شاعیران. لەسەر لاپەڕەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکان، هەندێ شـیعر دەبیـنین، کە بریتین لە ستایش و پیا هەڵدانی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانـە و نرخـی ئـەدەبی خۆیان هەیە، بۆ نموونە (محەممەد تاهیر جزری) بەم شێوەیەی خوارەوە ستایشی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردیی کردووە:

ئەی مەردێن عالی هیممەت تاجێ سەرێ مە کوردان

دێ هــوون بوونە سەبەبا دەفعا جەهلێ ژ عالــەمێ

دێ هــوون بــوونە دەلیلا نەشرا عیلمی د عالــەمێ

دا هوون ببن تەبیب و دەرمانێ کولێ دەردان(٤٧:٧٥)

ج-یەکێك لە ئامانجەکانی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دەرکردنی گۆڤارو ڕۆژنامـە بـووە، بۆ ئەوەی لەو ڕێگەیەوە بتوانن کێشەی ڕەوای کورد بە جیهان بگەیـەنن. لـە سـەر لاپــەڕەکانی ئــەو گۆڤـارو ڕۆژنامانــە وێـڕای بایەخـدان بــە هەسـتی نەتــەوەیی و ڕزگاریخوازی، بایەخ بە ناساندنی کولتوری کوردی و ئەدەبیات و بەتایبەتی شـیعر دراوە. لـە لایـەك شـیعری شـاعیرە کۆنـەکان بڵاوکراونەتـەوە، لـە لایـەکی تـریش شاعیرە تازەکان بەهرەو توانای خۆیان تاقی کردۆتەوە.

٢- سەرهەڵدانی شۆڕش و ڕاپەرینە کوردییەکان:

گــرنگترین ئــەو شۆڕشــە ڕزگاریخوازانــەی کــە لــە نیــوەی دووەمــی ســەدەی نــۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیست سەریان هەڵدا، بە مەبەستی هێنانەدی ئامانجەکانی کورد، کە دواتر وەك دیاردە خۆیان خزاندە ناو ئەدەبی کوردیش، ئەمانەن:

یەکەم: شۆڕشی یەزدان شێر ١٨٥٣

لە نێوان ساڵانی ١٨٥٣-١٨٥٦ دا شەڕێك لە نێوان ڕوسـیاو عوسمانیـەکان ڕووی دا، ئـەم شــەڕە دەرفــەتێکی بــۆ کوردەکــان ڕەخســاند بــە مەبەســتی داواکردنــی مافــەکانیان و شۆڕشێك بە سەرۆکایەتی(یەزدان شێر) لە بنەماڵەی میرەکانی بۆتـان دەسـتپێکرا، بـەڵام وێڕای هەوڵ و چالاکیەکانیان، بەهۆی کەم ئەزموونی و بێ سیاسەتیی میری کورد، ئـەم شۆڕشـــە ســـەری نـــەگرت و مـــیری کـــوردان بـــە پیلانێــك گــیراو کەوتـــە دەســـتی عوسمانییەکان(٦٣:٢١٧).

دووەم: شۆڕشی شێخ عوبەیدوللای نەهری ١٨٨٠

دوای ئەوی شێخ عوبەیدوللا لەگەڵ پیاوانی ئاینی و سەرکردەی هۆزەکان پەیوەندی دروست کرد و گفتو گۆی لەگەڵ کردن، لە هاوینی ساڵی ١٨٨٠ بە ئامادەبوونی زیاتر لە دووسەد و بیست لەو کەسایەتیانە(١٨٦:٢١٨) کۆنگرەیەکیان لە(نەهریّ) ئەنجام دا، دوای ڕێککەوتن، شێخ عوبەیدوللا بە ڕابەر هەڵبژێردرا و شۆڕشێکیان لە ڕۆژهەلاتی کوردستان دژی قاجاریەکان هەڵگیرساند و داوای مافەکانی گەلی کوردیان دەکرد(١١٧:٢١٥).

سێیەم: شۆڕشی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی ١٩٠٩-١٩١٤

شۆڕشێکی چەکداری و سیاسی بووە، دوای ئەوەی کۆمەڵێك لە ئازادیخوازانی کورد لە هەردوو وڵاتی قاجاریەکان و عوسمانیەکان گەیشتنە (بارزان) و دوای ئەوەش کە شێخ عەبدولسەلام پەیوەندی بە کۆمەڵێك کەسایەتی تری ئاینی و نەتەوەیی و کۆمەڵە و ڕێکخراوە سیاسیەکانەوە کرد(٣٠٣:٢٧)، لە ساڵی ١٩٠٩ ئەم شۆڕشەیان بە مەبەستی بەدی هێنانی داخوازە ڕەواکانی گەلی کورد هەلگیرساند و تاساڵی ١٩١٤ بەردەوام بوو. دوا جار (لە ئێوارەی (١)ی کانوونی یەکەمی (١٩١٤)ی زاینی بەرامبەر (١٥)ی محەڕڕەمی (١٣٢٣)ی کۆچی)(١٤٣:١٨٧) شێخ عەبدولسەلام لەگەڵ کۆمەڵێك هەڤاڵانی خۆی لە لایەن دەسەڵاتی عوسمانیەکانەوە لە سێدارە دران.

چوارەم: شۆڕشی شێخ مەحموود ١٩١٩

لە ماوەی حوکمی بەریتانیا لە ناوچەکانی باشووری کوردستان و دوای ئەوەی کە خەڵك لەوە تێگەیشتن بەریتانیا بە تەنگ ئامانجەکانی گەلی کوردەوە نایەت، لێرەو لەویّ چەندین جولانەوە و ڕاپەڕین دژی هێزەکانی بەریتانیا کران. یەکەم ڕاپەڕین لە کۆتاییەکانی مانگی ئاداری ساڵی ١٩١٩دا لە ناوچەی زاخۆ و لە سەر دەستی هۆزی (گویان) بوو، کە یەکەم کردەوەیان بریتی بوو لە کوشتنی ئەفسەری سیاسی ناوچەکە کابتن (پیرسۆن) و بەدیل گرتنی هاوڕێکانی. بەریتانیا لە وەڵامی ڕاپەڕیوەکاندا فرۆکەی بەکار هێنا، بەڵام نەیتوانی بەسەر بارودۆخەکەدا زاڵ بێت تا کۆتاییەکانی هاوینی ئەو ساڵە(٨٠:٢٠٥). هەر لەو ساڵەدا شێخ مەحمووديش پەیوەندی بە سەرۆك هۆزەکانەوە

کردو (لە ڕۆژی(٢١)ی مایسی١٩١٩ دا بەرامبەر بە بەریتانیای گەورە شۆڕشی دەست پێکرد. هەموو گەلە ژێر دەست و یەخسیرەکانی ئینگلیزی تێگەیاند، کە ئادەمیزاد نابێت یەخسیر بێت)(٣٨:٢). هەرلەو ڕۆژەشدا سلێمانی ڕزگار کرد. لە دوای چەند شەڕێك شێخ بە بریندارى کەوتە بەردەستی هێزەکانی بەریتانیا و دوورخرایەوە بۆ هیندستان و لە ساڵی ١٩٢٢دا گەڕێنرایەوە و کرا بە مەلیکی کوردستان، بەڵام لەبەر ئەوەی شێخ هەمیشە داوای ڕزگاری هەموو کوردستانی دەکرد، جارێکی تریش پەیوەندیی لەگەڵیان تێکچوو. چالاکی و جموجۆڵی شێخ مەحموود بەردەوام بوو تا مانگی مایسی ١٩٣١، لەو کاتەدا جارێکی تر بەدیل گیراو گوێزرایەوە بۆ بەغدا، لەوێ بەیاننامەیەکیان پێ مۆرکرد کە واز لە کاری سیاسی بهێنێ و دوور خرایەوە بۆ ناسریە(٢٣:٢٠). ئەوەی لێرەدا بەلامانەوە گرنگە ئەوەیە کە لە سەردەمی دەسەڵاتداریەتی و خەباتی شێخ مەحموود دا، لە سلێمانی چەند ڕۆژنامەیەك دەرچوون، کە جگە لە بایەخ دان بە لایەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی، نرخێکی گەورەشیان لە بواری ئەدەب و تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا هەیە، ئەوانیش بریتین لە ڕۆژنامەکانی (بانگی کوردستان، ڕۆژی کوردستان، بانگی حەق، ئومێدی ئیستیقلال).

پێنجەم: شۆڕشی سمکۆی شکاك ١٩١٩

لە شوباتی ١٩١٩ سەرکردەکانی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان کۆبوونەوەیەکیان بە مەبەستی بەرپاکردنی شۆڕشێك ئەنجام دا(٣٠:٢٠)، ئەوە بوو لە کانوونی دووەمی هەمان ساڵدا (سمایل ئاغای شکاك-سمکۆ) سەرۆك هۆزی شکاك، بە هاوکاری سەید تەهای نەهری توانی ناوچەی (ورمێ) بگرێتە دەست(٢١٤:١٩٢). سمکۆ چەند ساڵێك لە خەبات کردن دژی دەوڵەتی ئێرانی بەردەوام بوو، تا لە نیسانی ساڵی ١٩٣٠ لە لایەن دەوڵەتەوە بانگهێشتی شاری (شنۆ) کراو لەوێ بە پیلانێك کوژرا(١٧٦:٢٦).

شەشەم: شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥

ئەم شۆڕشە لە مانگی شوباتی ساڵی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لە باکووری کوردستان هەڵگیرساو ناوچەیەکی بەر فراوانی گرتەوە. بەڵام هێرشی تورکیا بە هاوکاری فەرەنسا –کە ڕێی بە سوپای تورکیا دا تێپەڕبێت بۆ سوریا- شکستی بە

شۆڕشەکە هێنا(٢١٢:٥١) و شێخ سەعید بە دیل گیراو لە (٢٩)ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٥ لەگەڵ (٤٦) سەرکردەی کورد لە سێدارە دران(١٩٢:٢٧٥).

ئەو بارودۆخ و گۆڕانکاریانەی لە ئەنجامی ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەدا ڕوویاندا، کاریان کردە سەر بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەی کوردی، لەوانە کاری کردە سەر شیعری کوردی و شاعیرانی کورد وەك توێژێکی ڕۆشنبیر ئەو بارودۆخ و ڕووداو و کارەساتانەی لە میانەی شۆڕشەکاندا ڕووبەڕووی کۆمەڵگە ببوونەوە، گواستیانەوە بۆ ناو شیعرەکانیان و کەرەستەی ناوەڕۆکی شیعریان لێ پێك هێنا. لەمەوە شیعری سیاسی و گوزارشتکار لەو سەردەمە ئاڵۆزە زیاتر بووە جێی بایەخی شاعیران و دەیانویست لە ڕێی شیعرەوە شانبەشانی شۆڕشگێڕەکان خەبات بکەن و دەنگی خۆیان بە جیهان بگەیەنن و لە لایەکی تریشەوە زیاتر برەو بە بیرو باوەڕی کوردایەتی و ڕزگاریخوازی بدەن. لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم چەند شیعرێك هەن کە ڕەنگدانەوەی ئەو بارودۆخەن، هەموو ئەو کارەسات و ڕووداوە ناخۆشانەی وەکو کوشتن و بڕین و لە سێدارەدانی سەرکردەکانی وەکو شێخ عەبدولسەلامی بارزانی و شێخ سەعیدی پیران و هەڤاڵانیان و...، بوونەتە هەوێنیان.

(پیرەمێرد) کە یەکێکە لەو شاعیرانەی لە ناو ئەو کەشەدا هەڵکەوتووە، لە شیعری (شیوەنی شەهیدانی سەروو) وێنەی ڕووداوی شەهید بوونی ئەو تێکۆشەرانەمان نیشان دەدات، کە لە میانەی شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥ بەدەستی تورکەکان شەهید کران، لە دێری یەکەمدا دەڵێت:

ئەم ئاسمانە شینە، کەوا بەرگی ماتەمە
تەحلیلی وا کراوە، قوببەیی غەمە، تەمە(٥:١٢٦)

هەر بۆ هەمان کارەسات (حەمدی لە شیعری ((شیوەنی باکوور))دا دەڵێ:

درزی ئەرزێ هەر نی یە، ئێسکێکی کوردی تیا نەبێ
سەگ نییە نەیخواردبێ گۆشتی ژنێکی یا مناڵ
وا بە خوێناوی سروشك و خامەیی خامی موژەم
ئەم عەریزەم نووسی نامەرد، بۆم بەرە بادی شیماڵ
بیبەرە مێشکی هەموو ئەفرادی قەومی کوردەوە
تا لە قوڕنیشن لە ڕۆژی ماتەما ئاڵ و عیاڵ (٣٨:١٤٣)

٣- دامەزراندنی یەکەمین چاپخانە کوردییەکان و بزاڤی ڕۆژنامەگەریی کوردی

لە دوا لاپەڕەی ژمارەکانی (٤،٥)ی ڕۆژنامەی (کوردستان ١٨٩٨-١٩٠٢) ئاماژە بە ناو و شوێنی ئەو چاپخانەیە کراوە کە ژمارە ناوبراوەکانی ڕۆژنامەکەی لێ دەرچووە و نووسراوە (لمسرێ ل مەتبەعا جەریدەیا کوردستان تەبع بیە)(١٦:٣٥). ئەگەر ئەم ڕستەیە بە بەڵگە وەربگرین، دەتوانین سەرەتای دامەزراندنی چاپخانەی کوردی گرێ بدەین بە یەکەمین ڕۆژنامەی کوردییەوە کە (چاپخانەی ڕۆژنامەی کوردستان) دەو پێدەچێ (میقداد مەدحەت بەدرخان) ئەم چاپخانەیەی بە مەبەستی دەرکردنی ڕۆژنامەکە کڕیبێ، کە تەنها دوو ژمارەی (٤،٥)ی پێ چاپکراوە و دواتر ژمارەکانی (٦-١٩) لە (مەتبەعا جەمعیەتا تفاق و ڤنجیا مسلمانان) لە ژنێف لەلایەن عەبدولڕەحمان بەدرخانی برای میقدادەوە بڵاوکراونەتەوە(١٢٤:٦٥). هەروەها (ڕووناکبیری هێژای کورد (عەبدوللا جەودەت ١٨٦٩-١٩٣٢)، کاتێ لە دووره وڵاتیدا ژیاوە لە ژنێف، لە ڕۆژی ١٩٠٤/٨/٤ چاپخانەیەك دەکڕێت و پاشان بە ڕەزامەندی حکوومەتی سویسری لە ڕۆژی ١٩٠٤/٩/١ یەکەم ژمارەی گۆڤاری (اجتهاد) بەو چاپخانەیەی خۆی بڵاو دەکاتەوە لە شاری ژنێف)(١٢٤:٦٥). پەیوەست بوونی ئەو چاپخانەیە بە کوردو چاپخانەی کوردییەوە، لەلایەك لەوە دایە کە خاوەنەکەی کورد بووە، لە لایەکی تر (چەندین کتێب و چاپەمەنیی نووسەرە کوردەکانی سەرەتای ئەم سەدەیەی بە زمانی عوسمانلی لە بارەی کلتوری کورد بە چاپ گەیاندوە)(١٢٤:٦٥).

ئەگەر ئەو دوو چاپخانەیەی ناومان بردن (چاپخانەی ڕۆژنامەی کوردستان و چاپخانەی ئیجتیهاد)، هەوڵێکی سەرەتایی بووبن بۆ پڕ کردنەوەی بۆشایی چاپخانە لە ناو کورد دا، ئەوە دەتوانین یەکەم هەوڵی چاپخانەی پێگەیشتوو، کە تەواوی توانای بۆ گەلی کورد تەرخان کردبێت و چەندین بابەتی کوردی بە کتێب و چاپەمەنییەکانی ترەوە پێ چاپکرابێت، بگەڕێنینەوە بۆ ئەو چاپخانەیەی کە لە لایەن (حوسێن حوزنی موکریانی) یەوە لە ساڵی ١٩١٥ لە حەلەب دامەزرێنرا، حوزنی (بەو سەرمایە کەمەی خۆی بڕیاری دامەزراندنی چاپخانەیەکی کوردی دا. بۆ ئەم مەبەستە چۆتە ئەڵمانیا و چاپخانە بچکۆلەیەکی پیتی عەرەبی کڕیوە. لە سەرەتادا بردویەتیە حەلەب، لەوێ بۆ

هەندێ فۆنیمی کوردی و بە گوێرەی دەستوری زمانی فارسی، هەندێ ئیشاراتی تازەی دروستکردووە. جارێکی تر بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە چۆتەوە ئەڵمانیا و دوایی لە حەلەب دەستی کردووە بە کتێبی کوردی لە چاپدان)(١٠٢:٨) و ساڵی ١٩٢٥ هەر لە لایەن حوزنی یەوە گواستراوەتەوە بۆ ڕواندز(٧٠:١٩) ناوی لێنا (چاپخانەی زاری کرمانجی) و لە ساڵی ١٩٢٦ یشەوە هەر بە هۆی ئەو چاپخانەیەوە کەوتۆتە بلاوکردنەوەی گۆڤاری (زاری کرمانجی). هەر ئەم چاپخانەیە لە ساڵی ١٩٤٧ ەوە لە لایەن (گیوی موکریانی)ی برای حوزنی، بۆ دوا جار دەگوازرێتەوە بۆ هەولێر و ناودەنرێت (چاپخانەی کوردستان).

کاتێك ئینگلیزەکان بەشێکی خاکی کوردستانیان داگیرکرد، کۆمەڵێك چاپخانەی کۆنیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو و (یەکێك لەو چاپخانانەیان لە کەرکوك دانا و ڕۆژنامەی(تێگەیشتنی ڕاستی) یان لە ساڵی ١٩١٨ دا پێ بلاوکردەوە، یەکێکی دیکەشیان، لە سەر پێشنیاری مێجەرسۆن، لە سلێمانی دانا: مێجەرسۆن لە ڕۆژی (٢٩)ی نیسانی ١٩٢٠ بەملاوە کەوتە سەر بەکارهێنانی ئەم چاپخانەیەو ڕۆژنامەی پێشکەوتنی تاکو ساڵی ١٩٢٢ پێ بلاو کردەوە)(١٢٧:٦٥). کە شێخ مەحموود لە ساڵی ١٩٢٢ گەڕایەوە سلێمانی و بووە مەلیکی کوردستان، یەکێك لە دەستکەوتەکانی ئەو چاپخانەیەی مێجەرسۆن بوو، کە لایەنگرانی شێخ توانیان لە ساڵی ١٩٢٢ هەردوو ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان و ڕۆژی کوردستان) و لە ساڵی ١٩٢٣ ش هەردوو ڕۆژنامەی (بانگی حەق) لە شاخ و (ئومێدی ئیستیقلال) لە شار، بە هۆی ئەم چاپخانەیەوە بلاوبکەنەوە.

گرنگی چاپخانەکان و پەیوەست بوونیان بە مەسەلەی ئەدەب و تازەگەری لە شیعردا، لەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئەم چاپخانە کوردییانە و چەند چاپخانەیەکی ناکوردی بوونە ناوەندێك بۆ بلاوکردنەوەی چەندین ڕۆژنامەو گۆڤاری کوردی، کە تیایاندا بایەخێکی ئەوتۆ بە مەسەلەی شیعرو تازەگەری دراوە و دەکرێ لەوێوە ڕەگە سەرەتاییەکانی تازەکردنەوە بە پێی ڕێڕەوی مێژوویی دەست نیشان بکەین.

گرنگترین ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی لە ماوەی ساڵانی ١٨٩٨-١٩٣٢ دەرچوون، ئەمانەن:

أ- ڕۆژنامەکان

یەکەم: ڕۆژنامەی کوردستان – قاهیرە، ژنێف، لەندەن، فولکستون – ١٨٩٨

لێپرسراو: میقداد مەدحەت بەدرخان + عەبدولڕەحمان بەدرخان. ژمارە (١) لە (٢٢)ی نیسانی ١٨٩٨ و، دوا ژمارە (٣١) لە (١٤)ی نیسانی ١٩٠٢ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

دووەم: ڕۆژنامەی کورد – ئەستەمبول – ١٩٠٨

خاوەن ئیمتیازو لێپرسراو: تۆفیق سلێمانی (پیرەمێرد). سەرنووسەر: ئەحمەد جەمیل پاشا. ژمارە (١) لە (٥)ی کانوونی یەکەمی١٩٠٨ و، دوا ژمارە (٩) لە (٣٠)ی کانوونی دووەمی ١٩٠٩ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

سێیەم: ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی – بەغدا – ١٩١٨

سەرنووسەر: مێجەرسۆن+ شوکری فەزلی. ژمارە (١) لە (١)ی کانوونی دووەمی ١٩١٨ و، دوا ژمارە (٦٧) لە (٢٧)ی کانوونی دووەمی ١٩١٩ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

چوارەم: ڕۆژنامەی پێشکەوتن – سلێمانی – ١٩٢٠

لێپرسراو: مێجەرسۆن. ژمارە (١) لە (٢٩)ی نیسانی ١٩٢٠ و، دوا ژمارە (١١٨) لە (٢٧)ی تەمموزی ١٩٢٢ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

پێنجەم: ڕۆژنامەی بانگی کوردستان – سلێمانی – ١٩٢٢

خاوەن ئیمتیازو بەڕێوەبەری بەرپرس: مستەفا پاشا یامولکی. نووسەری بەشی کوردی و فارسی: عەلی کەمال و م. نوری. نووسەری بەشی تورکی: ڕەفیق حلمی. ژمارە (١) لە (٢)ی ئابی ١٩٢٢ و، دوا ژمارە (١٤-٣) لە (١)ی نیسانی ١٩٢٦ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی و تورکی وفارسی بووە.

شەشەم: ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان – سلێمانی – ١٩٢٢

سەرنووسەر وبەڕێوەبەری بەرپرس: م.نوری. ژمارە (١) لە (١٥)ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢ و، دوا ژمارە (١٥) لە (٣)ی ئازاری ١٩٢٣دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

حەوتەم: ڕۆژنامەی بانگی حەق – سلێمانی – ١٩٢٣

سەرنووسەر: سالّح زەکی ساحیبقران. ژمارە (١) لە (٢٨)ی ئازاری ١٩٢٣ و، دوا ژمارە (٣) لە (١٢)ی نیسانی ١٩٢٣ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

هەشتەم: ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال – سلێمانی – ١٩٢٣

بەڕێوەبەری بەرپرس: خواجە ئەفەندی زادە - ئەحمەد سەبری. ژمارە (١) لە (٢٠)ی ئەیلولی١٩٢٣ و، دوا ژمارە (٢٥) لە (١٥)ی مایسی ١٩٢٤ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

نۆیەم: ڕۆژنامەی ژیانەوە – سلێمانی – ١٩٢٤

لێپرسراو: جەمیل سائیب و محەممەد ئەدیب. ژمارە (١) لە (١٨)ی ئابی ١٩٢٤ و، دوا ژمارە (٥٦) لە (١٤)ی کانوونی دووەمی ١٩٢٦ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

دەیەم: ڕۆژنامەی ژیان – سلێمانی – ١٩٢٦

لێپرسراو: محەممەد ئەدیب+ عەلی عیرفان+ حوسێن نازم+ پیرەمێرد. ژمارە (١) لە (٢١)ی کانوونی دووەمی ١٩٢٦ و، دوا ژمارە (٥٥٣) لە (١٠)ی ئازاری ١٩٣٨ دەرچووە. زمانی ڕۆژنامەکە؛ کوردی بووە.

ب- گۆڤارەکان

یەکەم: گۆڤاری ڕۆژی کورد – ئەستەمبول – ١٩١٣

بەڕێوەبەری بەرپرس: عەبدولکەریم ئەفەندی. ژمارە (١) لە (١٩)ی حوزەیرانی ١٩١٣ و، دوا ژمارە (٤) لە (١٢)ی ئەیلولی ١٩١٣ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

دووەم: گۆڤاری هەتاوی کورد – ئەستەمبول – ١٩١٣

لێپرسراو: عەبدولعەزیز بابان. ژمارە (١) لە (٢٤)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٣ و، دوا ژمارە (١٠) لە (٣)ی تەمموزی ١٩١٤ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

سێیەم: گۆڤاری بانگی کورد – بەغدا – ١٩١٤

لێپرسراو: جەمالەدین بابان. ژمارە (١) لە (٨)ی شوباتی ١٩١٤ و، دوا ژمارە (٤) لە (٦)ی نیسانی ١٩١٤ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

چوارەم: گۆڤاری ژین – ئەستەمبول – ١٩١٨

لێپرسراو: ئەشرەف حەمزە + مەمدووح سەلیم. ژمارە (١) لە (٧)ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ و، دوا ژمارە (٢٥) لە (٢)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٩ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی و تورکی بووە.

پێنجەم: گۆڤاری کوردستان – ئەستەمبول – ١٩١٩

خاوەن ئیمتیاز:محەممەد میهری. سەرنووسەر:محەممەد شەفیق ئەرواسی زادە. ژمارە (١) لە (٣٠)ی کانوونی دووەمی ١٩١٩ و، دوا ژمارەی کە بینراوە (١٩) لە (٢٩)ی ئازاری ١٩٢٠ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی، تورکی، فارسی، عەرەبی و فەرەنسی بووە.

شەشەم: گۆڤاری دیاریی کوردستان – بەغدا – ١٩٢٥

لێپرسراو: ساڵح زەکی ساحیبقران. ژمارە (١) لە (١١)ی ئازاری ١٩٢٥ و، دوا ژمارە (١٦) لە (١١)ی مایسی ١٩٢٦ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی و تورکی و عەرەبی بووە.

حەوتەم: گۆڤاری زاری کرمانجی – ڕواندز– ١٩٢٦

لێپرسراو: سەید حوسێن حوزنی موکریانی. ژمارە (١) لە (٢٥)ی مایسی ١٩٢٦ و، دوا ژمارە (٢٤) لە (٣١)ی تەمموزی ١٩٣٢ دەرچووە. زمانی گۆڤارەکە؛ کوردی بووە*.

٤- بایەخ دان بە خوێندن و کردنەوەی قوتابخانەکان

یەکێك لە هەوڵەکانی حکوومەتی عوسمانی، کردنەوەی قوتابخانەکان و کۆکردنەوەی خوێندەواران بوو لە دەوروبەری دەسەڵاتدا. خوێندن لەو قوتابخانانەدا بە زمانی تورکی و عەرەبی بوو و تەنها تایبەت نەبوو بە منداڵانی تورك، بەڵکو منداڵانی کوردیش وەردەگیران و دەسەڵاتدارانی عوسمانی لەو ڕێگەیەوە دەیانویست منداڵانی کورد فێری چەند شتێك بکەن کە بە هۆیانەوە واز لە مەسەلەی نەتەوەیی و سەربەخۆیی بهێنن و کەسانێکیان لێ دەربچێ کە بە لای دەسەڵاتی عوسمانییەوە بشکێنەوە. بۆ ئەم مەبەستە لە (ساڵی ١٨٩٢ ((عەشیرەت مەکتەبی)) یان لە ئەستەمبول کردەوە. لەم قوتابخانەدا منداڵی بنەماڵە ناسراوەکانی کورد و عەرەب و ئەلبانەکانیش دەیانخوێند)(١٩:٨). بە پێچەوانەی بیرکردنەوەی دەسەڵاتداران، لەناو ئەو منداڵە کوردانە (بیری کوردستانێکی ئازاد و سەربەخۆ، کە تا سەردەمانێکی نزیکیش، بە

* بۆ وەرگرتنی ئەو زانیاریانە، بێجگە لە خودی ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەوسا، سەرچاوەکانی ژمارە (١٠، ١٣، ١٩، ٣٠، ٣٦، ٤٠، ٤١، ١٩١) تەماشا کراون.

خەونێکی بە دی نەهاتوو لە قەلەم دەدرا، بووە بەرنامەی کۆمەڵی ئەم لاوە کوردانە. هەر لە سۆنگەی ئەمەوە سوڵتان ساڵی ١٩٠٧ ((عەشیرەت مەکتەبی)) ی داخست)(٢٠:٨).

لە شاری سلێمانیش لە ساڵی ١٨٩٣دا قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەری کرایەوە، کە وێڕای کاریگەریی لە سەر ڕۆشنبیرکردنی خەڵکەکە، دەرچوانی دەنێردرانە بەغداو دواتر ئەستەمبول بە مەبەستی تەواو کردنی زانستەکانی عەسکەری(٥٠:٣٦). لەم قوتابخانانەدا کۆمەڵێك ڕۆشنبیر و نووسەر و شاعیری کورد هەڵکەوتن، لەوانە؛ ئەمین زەکی بەگ، ئیحسان نوری پاشا، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، مەعروف جیاوك، ئەمین ڕواندزی ....

دوا بە دوای قوتابخانەی ڕوشدیەی سلێمانی، کۆمەڵێك قوتابخانەی سەرەتایی لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان کرانەوە و ڕێگا خۆش بوو بۆ ئەوەی زیاتری منداڵانی کورد ڕوو بکەنە ئەو قوتابخانانە. بەپێی ڕاپۆرتێك بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانی، تەنها لە ویلایەتی موسڵ، کە زۆربەی ناوچەکانی کورد نشین بووە، نزیکەی (٣٠) قوتابخانە هەبووە، لەوانە لە هەریەك لە شارەکانی ئاکرێ و ئامێدی و سنجار و دهۆك و زاخۆ و کۆیە و شاربازێڕ و کفری و قەڵادزێ قوتابخانەیەك و لە هەولێر و سلێمانی و ڕواندز دوو قوتابخانە و لە کەرکوکیش چوار قوتابخانە هەبوونە(١٧٩:١٩٦).

وەنەبێت خوێندن لە ناوچەکانی کوردستان تەنها لە سنووری ئەو قوتابخانانەی دەسەڵاتی عوسمانی مابێتەوە، بەڵکو هەوڵ و تێکۆشان لە لایەن کۆمەڵە و کەسایەتیە کوردەکانیش هەبوون بۆ کردنەوەی قوتابخانەی کوردی کە خوێندن تیایاندا بە زمانی کوردی بێت. لە ساڵی ١٩١٠دا یەکەم قوتابخانەی کوردی بە ناوی (کرد نمونە مکتب ابتدائیسی- مەشروتیەت) لە لایەن کۆمەڵەی (کرد نشر معارف) دامەزراوە(٩١:٢٧). هەروەها بە هەوڵی عەبدولڕەزاق بەدرخان و سمکۆی شکاك لە (٢٢)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٣ قوتابخانەیەکی کوردی دامەزراوە(١٣٥:٨).

ئەم قوتابخانانە بە گشتی و قوتابخانە کوردیەکان بە تایبەتی بوونە دەروازەیەك بۆ فراوانکردنی هۆشی تاکی کورد و هەستی نەتەوایەتی لای قوتابیەکان، کە دواجار مرۆڤی ئازادیخواز و ڕووناکبیریان لێ دەرچوو. هەروەها وای کرد کە خوێندن و فێربوون تەنها لە سنووری حوجرەو مزگەوتەکانەوە نەمێنێتەوە و قوتابخانە وەك پێویستیەکی سەردەم بێتە کایەوە. زۆر لە شاعیرە تازە خوازەکانی کورد لەو

قوتابخانانـــەدا پێگەیشـــتوون، کـــە عوسمانیـــەکان لـــە ناوچـــە جیاجیاکـــانی کوردســـتان کردبوویانەوە و لەوێوە ئاسۆی بیرکردنـەوەیان فـراوانتر بـووە و توانیویانـە داهێنـان لـە شیعرەکانیاندا بکەن. ئەگەر قوتابخانەکان بە گشتی ئەو ڕۆڵـەیان هـەبووبێ، ئـەوە ڕۆڵـی قوتابخانە کوردیـەکان بـۆ تازەکردنـەوەی شـیعری کـوردی زیـاترە، چـونکە لـە قوتابخانـە کوردیەکاندا وێڕای فێربوونی زانست و زانیاریەکان، هـەردەم هـەوڵیش دراوە بایـەخ بـە کولتـور و زمـانی کـوردی بـدرێت، بـە تایبـەتی هەوڵـدان بـۆ بـە کـار هێنـانی وشـە و کەرەستەی خۆماڵی و دوور کەوتنەوە لـە وشـە و تـەعبیری بیـانی، هـەروەها گەڕانـەوەو شارەزابوون لە کولتوری میللەت و سوود لێ وەرگرتنیان، کە بێگومان سوودی هـەبوو لـە تازەکردنەوەی شیعر، بەتایبەتی تازەکردنەوە لـە ڕووی زمـانی شـیعری کـوردی و بـەکار هێنانی وشەو کەرەستەی خۆماڵی لە جێی وشەی بیانی.

٥- کاریگەری سامانی کولتوری

بەشـــێك لـــەو ڕۆشـــنبیرییەی شـــاعیرانی کـــورد لـــە ســـەرەتای ســـەدەی بیســـتەمدا دەگەڕێتەوە بۆ سوود وەرگرتن لە سامانی کولتوری و فۆلکلۆر و بەتایبەتیش ئـەدەبیاتی گۆرانی. کە دەڵێین ئەدەبیاتی گۆرانی، دیارە کە شاعیرانی ئەم دیالێکتـە کوردییـە زیـاتر خۆماڵێتی شـیعری کوردییـان پاراسـتووە و کـەمتر پابەنـد بـوون بـە بنـەماکانی شـیعری کلاسیکی. بۆ نموونـە شـاعیری گـەورەی کـورد (مەولـەوی) کـە شـیعرەکانی بـە دیـالێکتی گۆرانین، کاریگەرییەکی زۆری لە سەر شاعیرە تازەکـەرەوەکان هـەبووە، بـە تایبـەتی لـە سەر (پیرەمێرد و گۆران). پیرەمێرد هەوڵی داوە کە هەندێ لـە خاسـیەتە خۆماڵیـەکانی شیعری دیالێکتی گۆرانی بخزێنێتە ناو شیعرەکانی و بە ئاشـکرا ئـەم کاریگەریـەی پێـوە دیـارە، تەنانـەت خـۆی ئامـاژە بـەو ڕاسـتیە دەکـات و دەڵێـت (لـە کوردسـتاندا کـە وەلـی دێوانە نەما ئیتر من بووم بەجێ نشـینی، کـە مەولـەوی و بێسـارانی نـەمان باسـی چـاوە جوانـەکانی کچـە جـاف و کەنیشـکە شـۆخ و شـەنگەکانی هـەورامان بکـەن، ئـیتر مـن لـە جیاتی ئەوان کەوڵ و پۆستی دڵداریم لەبـەر کـردووە بـووم بـە جـێ نشـینیان)(٥٢:١٥٥)، هەروەها هەر لەبارەی مەولـەوی یـەوە دەڵێـت: (ئـەدەبیاتی زۆر قـەوم و نـاودارانی زۆر میللـەتم دیـوە هیچیان ئەوەنـدەی ڕۆحـی مەولـەوی پـڕ جـۆش و خـرۆش نییـە)(٥:٤٧). پیرەمێـرد بێجگـە لەمـە سـوودێکی زۆری لـە سـامانی فۆلکلـۆری بـە تایبـەتی پەنـدی

پێشـینان و گاڵتــە و گــەپی کـوردەواری وەرگرتـووە و خـستونەتیە نــاو قــاڵبی شـیعر و بەرهــەمی بــەرزی ئــەدەبییان لــێ دەرچــووە، هــەر ئــەو شیعرانەشـی بوونەتــە مایــەی پاراستنی ژمارەیەکی زۆر لە پەندە کوردییەکان.

هەرچی (گۆران)ی شاعیرە، کاریگەری کولتوری، بە تایبـەتی ئـەدەبیاتی گۆرانیی بـە ڕەنگێکی تر لە سەرە. گۆران هەر لە منداڵیەوە بە ئـەدەبیاتی گۆرانی گۆش کـراوە، کـە وەك شاعیرێکیش هاتۆتە ناوەوە، توانیویەتی زۆر وەستایانە سوود لەو کولتورە وەرگـرێ و گۆڕانکــاری و داهێنــانی تێــدا بکــات، کەواتــە دەکــرێ جیــاوازی (گــۆران) لەگــەڵ (پیرەمێرد)، لە بابەت کاریگەر بوونیان بە کولتـور و ئـەدەبیاتی گۆرانی و بەتایبـەتیش مەولەوییەوە، لەوەدا ببینین کە (پیرەمێرد بە شێوەیەکی میکانیکی و وەستاو سودی لـە شــیعری دیــالێکتی گــۆرانی نووســراو بــە گشــتی و لیریکــای مەولــەوی بــە تایبــەتی وەرگرتووە)(٢٦٩:٤)، (بەڵام لای گۆران ئەم تەئسیرە شـەقڵێکی ئاسایی هونـەری و ڕەوتـی پڕۆسێسی داهێنانی گرتۆتە خۆی)(٢٦٩:٤).

▪ هۆکارە دەرەکیەکان

١- کاریگەری ئەدەبی ئەوروپی و ئەدەبی دراوسێ

ســەدەکانی حەڤــدە و هــەژدە و نــۆزدە شــایەدی کۆمــەڵێك گۆڕانکــاری گــەورەن لــە ئــەوروپادا، کۆمــەڵێك شۆڕشــی جیاجیــای یــەك لــە دوای یــەك ســەریان هەڵــدا، کــە ئەوروپایان لە کۆمەڵگەیەکی ئاساییەوە گـۆڕی بـۆ کۆمەڵگەیـەکی شارسـتانی. گـرنگترین ئــەو شۆڕشــانە؛ شۆڕشــی گــەورەی سیاســی فەرەنســا لــە مــاوەی نێــوان ١٧٨٩-١٨١٥، شۆڕشــی پیشەسازی ئینگلتەرا لە سەدەی هەژدەم، شۆڕشی سیاسی ئەڵمانیا لە ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەم و شۆڕشــەکانی دیکــەی ڕۆشــنبیری و زانســتی و فەلســەفیی تایبــەت بــە وڵاتــانی ئــەوروپا، بــوون(٢١٤:٢). لــە ژێــر کاریگــەری ئــەو شۆڕشــانەدا کۆمەڵگــەی ئــەوروپی لــە زۆربــەی بوارەکانــدا بوژایــەوە و ژیــان بــەرەو پێشــتر چــوو، ئــەو کــۆت و بەندانــەی کــە سەپێندرابوون نەمان، یا ڕاستر بڵێین کەمتر بوون، (تاك)یش لـە نـاو ئـەو کۆمەڵگەیـەدا ئازاد بوو و توانی خۆی لە دەست یاسا دەسـتکاری نەکراوەکانـدا ڕابچڵەکێنێ. لەمانـەوە داهێنــان لــە بــوارە جیاجیاکانــدا هاتنــە کایــەوە. شــاعیران و نوســەرانیش کــە تــاکی نــاو

کۆمەڵگەن، داهێنانیان لە بەرهەمەکانیاندا کرد و لە دەستووره نەگۆڕەکان دەرچوون. ئەو جموجۆل و بارودۆخە کۆمەڵێك شاعیر و نووسەری تازەخوازی دروست کرد، کە ئەدەبیان بەرەو گۆڕانێکی گەوره برد، لەوانە؛ بۆدلێر، ڕامبۆ، مالارمێ، واڵت ویتمان، مایکۆفسکی....

ئەم ئەدەبیاتە تازەیەی ئەوروپا بە شێوەیەکی وا ڕەگی داکوتابوو کە کاریگەری تەنها لە سنووری ئەوروپادا نەمایەوە و بەرەو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتیش پەڕیەوە، هەریەك لە ئەدەبیاتی تورکی و کوردی و فارسی و عەرەبی بە شێوەیەك لە شێوەکان بەو بزووتنەوە تازەگەریە کاریگەر بوون.

سەرچاوەی کاریگەری ئەو تازەگەریە بۆ سەر ئەدەبی کوردی لە لایەك ڕاستەوخۆ بۆ هەندێك لەو نووسەر و شاعیرە کوردانە دەگەڕێتەوە کە زمانێکی ئەوروپیان زانیوە، هەریەك لە (ڕەفیق حلمی، مەمدوح سەلیم بەگ، میقداد مەدحەت، د.عەبدوڵڵا جەودەت، حوسێن حوزنی موکریانی، شەریف پاشا، فەرەنسیان زانیوە و ڕاستەوخۆ سودیان لەو زمانە بینیوە)(٦٤:١٢٧). لە لایەکی تر زۆرینەی ئەو کاریگەرییە پەیوەستە بە ئەدەبیاتی تورکی. ئەدەبیاتی تازەی تورکیش لە ڕێی کۆمەڵێك هۆکارەوە دروست بوو، گرنگترینیان ئەو گۆڕانکاریانە بوون کە بە سەر سیستمی دەسەڵاتی عوسمانی داهاتن، کە لە لایەکەوە وای کرد بواری ڕۆشنبیری گەشە بسێنێ و چەندین کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی وەکو (پروت فنون) و (فەجری ئاتی) بێنە کایەوە و چەندین ڕۆژنامە و گۆڤار دەربکەن، لە لایەکی ترەوە وای کرد ئاگایان لەو بزووتنەوە تازەیەی ئەوروپا هەبێت.

لە ماوەی کۆتاییەکانی سەدەی نۆزده و سەرەتای سەدەی بیست (هەرچی بزووتنەوەیەکی ئایدولۆژی و ئەدەبی و هونەری لە ئەوروپا دروست ببوایە، یەکسەر لە ئەستەمبۆڵدا دەنگی دەدایەوە و بڵاو دەبوەوە. بێگومان، ئەو نووسەره کوردانەی لەو ماوەیەدا لە ئەستەمبۆڵ ژیاون (پیرەمێرد، عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری، مستەفا شەوقی، محەممەد میهری،... هتد) کەم تا زۆر دەبێت کەوتبێتنە ژێر شەپۆڵەکانی ئەو پێشکەوتنە ئەدەبییانەی ئەوروپاوە، کە لە ئەستەمبۆڵ بە زمانی تورکی دەگەیشتە دەست کوردەکان)(٦٤:١٢٨). گۆران کە یەکێکە لە تازەکەرەوەکانی شیعری کوردی لە ساڵانی سییەکانی سەدەی بیست بەدواوە، لە چاوپێکەوتنێکدا خۆی ئاماژە بەو

کاریگەریەی ئەدەبی تورکی دەکات و دەڵێت (نووسەر و شاعیرانی ئەوسا، بە تایبەتی شێخ نوری و رەشید نەجیب و من، کە پێکەوە بە ئەدەبی تورکی موتەئەسیر بوین و پێکەوە ئەمانئوسی...)(٣:٦٢).

کاریگەری ئەدەبیاتی فارسی و عەرەبی بە سەر شیعری کوردی لەو ماوەیە لە چاو کاریگەری ئەدەبی تورکی زۆر کەمترە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا چەند شاعیرێك هەن کەم تا زۆر سودیان لەو دوو ئەدەبە وەرگرتووە. (کاریگەری ئەدەبیاتی فارسی سەردەمی مەشروتە و بە تایبەتی لە پێش هەمووانداا (پیرەمێرد)ی شاعیر بە هاوکاری ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەو سەردەمەی تاران وەکو (شفق سرخ) و (فرهنگ)... بەرهەمی خۆی بڵاودەکردەوە و زۆر نموونەی بەرزی شیعری فارسیی تەرجەمەی کوردی دەکرد و زەوقی شیعری سەردەمی پێ جۆش دەدا)(١٨٠). یەکێ لەو نموونە شیعریانەش وەرگێڕانی شیعرێکی (ناسر خوسرەو ٣٩٤-٤٨١ کۆچی)ی شاعیری بە ناوبانگی ئێرانییە، کە پیرەمێرد لە ژمارە (٢)ی ڕۆژنامەی کورد ١٩٠٨ بڵاوی کردۆتەوە و بەو دێڕە دەست پێدەکات:

لە سەر بەردێ هەڵۆیێ هەڵفری کەوتە هەوا بێغەم

هەوای سەید و شکاری کەوتە سەر تا کەوتە سەر عالەم(١٦:٧٤)

هەرچی ئەدەبی عەرەبییە ئەو کاریگەریە کەمەی کە هەیبووە دەکەوێتە دوای ساڵانی بیستەکانەوە و، (دوا بە دوای دابەش بوونی کوردستان بۆ جاری دووەم، دوو بەشی کوردستان کەوتە عیراق و سوریا، بەو هۆیەوە پەیوەندی بە هێزتر لە نێوان کوردەکانی ئەو دوو پارچەیە و عەرەب پەیدابوو، بەو پێیەش کە زمانی عەرەبی لەم دوو وڵاتە زمانی ڕەسمی، لە نێوەندی خوێندەواری کوردیدا باوی هەبوو، خوێندەواری کورد دەبوو فێری ئەو زمانە بێت.. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لە زمانی عەرەبیەوە بەرهەم تەرجەمەی کوردی بکرێن...هەروەها لە ساڵانی بیستەکانەوە دوای ئەوەی قوتابخانەکانی باشوری عیراق بوون بە عەرەبی، هی کوردستانیش بوون بە کوردی، شاعیرێکی وەکو (مەعروف ڕەسافی) بەشێك لە سرووودی قوتابیانی تورکیی کردبوونە عەرەبی، کوردیش یان لە عەرەبیەوە یان لە تورکیەوە کردوونی بە کوردی، لێرەدا دوو شاعیر دەوری گرنگیان هەبوو؛ یەکەمیان زێوەر، دووەمیان فایەق بێکەس)(١٧٩).

٢- بارودۆخی سالانی شەڕی یەکەمی جیهانی ١٩١٤-١٩١٨

شەڕ و بارودۆخە گرژ و ناهەموارەکان بەگشتی و شەڕی یەکەمی جیهانی ١٩١٤-١٩١٨ بە تایبەتی، بوونە مایەی ناخۆشی و ماڵوێرانی و کاولکاری بۆ ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی. لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا، ئەگەر چی کورد لایەنێکی سەرەکی و هێزێکی پەیوەست بە لایەنێك نەبوو، بەڵام لە لایەك کوردستان ببوە گۆڕەپانی شەڕو ململانێکان لە نێوان عوسمانیەکان و هاوپەیمانەکان (ڕووس و بەریتانیا و فەڕەنسا)، لە لایەکی تر هەندێ لە سەرکردە و کەسایەتیە کوردەکان بەخۆیان و ئەو هێزەی کە پێکیان هێنابوو، بە ناوی جیهادەوە شانبەشانی هێزەکانی عوسمانی، دژی هاوپەیمانان شەڕیان دەکرد و سەرەنجام قوربانیەکی زۆری لێکەوتەوە.

ئەم شەڕە بە پلەی یەکەم ڕووبەڕووی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بووەوە، هەریەك لە ناوچەکانی تەورێز و موکری و بانە و ناوچەکانی هەورامان، یەکەم چەخماخەی شەڕیان تێدا هەڵگیرسا(١٩٢:٤١). لەم شەڕەدا وێڕای ئەوەی ماڵوێرانی و کاولکاریەکی زۆری ناوچەکانی کوردستانی تێدا بوو، کەسانێکی زۆریش بوونە قوربانی و سووتەمەنی. لە دوای کۆتایی هاتنی شەڕەکەش وەنەبێت ناوچەکانی کوردستان حەسابنەوە، بە پێچەوانەوە، بارودۆخە ناخۆشەکە بەردەوام بووە و ئەمجارەیان خۆی لە داگیر کردنی باشور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە لایەن ئینگلیز و ڕووسەکان و دواتر دابەش کرانی کوردستان بە سەر چوار وڵاتی ناوچەکەدا بینیەوە.

هەموو ئەو ڕووداو و کارەساتانەی لەو ماوەیەدا بە سەر کوردا هێنران، کاریگەری خراپیان بۆ سەر زۆربەی بوارەکانی ژیاندا هەبوو، ئەگەر ئەدەبیش ڕەنگدانەوەی ئەو بوارانە بێت، ئەوە لەو ماوەیەدا ئەدەبی کوردیش کەوتە ژێر کاریگەری ئەو بارودۆخە و، گۆڕانکارییەکان بوونە هەوێن و ئیلهام بەخشی زۆرێك لە شاعیرە تازەکەرەوەکان. لە سالانی بیستەکانی سەدەی بیست، چەندین شاعیر هەن کە لە ڕێی شیعرەوە گوزارشتیان لەو نەهامەتیانە کردووە و ئەو واقیعە تاڵانەیان دەرخستووە، بەمەش ڕۆڵیان دەبینی لە گەیاندنی بیری نەتەوەیی و هوشیارکردنەوەی خەڵك لە پێشهاتەکان. نرخی ئەدەبی

ئەو جۆرە شیعرانەش لەوەدابوو کە بە هۆی ئەو بارودۆخەوە ناوەڕۆکێکی تازە خزایە ناو شیعری کوردی.

مەلا حەمدون، (نموونەی شاعیرێکە کە بارودۆخی سالانی شەڕی یەکەمی جیهانی، کاری تێکردووە و بەم شێوەیە وەسفی ئەو ڕۆژگارەمان بۆ دەکات:

ئەو ڕۆژە چ ڕۆژێکە کە دنیا شلەژاوە
هەرکەس بە جەخارێ جیگەری قیمە کراوە
دنیا پڕی ئاشووبە خەلایق بە عوومومی
ئاسایشی لێ مەنعە ئەڵێی جونبوشی ئاوە(١٣١:٢٨)

★ ★ ★ ★

وێڕای ئەو هەموو هۆکارە ناوەکی و دەرەکیانەی بوونەتە مایەی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی تازەگەری شیعری کوردی، نابێت بەهرەی کەسیی هەریەك لەو شاعیرە تازەکەرەوانەش فەرامۆش بکەین. ئەوان ئەگەر چی لە منداڵدانی ئەو بارودۆخە لە دایك بوون و کاریگەریەکی زۆری بەسەریانەوە هەبووە، بەلام هەریەکەشیان بەهرەیەکی ئەوتۆیان تێدا هەبووە، کە بەهۆیەوە توانیویانە داهێنان ئەنجام بدەن و پێکەوەش بزووتنەوەیەکی تازەگەری لە شیعری کوردیدا دروست بکەن.

ڕۆژنامەگەری و ڕەگە سەرەتاییەکانی تازەکردنەوە

▪ ڕۆژنامەگەری و ڕۆڵی لە تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەم و لەگەڵ بەرەو پێش چوونی کۆمەڵگە جیاکان بە کۆمەڵگەی کوردیشەوە لە زۆربەی بوارەکانی ژیان، ڕۆژنامەگەری وەك پێداویستیەکی هەرە گرنگی سەردەم هاتە کایەوە و بە هۆیەوە گوزارشت لە مەسەلە بنچینەییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و ڕۆشنبیری و دەست نیشانکردنی پێگەو ڕێ و شوێن بۆ داهاتوو، دەکرا. ڕۆژنامەگەری ڕێگایەك بوو بۆ وروژاندنی زۆرێك لەو کێشە سەردەمیانەی کە ڕووبەڕووی کۆمەڵگە دەبوونەوە و زۆر جاریش ڕێگەچارەی ئەو کێشانەی دەست نیشان دەکرد، هەروەها ڕۆڵێکی گەورەی بینی لە هوشیاری کۆمەڵایەتی و فراوانکردنی ئاستی ڕۆشنبیری و فکری لە ناو تاکەکانی کۆمەڵگەدا. ئەوەی پەیوەستە بە کوردەوە، ڕۆژنامەگەریی کوردی بێجگە لە فراوانکردنی ئاستی هوشیاری و فکری تاکی کوردی، تەکانێکی گەورەشی بە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد داو بەرەو پێشی برد، لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوەش ڕۆژنامەگەری ببوە قوتابخانەیەك بۆ ناساندنی ئەلفوبێی کوردی چونکە تا درەنگ منداڵان نەیاندەتوانی بە زمانی دایك لە قوتابخانەکان بخوێنن(٢١٢:٧٥).

پەیوەندی ئەدەب و شیعر بەتایبەتی بە ڕۆژنامەگەرییەوە، لەوە دەست پێدەکات کە هەر لە زووەوە زۆربەی ئەو کەسانەی ڕۆژنامە یاخود گۆڤاریان دەرکردووە و سەرپەرشتیان کردووە ئەدیب و شاعیر بوونە، لە لایەکەوە کاری ڕۆژنامەگەرییان ئەنجام داوە لە لایەکی تریشەوە بایەخیان بە بەهرە ئەدەبیەکەی خۆیان داوە، بە نموونە هەریەك لە پیرەمێرد و مستەفا پاشای یامولکی و محەممەد میهری و حوسێن

حوزنی موکریانی و شێخ نوری و ڕەفیق حلمی و جەمیل سائیب و...هتد، وێڕای بە جێگەیاندنی ئەرکی لێپرسراوی و سەرپەرشتیاریی گۆڤار و ڕۆژنامە یەکەمەکانی کوردی، نووسەری ئەدەبی و شاعیری ناوداری کوردیش بوونە و لەو بوارەشدا شوێنپەنجەیان دیارە. ئەمە وای کردووە کە ڕۆژنامەگەری کوردی لەگەڵ سەرهەڵدانی، بایەخێکی ئەوتۆ بە ئەدەب بدات. بۆیەشە ئێمە کاتێك لە تازەگەری دەدوێین ناکرێ فەرامۆشی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامە سەرەتاییانە بکەین، کە چەندین لاپەڕەیان تەرخان کردووە بۆ ئەدەب و شیعری تازەیان تێدا بلاوکراوەتەوە، لەوێوە دەتوانین ئەو داهێنان و تازەکردنەوانە دەست نیشان بکەین، کە هەر لە زووەوە و لە گەل دەستپێکی ڕۆژنامەگەریی کوردییەوە، شاعیر و نووسەرانی کورد کردوویانە و بە دەستیان هێناوە. ڕۆژنامەگەریی کوردی مینبەرێك بووە بۆ ناساندنی زۆرێك لە شاعیران و شیعرەکانیان لەم ڕێگەیەوە برەویان سەندوە، چونکە (گەر جاری جاران –بەر لە پەیدابوونی ڕۆژنامە و گۆڤار- شاعیرەکان شیعریان بۆ کۆمەڵە خەڵکێك خوێندبێتەوە، ئەوا لە پاش سەرهەڵدانی ڕۆژنامە و گۆڤار ڕووبەڕووی هەزاران هەزار کەسی نێو وڵاتەکەیان و بگرە دەرەوەش بوونەتەوە)(٢٤٢:٧٠). هەر لە ڕێی ڕۆژنامەگەریی کوردییەوە، زمانی کوردی پێشکەوت و کۆمەڵێك وشەو زاراوەی تازە هاتنە کایەوە و زمانی کوردیان بەرەو پاراوی برد، ئەمەش کاری کردە سەر پاراو کردنی زمان لە شیعردا و شاعیران وەك نەریتێك روویان لەو دیاردەیە کرد.

ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییەکان لە سەرەتادا زیاتر شیعری شاعیرە کۆنەکانیان بلاودەکردەوە، تا وای لێهات کۆمەڵێك بەهرەمەند لە دەوریان کۆببنەوە و ڕۆژنامە و گۆڤارەکانیش بوونە هاندەر بۆ ئەوەی زێتر توانا و بەهرەی خۆیان دەربخەن و دەست کرا بە بلاوکردنەوەی شیعری شاعیرانی سەردەمیش.

- ڕۆژنامەی کوردستان ١٨٩٨:

لە ناو کۆمەڵگەی کوردیدا یەکەم چەخماخەی ڕۆژنامەگەری لە(٩)ی نیسانیساڵی(١٣١٤)ی ڕۆمی، بەرامبەر (٢٢)ی نیسانی ساڵی(١٨٩٨)ی زاینی لە سەر دەستی بنەماڵەی بەدرخانیەکان و لە سەروویانەوە (میقداد مەدحەت بەدرخان) لە غەریبی و دووره وڵاتی، لە قاهیرەی پایتەختی میسر، هەڵگیرسا، کە بریتی

بـوو لـه دەرکردنـی (ڕۆژنامـەی کوردسـتان). لـەو ڕۆژنامەیـەدا وێـڕای بڵاوکردنـەوەی کۆمەڵـە بابـەتێکی جۆراوجـۆر، بایـەخ بـە شـیعر دراوە، لـە هەریـەك لـە ژمارەکـانی (٢، ٣، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١١، ١٣، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٨، ٢٩، ٣٠) بـە ئەلقـە داستانی شیعری (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی، وەك داستانێکی خۆماڵی و گوزارشتکار لـە ژیـان و بەسـەرهاتی کـوردەواری، بڵاوکراوەتـەوە. هـەروەها لـە ژمـارە (٣)ی ئـەم ڕۆژنامەیەدا، شیعرێکی حاجی قادری کۆیی بڵاوکراوەتەوە و بەم دێرە دەست پێدەکات:

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە

چراغی نازم و مونشی کوژاوە (١١:٣٥)

هەر لەو ژمارەیەدا پارچە شیعرێکی تر هەیە بە ناونیشانی (تـەقریزەك مـەنزووم) و بـە نازنـاوی (لاوی شێخ.ا. فـەتاح). ئـەم شـیعرە تایبەتـە بـە سـتایش و پیـا هەڵـدانی ڕۆژنامەکە و پیرۆزباییە بە بۆنەی دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی و بەم دوو دێـڕە دەست پێدەکات:

پـــیرۆزە ژتـەڕا هـەزار جارا   ئەڤ دەنگە نهـۆ ل نـاڤ یارا

مزگێنی یا ڤێ جەریدەیا قەنج   شاباش دبتن چڤا هەبن گەنج (١٢:٣٥)

(جـەلادەت بـەدرخان) ئاماژە بـەوە دەکـات کـە خـاوەنی ئـەم شـیعرە (ئـەمین عـالی بەدرخان) ە و بە ناوی خواستراوی (لاوی شێخ.ا. فەتاح) بڵاوی کردۆتەوە(١٢٠:٢٠٧).

- ڕۆژنامەی کورد ١٩٠٨:

لە ژمارە (١) و (٢) دا دوو شیعری شاعیری گـەورەی کـورد (پیرەمێـرد ١٨٦٧-١٩٥٠) بـە ئیمزای (سلێمانیەلی: تۆفیق) بڵاوکراونەتەوە، شیعری یەکەمی بە بۆنـەی دامەزرانـدنی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردی -١٩٠٨ نووسیوەو بەم دێڕە دەست پێدەکات:

ئەمڕۆکە ڕۆژی جەژنی هەموومانە سەر بە سەر

کوردیـش لەگـەڵ گەلان لە چلەخانـــە هاتە دەر

بـە لای پیرەمێـردەوە لەگـەڵ دامەزرانـدنی ئـەم کۆمەڵەیـە، کـوردیش دەتـوانێ وەکـو گەلانی تـر بـە مافـەکانی شاد بێـت، بـۆ ئـەم مەبەسـتە داوا لـە هـەموو کوردێـك دەکـات دەست بدەنە دەستی یەکتر و دوور بکەونەوە لە نیفاق و دووڕوویی:

ڕۆژێکە دەست بدەینە دەستی یەکتری بە خێر

ڕووبکەینە ڕێی ویفاق و نیفاقیش بکەینە دەر

هەروەها داوای هەڵسان لە خەوی غەفڵەت و خزمەت کردنی دایك کە (کوردستان)ە، دەکات:

هەڵسین لە خەو نزیکە وەتەن بێتە زەلزەلە

وەك دایکمانە خدمـــەتی ئەو لازمە بە سەر

بۆ ئەم مەبەستەش کۆشش کردن بۆ یەکگرتن و پێشکەوتن بە ڕێگە چارە دەزانێ:

ســـەعی دەوێ تـەرەقی دەوێ ئیتیحاد بکەین

چونکە بە ئیتیحاد هەموو ئیشێ دەچێتە سەر(٨:٧٣)

لە شیعری دووەمدا، شاعیر دیمەنی هەڵۆیەکمان نیشان دەدات کە لە سەر بەردێك دەفڕێتە ئاسمان و لە خۆی بایی دەبێ کە هەموو دنیا لە ژێر باڵەکانیەتی، دواتر بە تیری مرۆڤ دەکوژرێ. شاعیر ئەم دیمەنە بەراورد دەکات بە کورد و ئەو تیرەش بە تیری خۆماڵی دادەنێ و پێی وایە ساڵەهای ساڵە کورد قوربانی ئەو تیرەیە و داوا لە خوای گەورە دەکات کە چارەمان بکات تا لە دەست ئەو تیرانە ڕزگار ببین:

لە ســـەر بـــەردێ هەڵۆیـێ هەڵفڕی کەوتە هەوا بێغەم

هەوای سەید و شکاری کەوتە سەر تا کەوتە سەر عالەم

هەوایێکی غروری کەوتـە سەر خۆی زۆر لە بەرز زانی

پەڕی گیف کردەوەو بـای باڵ ئەدا هەر تاکو دەیتوانی

....

قڕانی کورد کـــە قەڕنێـکە بە قورئانیش لە بەر ناچێ

هەمـــوو قوربـــانی ئەو تیرەین بەڵا کێ بێ بلا لاچێ

....

هەتاکـــەی چاوی عیبرەتمان لەگەڵدا بێ خودا چارێ

حەکیم هەر تۆی بەخێر چاومان هەڵێنە بێینە ناو جارێ(١٦:٧٤)

وێڕای نیشاندانی ناوەڕۆکی تازە، شاعیر داهێنانی لە تەکنیك و فۆڕمیش کردووە، لە لایەکـەوە تـەکنیکی گێڕانـەوەی خسـتۆتە قـاڵبی شـیعر، لـە لایـەکی تـریش سـەرواى

مەسنەوی• و کێشی درێژی ١٦ بڕگەیی عەرووزی پێکەوە لە شیعرەکەدا کۆکردوونەتەوە. بە واتایەکی تر ئەگەر شاعیرانی کلاسیك کێشە درێژەکانی (١٤، ١٥، ١٦) بڕگەییان لەگەڵ سەروای غەزەل و قەسیدە بەکارهێنابێ و کێشی کورتی (١٠) بڕگەییشیان لەگەڵ سەروای مەسنەوی بەکار هێنابێ –هەروەك لە ئەدەبیاتی گۆران و لای ئەحمەدی خانی و نالی و حاجی قادر و ... دا دەبینین- ئەوە پیرەمێرد ئەو دوو یاسایەی تێکەڵ کردووە و بە هۆیەوە داهێنانێکی تازەی لە شیعردا کردووە.

(سەییاح ئەحمەد شەوقی) لە ژمارە (٥)ی ڕۆژنامەی کورد دا، لە پارچە پەخشانێکی ئامۆژگاری ئامێزدا، چەند دێڕە شیعرێك تێکەڵی قسەکانی دەکات و لە دێڕی یەکەمدا دەڵێت:

دلۆ ڕابە خوە هشیار کە ژ خوابێ

حەیا کەنگی تو قەد نابی حیجابێ

دوای شیعرەکە، بەردەوام دەبێ لە پەخشانەکە و دواجار چەند دێڕە شیعرێکی تر دێنێتەوە و دەڵێت:

گەر تو نازك سورگولی، ئەز بلبلێ مەستانەمە

حوریا ڕەشکا گولی ئەز عاشق و دێوانەمە(١٧٤:٤٠)

هەردوو ئەو پارچە شیعرانە، جا چ (سەییاح) خۆی خاوەنیان بێت یاخود هی شاعیرێکی تر بن، لە ڕووی ناوەرۆك و فۆڕمەوە نرخی ئەدەبی خۆیان هەیە.

لە ژمارە (٦)یشدا شیعرێکی (محەممەد تاهیر جزری) هەیە، کە ناوەڕۆکەکەی پیاهەڵدانی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەقی کوردییە و لە ڕووی فۆڕمەوەش ئەگەر چی هەندێ کەمو کورتی تێدایە، بەڵام دەکرێ بە هەوڵێکی سەرەتایی دابنرێت بۆ تازەکردنەوەی سەروای شیعر. شیعرەکە بریتیە لە سێ چوارین و سەرواکەیان بەم جۆرە دابەش بووە (ABBA,CDDC,EFFE). نموونەی چوارینەی یەکەم:

ئەی مەردێن عالی هیمەت تاجێ سەرێ مە کوردان

دێ هوون بوونە سەبەبا دەفعا جەهلێ ژ عالەمێ

دێ هوون بوونە دەلیلا نەشرا عیلمی د عالەمێ

دا هوون ببن تەبیب و دەرمانێ کولێ دەردان(٤٧:٧٥)

• مەسنەوی بە دوو لەت دەگوترێ کە یەك سەروا بەیەکەوە دەیانبەستێتەوە(٢٣:١٩٧).

لە ژمارە (٧) یشدا شیعرێکی (نالی) بڵاو کراوەتەوە و دێڕ بە دێڕی شیعرەکە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی تورکی(٥٦:٧٦)

- گۆڤاری ڕۆژی کورد ١٩١٣:

لە ژمارە (١) دا وێڕای بڵاوکردنەوەی کۆمەڵێك غەزەلی شاعیری گەورەی کورد (نالی)، شیعرێکی (فازل موخلیس عەشیر مللی) بەرچاو دەکەوێت بە ناونیشانی (خوندن و خەبات)(٤٧:١١)، لە ڕووی فۆرمەوە داهێنانێکی وای تێدا نابینرێ، بەڵام ناوەرۆکەکەی هاندانی خەڵکە بۆ ڕووکردنە خوێندن و هەوڵ و کۆشش دانیان بۆ کردنەوەی قوتابخانە لە گوندەکان و فێرە خوێندن کردنی منداڵان. ئەم شیعرە کۆمەڵێك هەڵەی ئیملایی تێکەوتووە، کە بۆتە هۆی شێواندنی مانای هەندێك لە دێڕەکان.

لە ژمارە (٢)شدا، دوو نووسینی خەلیل خەیالی (مودانی. خ) بە ناونیشانی (پیرۆز ناوە) و (زمان و نەزانیا کوردان) هەن، نووسەر بۆ ڕەواجدانی زیاتر بە بیرە نەتەوەییەکانی لە چەند شوێنێك شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی تێ خستوە. هەمان نووسەر لەهەمان ژمارەدا شیعرێکی (محەممەد عاکف)ی شاعیری تورکی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی بە ناونیشانی (هەوار و فیزاری موسلمانی) و لە سەرەتادا دەڵێت:(ئەڤ حەدیساها ژانێ(محەممەد عاکف بەگ) شاعیرێ تورکان بزمانێ شیعر هاتیە گۆتن ئەم ژی بۆ کوردان تەرجومە دکین، ئەگەر تێدا کێماسیەك هەبی ل مە بورن)(٨٤:١١). هەروەك (مودانی.خ) خۆی ئاماژەی پێداوە، شیعرەکە لە هەندێ ڕووەوە کەم و کورتی تێدایە و داوای یەکگرتنی موسڵمانان و خەبات کردن و نەوەستان بۆ گەیشتن بە ئامانجی موسڵمانان دەکات. هەر لەم ژمارەیەدا شیعرێکی شێخ ڕەزا بڵاوکراوەتەوە، کە بەم دێڕە دەست پێدەکات:

مەربووتە حەیاتم بە سلێمانی و خاکی

خۆزگەم بە سەگی قاپییەکەی ئەحمەدی کاکی(٨٥:١١)

لە ژمارە (٣) دا لە لایەن (م. ساڵح بەدرخان) بەشێك لە داستانی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی بڵاوکراوەتەوە. (مودانی.خ)یش لە وتارێکدا بە ناونیشانی (بەخت ڕەشی و مەحرومیا کوردان) ئاماژە بە چەند دێڕە شیعرێکی نەتەوەیی (مەم و زین)

دەكات و دەیەوێ لە ژێر ڕۆشنایی ئەم دێڕە شیعرانەوە بە خوێنەران بڵێ كە كورد میللەتێكی هوشیار و تێگەیشتووە، بەڵام بێ خاوەنی و ناتەبایی نێو میرەكانی كورد وای كردووە كە هێشتا لە دواوە بین و خەڵك بە نەزانمان تێ بگات:

كرمانج نەپڕ دبێ كەمالن ئەمما د یەتیم و بێ مەجالن

فیلجوملە نە جاهل و نەزانن بەلكو سەفیل و دبێ خودانن

....(١١٧:١١)

لە ژمارە (٤)یشدا، بە ناونیشانی (لە سلێمانیەوە هاتوە)، (زێوەر ١٨٧٥-١٩٤٨)ی شاعیر شیعرێكی لە ستایشی گۆڤاری ڕۆژی كورد بلاوكردۆتەوە و پێی وایە كە دەركەوتنی ئەم گۆڤارە جێی شانازی هەموو میللەتی كوردە و وەك گوڵشەنێك كە پڕ بێ لە زانیاری و ڕووناكی تێی دەڕوانێ و بەم دێڕە دەست پێدەكات:

چەندە شیرینە زوبانی ڕۆژی كورد

شەكر ئەفشانە دەهانی ڕۆژی كورد(١٧:٧٧) *

(مودانی.خ)یش لە تەواوكەری وتاری ژمارە (٣)، ئەمجارە نموونەی شیعرێكی حاجی قادر دەهێنێتەوە، كە لە سەرەتادا دەڵێت:

كچی كۆ بێنە كەوتەوە یادم

پێم گوت ئایا چلۆنە ئوستادم **

.... (٢٦:٧٧)

لە دوا لاپەڕەشدا شیعرێكی (ئەكرەم) ناوێك هەیە -كە ڕەنگە ئەكرەم جەمیل پاشای ئەندامی كۆمەڵەی هیڤی بێت- بە ناونیشانی (بەری و نها). ناوەڕۆكەكەی باسی جیاوازی نێوان ژیانی پێش و ئێستا-سەردەمی شاعیر- دەكات و لە دێری یەكەمدا دەڵێت:

كرمانجیا كوردان پڕ دەلال بوو، بەری هەزار سالان

خـــورتی دیوان؛ دخەبتن دناڤ بێـــداران(٣٢:٧٧)

---

* ئەم شیعرە لە دیوانەكەی نییە، بڕوانە سەرچاوەی ژمارە(٥٤).

** ئەم دێڕە شیعرە لە دیوانەكەی بەم شێوەیە هاتووە:

كوردەكی كۆیە كەوتەوە یادم

پێم گوت: ئایا چلۆنە ئوستادم

- **گۆڤاری هەتاوی کورد ١٩١٣*:**

لە ژمارە (١)دا شیعرێکی (زێوەر) هەیە بە ناونیشانی (زەمانی هوشیارییە) کە تێیدا ڕوو لە ڕۆڵەکانی کورد دەکات و پێیان دەڵێت: تەمبەڵ مەبن و بێ کار دامەنیشن و کۆشش بکەن و هوشیار ببنەوە، چونکە ئێستا چەرخی هوشیار بوونەوەو تێگەیشتنە و کاتی بێ کاری و مانەوە تەنها لە تەکیە و خانەقاکان بە سەر چووە:

خوابی خەرگۆشـــی هەتـا کەی وەعدەیی بێدارییە
دوژمـــنی خۆت و مــناڵت؛ ئەژدەهای بێ کارییە
وا بەجێ مــاوی لە خێڵ ناگەیتە کوێستانی موراد
کوردە سا دەی غیرەتێ، غیرەت نەوەی دیندارییە* (١٧:١٧٧)

لـەم ژمارەیـە و ژمـارە (٢،٣)دا (مـودانی.خ) کۆمـەڵێك شـیعری (حـاجی قـادری کـۆیی) بڵاوکردونەتـەوە، هـەر لـە ژمـارە (٢)دا دوو قەسـیدەی شـاعیری کلاسـیکی کـوردی (مەحوی) یەکەمیان بە ناونیشانی (لەوەسفی ڕۆژا) و دووەمیـان (لەوەسـفی شـەوا)، بـە دوای یەکەوە بڵاوکراونەتەوە. لە ژمارە (٣)شدا دیسان شیعرێکی تری (زێوەر) هەیـە بـە ناونیشانی (بۆ کوڕەکانی کورد)*** و ڕوو لە کوڕانی کورد دەکات و دەڵێت: لـەم دنیایـەی کە ڕووی لە فەنا بوونە پێویستە مرۆڤ نان بدەر و چاوتێر و یاریدەدەری هەژاران بێت و تەنها بۆ خۆی نەژیت:

دنیـا کـە مـەقامێکە دەبێ ڕوو لە فـەنا بێ
سا ئەو کەسە زۆر مەردە کە مەشغولی سەخا بێ

---

* تەنها ژمارەکانی(٤،٣،٢،١-١٠،٥) لە بەر دەستن و پشتیان پێ بەستراوە.

** ئەم شیعرە لـە دیوانەکەشیدا هەیە، بەڵام لـەگەڵ ئەو دەقەی گۆڤارەکە جیاوازیان هەیە و پـاش و پێشیان تێدا کراوە، جگە لـەمەش لـە دیوانەکە دێڕێك نوقسانە، کە دەڵێت:

تۆ کە ئیسلامی شەریعەت ئەمرەکا تەمبەڵمەبە
دەتکوژێ ئەو عیللـەتە زۆر عیللـەتێکی سارییە
بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە(١١:٥٤)

*** ئەم شیعرە لـە دیوانەکەیدا نییە، بڕوانە سەرچاوەی ژمارە(٥٤).

دەرحـــەق بـە بـەنی ئـادەم و ئەعـدایی وڵاتی

وەك حاتەم ووەك ڕۆستەم و وەك بەرقی سەما بێ

لە کۆتاییشدا دەڵێت:

خیرەت کە لە بۆ میللەت و دەولەت نییە، غافیل

نەفـــــعی چییە ئەستونی دەوارت لە سەما بێ

وەقتی سەر و غـــــیرەتە، ئەعدا لە کەمین دان

ئەمڕۆکە هەوا سافە، دوو چاوت لە دوا بێ(٧١:٧٦)

هەر لە ژمارە (٣) و لە لاپەڕە (٢٠-٢٢)دا سێ غـەزەلی (نـالی) بڵاوکراونەتـەوە و (لـە لاپەڕە (٢١-٢٢)شدا، شیوەننامەیەك لـە لایـەن ڕۆژنامـەنووس و شـاعیرو زمـانزانی نـەمر (محەممەد میهری) و بە بۆنەی کۆچی دوایی (بابان زادە ئیسماعیل حـەقی بـەگ) بـڵاو بۆتەوە)(٧١:٧٩) و لە سەرەتاکەیدا دەڵێت:

زمانی پـیرەمێرد ئیمڕۆ خەزێنەی ئێش و گریانە

شەووڕۆژ ئاهی ناڵی ڕەعدە، ئەشکی چاوی بارانە

شاعیر، دوای پێشەکیەك لە نیشاندانی غەم و عادزی کوردان، دێتـە سـەر باسـکردنی کۆچی دوایی (ئیسماعیل حەقی بابان) و دەڵێت:

جەوانی نەوجەوانان حەقی بەگ، بەگزادەیی کوردان

ڕەئیسی ئەهـــــلی عـــیرفان، دەریەکتای ماڵی بابانە

لە بەر کۆچـــــــکردنی دەردانە ئیمڕۆ ڕۆژی دەردانە

مەسیلی ئەشـــکی خوێن دامانە، دامان کاری مەردانە

بڵێ ئەمـــــــــری خودایە هیچ لە دەستی ئێمە دەرنایێ

کە قوربان زووبە کورد، بۆچ تازە ئیسماعیلی قوربانە(٧١:٨٠)

(حـاجی حەسـەن تەحسـین سـێوەرکی) لـە هـەمان ژمـارە داو لـە شـیعرێکدا بـە ناونیشانی (کردستانە بر خگاب-پەیامێ بۆ کوردسـتان) داوای هوشـیاربوون و یـەکگرتن، لە خەڵك و عەشیرەتە کوردیـەکان دەکـات، هـەروەها بـاس لـە زوڵـم و زۆری دوژمنـان و وەستان لە دژیان دەکات، شیعرەکە بەم دێڕە دەست پێدەکات:

ساڵا چارانە هەموو دوژمن هاتن بسەر مەدا

هیمـــداد نەهات کافر پڕن بسەرمەدا(٨٢:٧١)

(فوئاد تەمۆ)ی خاوەنی یەکەمین چیرۆکی بڵاوکراوەی کوردی(٤١:١١)، لە مەیدانی شیعریشدا دەستی هەبووە، هەر لە ژمارە (٣)دا شیعرێکی بە ناونیشانی (گازندەیی کوردان) بڵاوکراوەتەوە، ناوەڕۆکەکەی گلەیی کردنە لە سەرکردە و میرەکانی کورد و داوایان لێدەکات، هانی خەبات و خوێندن بدەن و قوتابخانە بۆ منداڵانی کورد بکەنەوە، لە پارچەی یەکەمدا هاتووە:

مەزنا کوردان ئەزێ تشتەك بێژم وەرا

گەرمـــا گوهداری بکەن مەبێژن درەوا

ئیرۆکە وار ڕازاندنە، خەبات و خاندنە

ڕاست بزانن ژڤێ ڕێیەکی ڕاست و تونە(٨٢:٧١)

لە کۆتایی هەمان ژمارەشدا دوو پارچە شیعری تر بەر چاو دەکەون کە لە (مدرسە الزهراو الرشادیە)وە نێردراون و، یەکەمیان بە ناونیشانی (بۆ هەتاوی کورد)ەو لە لایەن (حەمزە) ناوێکەوە نێردراوە و ڕووی سڵاو لە توێژی لاوان دەکات و دوا ڕۆژی گەش لەوان چاوەڕوان دەکات، سەرەتاکەی بەم دێڕە دەست پێدەکات:

الســـــلام ئەی گەنجێ ئەکراد سەدری باڵا جانشین

کوردێ تە مەدیونێ شوکرانا وەیە هەر ئان و حین

پارچەی دووەمیشیان موستەزادێکەو لە لایەن (محەممەد زەکی مەلا جەلی) نێردراوە، ئەم شیعرە نرخێکی گەورەی ئەدەبی هەیە، بە تایبەتی لە ڕووی فۆڕمەوە، کە تەکنیکێکی وای بەکار هێناوە، لە موستەزادی کلاسیکی، ئەوەندەی ئاگادار بین، بەرچاو نەکەوتووە. تەکنیکەکەش بریتیە لە بەکارهێنانی سەروایەکی تازە بۆ موستەزاد. جیاوازیی لەگەڵ کلاسیك ئەوەیە کە سەروای موستەزادی کلاسیك زۆربەی جار بەم جۆرە دابەش دەبێت:

....	***A***	....	***b***
....	***A***	....	***b***
....	***C***	....	***c***
....	***A***	....	***b***
....	***D***	....	***d***
....	***A***	....	***b***

هەرچی لە موستەزادی ناوبراوە،پەیڕەوی ئەو یاسایەی کلاسیك نەکراوە و سەرواى مەسنەوی بە جیا هەم بۆ دێڕەکان و هەم بۆ تیکە زیادکراوەکان بەکارهاتووە، بەم جۆرە:

....	A	....	b
....	A	....	b
....	C	....	d
....	C	....	d
....	E	....	f
....	E	....	f

شاعیر لە بەشێکیدا دەڵێت:

ئەز چوومە حزووری ب سوئال و ب جەوابان　　　چووبوومە زیـــارەت
سەعیامە کو مەشکور بوو بقەیدان و کتابەت　　　زیارەت بوو عیبادەت
چەند ســالە درێژن لە هەر کەللەیی تـــیران　　　ویجـدانێ جــــەوابدا
ئەز فریەیی شەکو کودکن دوشمن و جـــیران　　　ڕاهێ نە سەوابدا(٨٣:٧١)

لە ژمارە(١٠)شدا، چەند شیعرێك هەن، لەوانە دوو غەزەلی کلاسیکی، یەکەمیان هی (مەلای جزیری)یەو بە ناونیشانی (مەلا ئەحمەد جزیری بونا پێغەمبەرێ ئاخر زەمان گۆتیە)یەو، دووەمیشیان غەزەلێکی (هەمزە هیممەتوللا)یە و بە ناونیشانی (مەرسیە) بڵاوکراوەتەوە. (مودانی.خ)یش (پێنجین)ێك و پێنج (چوارین)ی شاعیری تورك (گاهر الموی)ی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و دەقە وەرگێڕدراوەکە لە ڕووی کێش و سەرواوە کەمو کورتیی هەیە. (تاهیر فوئاد بەرزنجی)ش بە ناونیشانی (دیاری هەتاوی کورد- لە کەرکوکەوە) شیعرێکی ستایش کردنی گۆڤارەکەی بڵاوکراوەتەوە، لە بەشێکیدا دەڵێت:

شەوی غەفلەت بە سەر چوو خابی ئاڵۆز تا بە کەی ئاخر
هەتـــــاو هەڵــهات و شوعلە ئینتیبا هەیدایە چاوی کورد
لە مەشئومی کەسالەت گەرچی موغلەق بوو شوکر وا بوو
بە میفتاحی سەعی دەرگەی ئومێدی داخراوی کورد(١٦:٧٨)

هەروەها لە دوا لاپەڕەی ئەدەبی ئەم ژمارەیەشدا شیعرێك لە شێوەی (تەسمیتی تەرجیع)• لە لایەن (دیاربەکری- فکری نەجدەت) بڵاوکراوەتەوە. شیعرەکە بریتییە لە سێ پێنجین و دوو لەتی کۆتایی هەر پێنجینەیەك دووبارەکراوەتەوە. لەم شیعرەدا ئەگەرچی گۆرانکاری لە سەروا دا کراوە، بەڵام لە بوارەکانی تری هونەری و فۆڕمی شیعریدا لاوازە.

- **گۆڤاری بانگی کورد ١٩١٤••:**

لە ژمارە (١)دا لە ژێر ناونیشانی (دیوانی شاعیری شەهیر حەزرەتی نالی) دوو غەزەلی نالی بڵاوکراونەتەوە. لە ژمارە (٣)شدا بەناونیشانی (ئەدەبیات) شیعرێکی بەرز و سەرکەوتوو لە ڕووی فۆڕم و ناوەڕۆکەوە هەیە، کە خاوەنەکەی (سائیب زادە: سلێمانیەلی محەممەد عارف)ە. لە ڕووی فۆڕمەوە و بە تایبەتی لە ڕووی کێش و سەرواوە لە قاوغی کلاسیکیەوە نەهاتۆتە دەرەوە، بەڵام توانیویەتی ناوەڕۆکێکی تازە بئاخنێتە ناو شیعرەکەوە. شاعیر لە سەرەتادا داخ و حەسرەتی خۆی لە بەرامبەر بیرکردنەوەی خەڵك و بیرنەکردنەوە و بێ ئاگایی کورد دەردەبڕێ:

عالەمێ مەشغولی فکرو کورد خەریکی وەحشەتە

خواردنم زوخاوی جەرگە، من لەداخ ئەم حەسرەتە

ئینجا ڕوو دەکاتە خەڵك و پێیان دەڵێت: ئێمە لە قۆناغێکی تازەی ژیان داین و پێویستیمان بە کۆشش و غیرەت هەیە بۆ ئەوەی پێشبکەوین و خەڵك بە دواکەوتوومان نەزانێ:

• تەسمیتی تەرجیع: بریتیە لە دووبارە بوونەوەی دێڕێکی مەسنەوی لە کۆتایی هەموو پارچەکان و بە یەکەوەیان دەبەستێتەوە(٢٣: ٢٧٩).

•• لە بارەی ئەم گۆڤارەوە ژمارەکانی (١،٣،٤) مان لە بەر دەستە، پێدەچێ تەنها چوار ژمارەی لێدەرچووبێ.

ئەمڕۆ دەورێکی ترە، مەیدانی عەشرەت تەنگ بووە
وەقتی سەعی و غـــــیرەتە هەنگامی بەزلی هیممەتە
خەتوە ئەنـــدازەی تـــەرەقی بین لە ساحەی ئاسیا
چونکە ئەوروپـــا ئەڵێن کورد مایلی هەر وەحشەتە

هـەروەها ئامـاژە بـە یـەکێتی و یـەکبوون و دەکات وەك فاکتـەرێك بـۆ بـەدی هـاتنی ئاواتەکانمان:

بۆ تەرەقی مولك و میـــــللەت ئیتـیحادمان واجبە
سەرفی غیرەت چاکـە، با غەیبی نەکەین ئـەم فرسەتە

بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

مەحفەزەی دین و شەریعەتمانە خۆ خاکی وەتەن
ئاوەدانی ئەو بە زۆری عیـــلم و فەن و سنعەتە

لە کۆتاییدا شاعیر، گۆڤاری بانگی کورد وەك حەکیمێکی ڕێگەی ڕزگاری دەناسێنێ و هیوا خوازە تا قیامەت پایەدار بێت:

(بانگی کورد) جدەن حەکیمی خەستەگی ئەم قەومەیە
با لە خوابی غەفلەت و وەحشــەت خەبەرمان بێتەوە
پـــایەداربێ تا قیامــــەت بۆ شیفــای ئەم ئوممەتە
حاڵ و ئەوزاعی زەمانە تەعنە، دەرسی عیبرەتە(٧٩:٧٠)

لـە ژمـارە (٤)دا، وێـڕای غـەزەلێکی (مستـەفا بـەگی کـوردی)، شـیعرێکی (زێـوەر) بـە ناونیشانی (بۆ شـاگردانی مەکتـەب)، کـە لـە ١٥ دێـڕ پێکهـاتووە•، بڵاوکراوەتـەوە. شـاعیر ئەم شیعرەی وەك پەیامێك بۆ قوتابیان نووسـیوە و ئامۆژگاریـان دەکات بـە خوێنـدن و گەڕان بە دوای زانست و هونەر و ڕاوەدوونانی تاریکی و نەزانین، لە سەرەتادا دەڵێت:

ئەی گوڵی گوڵزاری دیـــن ئەی نەوجەوانانی وەتەن
ئەی لە مەعنادا بە قیمەت، یەك بەیەك دوڕی عەدەن

• ئەم شیعرە لە دیوانەکەیدا (٧) دێڕەو کۆمەڵێك جیاوازیشی هەیە لەگەڵ ئەو دەقەی کە لە گۆڤارەکەدا بڵاو کراوەتەوە. هەروەها ساڵی نووسینی شیعرەکەش بە هەڵە نووسراوە ١٩٢٥(١٣:٥٤)، ڕاستیەکەی لە ساڵی ١٩١٤ لە گۆڤاری بانگی کورد بڵاوکراوەتەوە.

دواتر ڕوو دەکاتە قوتابیانی قوتابخانە و پێیان دەڵێت: ئەگەر بتانەوێ لە هەموو شوێنێك و هەموو کاتێك جێی پەسەند بن، پێویستە وەك برا بن و خۆ خۆر نەبن، هەروەها ئەگەر ڕەزامەندی خواتان دەوێ پێویستە ڕێزی ئایین بگرن و گوێڕایەڵی گەورەکانتان بن:

میللەتی خۆ خۆر مەبن هەروەك برا بن دائیما
دەبنە مەقبولی هەموو ئەهلی زەمین ئەهلی زەمەن
حەز دەکەن گەر مەزهەری تەوفیقی ڕەببانی ببن
قەدری دین بگرن ئیتاعەی گەورەیی خۆتان بکەن(٩٣:٨٠)

- ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی ١٩١٨:

بایەخ دان بە مەسەلەی ئەدەب و شیعر بە تایبەتی لە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی، بە شێوەیەکی دیار دەگەڕێتەوە بۆ ژمارە (١٦) و ژمارەکانی دواتر و لەوێوە گۆشەیەکی تایبەتی بۆ (ئەدەبیاتی کورد) تەرخان کراوە(١٦٤:٣٦). ئەم گۆشەیە بەردەوام بووە تا ژمارە (٣٣) و دوای ئەوە داخراوە (چونکە زۆربەی هەرە زۆری ژمارەکانی تری (تێگەیشتنی ڕاستی) تەنها بۆ باسی شەڕو پێشکەوتنی لەشکری ئینگلیز تەرخان کراون)(٢٠٠:٣٦). ئەوەی لێرەدا پێویستە لە سەری بوەستین ئەوەیە کە ئەو گۆشەیەی بۆ (ئەدەبیاتی کورد)یش تەرخان کراوە، هەمووی بریتیە لە ناساندنی ژیان و بەرهەمەکانی شاعیرانی کلاسیك و شاعیرە کۆچکردووەکان، هیچ شیعری شاعیرانی زیندوو هاوچەرخ نابینین. لە هەریەك لە ژمارەکانی (١٦،١٧،١٨،٣٣)دا کۆمەڵێك غەزەلی شاعیری گەورەی کورد (نالی)، لەگەڵ پێشچاوخستنی ژیانی لە چەند وتارێکدا، بلاو کراونەتەوە. هەروەها لە ژمارەکانی(١٨،٢١،٢١ دووبارە)دا باس لە ژیان و بەرهەمەکانی (مستەفا بەگی کوردی) کراوە و چەند غەزەلێکی بە نموونە هێنراوەتەوە. لە ژمارە (١٩)شدا باس لە (حەریق)ی شاعیر کراوەو نموونەی غەزەلێکی هێنراوەتەوە. لە ژمارە (٢٠) یشدا لە وتارێکدا چەند شیعرێکی فۆلکلۆری ناوچەی سنە و شیعرێکی مەولەوی و چەند دێڕە شیعرێکی نالی، بلاّوکراونەتەوە.

(دوای نالی و حەریق و کوردی ((تێگەیشتنی ڕاستی)) لە گۆشەی ((ئەدەبیاتی کورد)) دێتە سەر باسی شاعیرێکی ناوداری ترمان کە ئەویش(سالم)ەو هەموو ئەو بەشەی ژمارە (٢٢)ی بۆ باسی ژیان و نموونەی بەرهەمی تەرخان کردووە)(١٨٣:٣٦).

تێگەیشــتنی ڕاســتی، لــە هــەموو شــاعیرە ناودارەکــانی کــورد زیــاتر بایــەخی بــە شــیعرەکانی (حــاجی قــادری کــۆیی) داوە و چــەندین گۆشــەی (ئــەدەبیاتی کــورد) ی لــە ژمارە جیاجیاکان، بۆ تەرخان کراوە، لەوانە لە هەریەك لە ژمارەکانی (٢٣، ٢٤، ٢٥، ٣٢، ٣٣)، وێــڕای بڵاوکرانــەوەی کۆمــەڵێك لــە شــیعرەکانی، وەك شــاعیرێکی تازەکــەرەوە و نیشتمانپەروەریش بە خوێنەران ناسێنراوە*.

▪ .حاجی قادری کۆیی** و ڕەگە سەرەتاییەکانی تازەکردنەوە

لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم بزووتنەوەیەکی تازەی ئەدەبی لە شاری سلێمانی دروست بوو، کە هەرسێ شاعیری ناودار (نالی و سالم و کوردی) ڕابەرایـەتیان دەکـرد و تــەکانێکی گــەورەیان بــە ئــەدەبی کلاســیکی کــوردی دا. ئــەم قوتابخانەیــە دواتــر بــە شێوەیەك ڕەگی داکوتا، کە کاریگەری تەنها لە سـەر ڕۆشـنبیرانی شـاری سلێمانی بـەجێ نەهێشـت و چـەندین پـەیڕەوکارانی لـە شـوێنە جیاجیاکـانی کوردسـتان پەیـدا بـوون. دەکـرێ شـیعرە سـەرەتاییەکانی حـاجی قـادری کـۆیی بـە بـەردەوامیی ئـەو قوتابخانـە شیعرییە لە قەڵەم بدرێن، کە تیایاندا وەستاییەکی زۆری لـە ڕووی فـۆڕم و ناوەڕۆکـەوە نواندووە. حاجی قادر ماوەیەك خۆی بە شیعری دڵداری و غـەرامیات خـەریك دەکـات و دواتـر لـە ڕێـی چـەند هۆکارێـك –دواتـر لێیـان دەدوێـین- ئینقلابێـك بەسـەر ئـەو بـیرە کلاسیکییە دادێنێ و (ئەو پەردەیە دائەداتـەوە و پەردەیـەکی تـر هەڵئەداتـەوە؛ تەماشا ئـەکا لـەو دیـوی ئـەم پەردەیـەوە سـینەمایێك ئـیش ئـەکا، شـریت شـریت هالـە هـەواڵی کۆمەڵایـەتی پیشـان ئـەدا)(٢٥:٣٥٢) دواتـر ئـەو پەردەیـەش دائەداتـەوە و ئەچـێتە نـاو

---

* بۆ ئەو زانیاریانە دەربارەی ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی سوود وەرگیراوە لە(٣٦:١٥٤–٢٠٠).

** ناوی تەواوی (عەبدولقادر)ەو کوڕی (ئەحمەد)ەو دایکی ناوی (فاتمە)یە، لـە سـاڵی ١٨١٥ ی زاینی لە گوندی (گۆڕ قەرەج)ی ناوچەی کۆیە لە دایك بووە. لـە تەمـەنی حـەوت سـاڵیەوە خراوەتە بەر خوێندنی ئاینی و بۆ وەرگرتنی زانستەکانی ئاینی چەندین شـوێن گـەڕاوە، لەوانـە" چۆتە خۆشناوەتی، هەولێر، سەردەشت، سابلاخ، شنۆ، سـلێمانی و باڵەکایـەتی. لـە سـاڵی ١٨٥٤ لەگەڵ (کەیفی جوانڕۆیی) –کەیەکێك بووە لە فەقێیە زیرەکـەکان و دۆسـتی حـاجی قادر– چووەتە ئەستەمبول(٢٥:٣٤٢). دواجار لە ساڵی ١٨٩٧ دا لە شاری ئەستەمبول، لـە ئاوارەیی و بێکەسیدا سەری ناوەتەوە و لە گۆڕستانی (قەرەج ئەحمەد) نێژراوە(٥٣:١٧).

دنیای نەتەوەیی و نیشتمان پەروەرییەوە و لە ناو ئەو جۆرە شیعرانەیدا ویستوویەتی دەربڕی ئاوات و داواکاریەکانی گەلی کورد بێ، بەم جۆرە ئەگەر لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم کورد خاوەنی کۆمەڵێك شۆڕش بووبێ، ئەوە حاجی قادری کۆییش شانبەشانی شۆڕشگێڕەکان لە ڕێگەی قەڵەم و شیعرەکانیەوە بەشداریەکی گەورەی کردووە و شۆڕشێکی فیکری و ڕۆشنبیری هەڵگیرساندووە. حاجی قادر لەم قۆناغە شیعرییەدا، جا بە هەر ناوێکەوە بێت — قۆناغی کلاسیزمی نوێ، یان قۆناغی ڕووناکیخوازی یان ڕووناکبیری- توانی گۆڕانکارییەکی گەورە بە سەر شیعردا بهێنێت بە تایبەتی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە. ئەم گۆڕانەش بۆ کۆمەڵێك هۆکار دەگەڕێتەوە، گرنگترینیان:

١- چوونی حاجی قادر بۆ ئەستەمبول و ئاگاداربوون لەو چالاکی و شۆڕشە چەکداری و سیاسیانەی کورد لە لایەك و لە لایەکی تر ئاگاداربوون لەو جموجۆڵە ڕۆشنبیری و ئەدەبیەی کە لە شارەکەدا هەبووە و لە ڕێگەی ئەوانیشەوە ئاگاداربوون لە هزرو ڕۆشنبیری ئەوروپایی.

٢- بارودۆخی ئەوسای کۆیە کە لە لایەکەوە سنوری نێوان میرنشینەکانی بابان و سۆران بووە و چەند جارێك لە ئەنجامی شەڕی نێوان ئەو دوو میرنشینە زەرەر مەند بووە و کاریگەری لە سەر ئەو شیعرانەی حاجی قادر هەبووە، کە تیایاندا داوای یەکگرتن و دوورکەوتنەوە لە براکوژی دەکات. لە لایەکی ترەوە کۆیە ڕێگای بازرگانی نێوان شارە گەورەکانی کوردستان بووە و هەروەها ناوەندێکی ڕۆشنبیریش بووە و کۆمەڵێك ڕۆشنبیر و زانا و شاعیر لەو سەردەمەدا لەوێ ژیاون.

ئەو ماوەیەی حاجی قادر لە ژیاندا بووە، هیچ گۆڤار و ڕۆژنامەیەکی کوردی نەبووە، تا شیعرەکانی خۆی تێدا بلاوبکاتەوە، بەلام سالێك دوای مردنی، یەکەم ڕۆژنامەی کوردی (کوردستان ١٨٩٨) سەری هەڵدا و، لە ژمارە (٣)دا وێڕای دیاریکردنی سالی کۆچکردنی حاجی[•]، شیعرێکی بە ناونیشانی (زەمانە) بلاوکراوەتەوە، کە بە

[•] لە ژمارە (٣)دا نووسراوە (عالمەك ژ سۆرا هەبی سالا دی وەفات کر ڕەحمەتا خودێ لێ بە، خودێ گونەهێن وی بغەفرینە، ناڤێ وی حاجی عەبدولقادر بی، ئەڤ مرۆڤ ساغیا خوە گەلەك خەبتی دەرحەقا عیلماندنا عیلم و مەعریفەتی ڕە، گەلەك بەیت و ئەشعارێن کرمانجی دنڤیسی، ڕێدکر وەلاتێ خوە سۆرا ...)(**٣٥:١١**).

یەکەمین و ڕاستترین دەقی چاپکراوی شیعری حاجی قادری کۆیی دادەنرێت(٣:٥٣). دوای ئەم ڕۆژنامەیەش، کۆمەڵە شیعرێکی تری حاجی قادر –چ وەك بابەتێکی ئەدەبی سەربەخۆ چ لە ناو وتار و لێکۆڵینەوەی نووسەراندا- لەناو ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی تردا دەبینین.خەلیل مودانی کە یەکێك بووە لە ڕۆشنبیر و نووسەرە ئازادیخوازەکانی کورد، بەشێکی شیعرەکانی حاجی قادری لە گۆڤارەکانی (ڕۆژی کورد و هەتاوی کورد) بڵاوکردونەتەوە و هەندێ جاریش وەك بەڵگەیەك و پشتگیریەك بۆ بیرو ڕا نەتەوەییەکانی خۆی، تێهەڵکێشی نووسینەکانی کردوون.

لە دوای ڕۆژنامەی کوردستان و گۆڤارەکانی ڕۆژی کورد و هەتاوی کورد، بایەخ دان بە شیعر و بەرهەمەکانی حاجی قادر لە سەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) دا دەبینین و لە چەند شوێنێکدا وەك تازەکەرەوەیەکی شیعری کوردی ناسێنراوە، بۆ نموونە لە ژمارە (٢٣)دا بەم شێوەیە لێی دەدوێ: (حاجی قادر لە شاعیرە موجەدیدەکانی کوردە، خەڵکی کۆیەیە، شیعری تەڕ و خۆشە، ڕەندانەیە)(١٨٦:٣٦)، هەروەها لە ژمارەی دواتر دیسان هاتۆتەوە سەر باسی حاجی قادر و دەڵێت: (حاجی قادر وتمان شاعیرێکی بێ نەزیری کوردە، شیعرەکانی زۆر موجەدیدانەیە، خۆی (غایەت) میللەت پەروەرە، وەك شاعیرەکانی تر بە زوڵف و (خاڵەوە) خۆی خەریك نەکردووە، هەر لەگەڵ ئیجتیماعیاتی قەومی کورد حەیاتی شیعری ڕابواردووە)(١٨٨:٣٦). لە ژمارە (٢٥) یشدا هەر لەمبارەیەوە جیاوازی لە نێوان حاجی قادر و شاعیرانی پێشتر دەکات: (شیعرەکانی لەگەڵ شیعری قودەما فەرقی زۆرە، هەر بەیتێکی عالەمی ئیجتیماعیات و ئیسلاحە)(١٩١:٣٦). هەر لەم ژمارەیەدا حاجی قادر بە دامەزرێنەری شیعری کۆمەڵایەتی و وازهێنان لە باسکردنی مەی و زوڵف و خاڵ دانراوە و بە لای نووسەری بابەتەکەوە لە داهاتوودا حاجی قادر لەگەڵ شاعیرە ناودارەکانی میللەتانی تر بەراورد دەکرێ: (شاعیری کۆنی ئەقوامی سائیرە بەحسیان لە مەی و مەحبوب و زوڵف و یار دەکرد، ئەمما حاجی قادری کۆیی ئەم تەرزەی گۆڕی و شیعری تێکەڵاوی ئیجتیماعیات کرد و لەم مەسەلەیەدا بە موئەسیس حساب کرا. هیچ

شوبهە نییە کە جەوانانی موستەقبەلی کورد حاجی قادر موقابیلی کەمالی بەگی تورك و ئەمسالی دەگرن و بە موهەیجی حسیاتی وەتەنی و قەومی دەزانن)(١٩٣:٣٦).

هەمووو ئەمانە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە کە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی سەرەڕای بڵاوکردنەوەی بەشێك لە شیعرەکانی، بایەخێکی زۆریشی داوە بە باس کردن و ناساندنی حاجی قادری کۆیی وەك شاعیرێکی بەرز و نیشتمانپەروەر و کۆمەڵناس و تازەکەرەوەی شیعری کوردی.

دوای ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی، شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی لە سەر لاپەڕەکانی ڕۆژنامەی ژیانەوە و گۆڤارەکانی ژینی ئەستەمبول و دیاریی کوردستان دا دەبینین.

بۆ زیاتر ڕوون کردنەوە ئەو خشتەیەی داهاتوو، هەمووو ئەو شیعرانەی حاجی قادری کۆیی نیشان دەدەن، کە لە ماوەی ساڵانی ١٨٩٨-١٩٣٢ لە ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردیەکان بڵاوکراونەتەوە.

ز	لەتی یەکەمی شیعرەکە	ناوی گۆڤار	ناوی ڕۆژنامە	ژمارە	میژوو	تێبینی
١	زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە		کوردستان	٣	١٨٩٨	
٢	تا ڕێك نەکەون قەبیلی ئەکراد	ڕۆژی کورد		٢	١٩١٣	
			تێگەیشتنی ڕاستی	٢٤	١٩١٨	
			ژیانەوە	٤١	١٩٢٥	
٣	سلام الله منی کل یوم	ڕۆژی کورد		٢	١٩١٣	
			تێگەیشتنی ڕاستی	٢٥،٣٢	١٩١٨	
٤	ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی	ڕۆژی کورد		٢	١٩١٣	٦ دێڕی لێ بڵاوکراوەتەوە
			تێگەیشتنی ڕاستی	٢٣	١٩١٨	٦ دێڕی لێ بڵاوکراوەتەوە
٥	هەرکوردە لە بەینی کوللی میللەت	ڕۆژی کورد		٢	١٩١٣	
			تێگەیشتنی ڕاستی	٣٣	١٩١٨	
٦	کچی کۆ بێنە کەوتەوە یادم	ڕۆژی کورد		٤	١٩١٣	
٧	وا دیارە ڕەسم و قانونێکی دەوران دادەنێ	هەتاوی کورد		١	١٩١٣	

٨	شەهسەواری بەلاغەتی کوردان	هەتاوی کورد		١	١٩١٣	
		دیاری کوردستان		٣،٧،٩	١٩٢٥	
٩	خوسرەو و کەیقوباد و ئەسکەندەر	هەتاوی کورد		٢	١٩١٣	
		دیاری کوردستان		١٣-١٤	١٩٢٥	٦ دێڕی لێ بڵاوکراوەتەوە
١٠	شێخ بزەینی قسەی وەکو جافە	هەتاوی کورد		٢	١٩١٣	
١١	خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد	هەتاوی کورد		٢	١٩١٣	
١٢	یا ئیلاهی بە ئایەتی مونزەل	هەتاوی کورد		٢	١٩١٣	
١٣	ئودەبا چاکە لێم نەبن دەرهەم	هەتاوی کورد		٣	١٩١٣	
		ڕۆژی کورد		٢	١٩١٣	٥ دێڕی لێ بڵاوکراوەتەوە
			تێگەیشتنی ڕاستی	٢٤	١٩١٨	٥ دێڕی لێ بڵاوکراوەتەوە
١٤	لەڕۆما کەوتەبەرچاوم کەسێکی هائیم وحەیران	ژین		٢	١٩١٨	
١٥	ئەو ڕۆژە بە ئەمری حەیی مەنان	ژین		٥	١٩١٨	
		دیاری کوردستان		٧	١٩٢٥	
١٦	قسەیەکم هەیە دەیکەم مەڵێ بێ تەجرەبەیە		ژیانەوە	١٩	١٩٢٥	
١٧	وتم بە بەختی خەواڵوو بەسە ئەتو بی خودا	دیاری کوردستان		١،٢	١٩٢٥	
١٨	لە گاوان و شوانی کوردەکان یەك	دیاری کوردستان		١١-١٢	١٩٢٥	
١٩	ئەی بێ نەزیرو هەمتا هەرتۆی کە بەرقەراری	دیاری کوردستان		١١-١٢	١٩٢٥	

لەم خشتەیەی پێشوو دەگەینە چەند ڕاستیەك:

١- زۆربەی شیعرەکانی حاجی قادر، ئەوانەی کە لەو ماوەیەدا بڵاوکراونەتەوە، ئەو شیعرانەن کە گوزارشت لە ناسیۆنالیزمی کوردی و داواکردنی زانست و زانیاری دەکەن و زۆر بە کەمی شیعرە کلاسیکی و غەرامیەکانی دەبینین.

٢- هەموو ئەو شیعرانەی کە لە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی دا بلاوکراونەتەوە، پێشتر لە گۆڤارەکانی ڕۆژی کورد و هەتاوی کورد دا بلاوکراونەتەوە، پێدەچێ شیعرەکانی تێگەیشتنی ڕاستی لەوانەوە وەرگیرابن. بۆیە دەکرێ بە پێچەوانەی ڕایەکەی د. کەمال مەزهەر ئەحمەد کە دەڵێت (گەر باسی ساڵی وەفاتەکەی لە ڕۆژنامەی (کوردستان)دا بخەینە لاوە (تێگەیشتنی ڕاستی) دەبێتە یەکەم چاپەمەنی کوردی کە حاجی قادری کۆیی بە خوێنەری کورد ناساندوە)(١٨٦:٣٦)، ئێمەش بڵێین، بەر لە ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی ڕاستی) لە هەردوو گۆڤاری (ڕۆژی کورد و هەتاوی کورد) حاجی قادری کۆیی بە خوێنەران ناسێنراوە و بەشێك لە بەرهەمەکانی بلاوکراونەتەوە

٣- لە ناو هەموو ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی ئەوسا، کە لەبەر دەستماندان، هەریەك لە ڕۆژنامەکانی (کورد ١٩٠٨، پێشکەوتن ١٩٢٠، بانگی کوردستان ١٩٢٢، ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢، بانگی حەق ١٩٢٣، ئومێدی ئیستیقلال ١٩٢٣، ژیان ١٩٢٦) و گۆڤارەکانی (بانگی کورد ١٩١٤، کوردستان ١٩١٩، زاری کرمانجی ١٩٢٦)، هیچ شیعرێکی (حاجی قادری کۆیی) یان وەك بابەتێکی سەربەخۆ تێدا نییە.

- تازەکردنەوە لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی دا

حاجی قادری کۆیی وەك ڕووناکبیرێکی سەردەمی خۆی، هاتووە ڕەخنەی لە هەندێ بنەمای کلاسیکی بوارە جیاکانی کۆمەڵگە گرتووە و بە گوێرەی سەردەم و گۆڕانکاریەکانی، هاتۆتە مەیدان و لە ڕێی شیعرەکانییەوە بیر و ڕا فکری و سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی خۆی دەربڕیوە، لێرەدا چەند لایەنێك لەو بیرو باوەڕە تازانەی ئەو لە ناو ئەو شیعرانەیدا هەڵدەهێنجین، کە لە گۆڤار و ڕۆژنامەکاندا بلاوکراونەتەوە:

١- باسکردنی ڕێك نەکەوتن و یەکنەبوونی کورد و داواکردن بۆ یەکێتی و دوورکەوتنەوە لە دووڕوویی و نیفاقی:

تا ڕێك نەکەون قەبیلی ئەکراد

هەروا دەبن خەرابە ئاباد(شیعری ژمارە٢)

یان دەڵێت:

هــــەتا وەك ئاگری بن کان لەگەڵیەك

ئەگەر تۆفان بێ لەشکرتان بە پوشەك

لە گــــــوێی گا نووستون بۆیێکە ڕێوی

لە سەر ئێوە وەها شێرگیرە وەك سەگ(شیعری ژمارە١٨)

شاعیر، هۆکاری ئەم ناتەبایی و یەکنەگرتنە دەباتەوە سەر نەزانین و دواکەوتوویی:

کوردی ئێمە نەزانن و پاشکەوتن

پێکەوە پووش و ئاگر و نەوتن(شیعری ژمارە١٣)

لەم ڕووەوە کورد بەراورد دەکات لەگەڵ ڕۆم و جولەکە و دەڵێت:

ڕۆم و جوو چاکە ئیتیفاقی هەیە

کوردە بێغیرەتی و نیفاقی هەیە(شیعری ژمارە٥)

حاجی دێتە سەر ئەو باسەی کە کورد وێڕای ئازایەتی و مەردایەتی، هەمیشە لەناو خۆیاندا فیتنە چی و مەرجیان لەگەڵیەکدا هەیە:

وەلاکین فائیدەی چی هەرج و مەرجن

لە دەعوادا لەگەڵ یەکتر بە مەرجن(شیعری ژمارە٣)

٢- بایەخی خوێندن و نووسین و ڕۆلیان لە پێشکەوتنی کۆمەڵگەدا:

حاجی داخ بۆ ئەوە دەخوازێ کە کورد بێ خوێندن و نووسینە، بۆیەشە لە جیهانی پێشکەوتوودا ناوی دیارنییە:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت

بێبەهرە لە خوێندن و کتابەت(شیعری ژمارە٥)

یان دەڵێت:

ساحێب کوتوب و پەیامە هەر کەس

ئێمە نەبێ بووینە قەومی چەرکەس(شیعری ژمارە٥)

هەروەها دەڵێت:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز

بە کوردی گەر بنووسرایە زوبانی

مەلاو و شێخ و میر و پادشــــامان

هەتا مەحشەر دەما ناو و نیشانی(شیعری ژمارە٤)

شاعیر، پێشکەوتنی پیشەسازی دەبەستێتەوە بە خوێندن و تاقیکردنەوە:

ئیدیعای هیچ سەنـــــایعێك ناكەن

تاكو نەیخوێنن، ئیمتیحانی نەكەن(شیعری ژمارە١٣)

بـۆ ئـەم مەبەسـتەش سـەرنجی خـەڵك بـۆ لای ئـەو پێشـكەوتنانە ڕادەكێشـێ، كـە لـە وڵاتانی پێشكەوتودا هەیە:

ئەی خەریكی ڕموز و ناز و نیاز

ئەوروپا فەننی گەیوەتە ئیعجاز

قوللــــەیی (ئیــڤل) لە ئەفلاكە

عەكسی ئەو گەردشی لە ژێر خاكە(شیعری ژمارە١٣)

یان:

ئەهلی ژاپۆن بە فــــەن و سنعەتی چاك

سەیری چۆن چینی گرت و كردییە خاك(شیعری ژمارە١٣)

یان:

بێگانە بە تەرجەمەی زوبانی

ئەسراری كتێبی خەڵقی زانی(شیعری ژمارە٥)

حاجی، گلەیی لە زانایانی كورد دەكات كە بایـەخ بـە خوێنـدن و نووسـین بـە زمـانی خۆیان نـادەن و لێـی بـێ ئاگـان، بـە پێچـەوانەش لـە زمانـەكانی تـری وەكـو (عـەرەبی و فارسی و توركی) ئازا و زیرەكن:

ئوستادی خەتن لەم سیــــانـــــە

وەك دی لە زوبانی خۆی نەزانە(شیعری ژمارە٥)

سەرەڕای كەم بایەخ دانی زمانی كوردی لە لای زانایـانی كـورد، حـاجی ستایشی ئـەو زمانە دەكات و هیچ كەموكورتیەكی لێ نابینێ:

كوردی ئاخر بڵێ چییە عەیبی

هەر كەلامی حەقە نییە عەیبی(شیعری ژمارە٦)

هەروەها زمـانی كوردی لەگـەڵ زمـانی فارسی بـەراورد دەكـات و زمـانی كـوردی بـە كۆنتر و ڕەسەنتر لە قەڵەم دەدات:

یا لەگەڵ فارسی چ فەرقی هەیە

بۆچــی ئەو ڕاستە ئەم كەچەیە

چونكە ئێمە قەدیمترین لە ئەوان

بە تەواریخی جوملەیی ئەدیان(شیعری ژمارە٦)

٣- ناساندنی سەرکردە و شاعیر و زانا ناودارەکانی کورد:

حاجی قادری کۆیی یەکەم شاعیری کوردە کە ناوی زیاتر لە (٣٠) شاعیر و زانای کوردی لە شیعرێکدا کۆکردوونەتەوە و ناساندونیەتی و، بەم دێڕە دەست پێدەکات:

شەهسەواری بەلاغەتی کوردان

یەکە تازی فەساحەتی بابان(شیعری ژمارە٨)

لەم شیعرەدا ناوی هەریەك لەو زانا و شاعیرە کوردانە هاتووە: (مستەفا بەگی کوردی، نالی، محەممەد فکری، ئەمین بەگی دزەیی، کەیفی، سالم، مەشوی، خەستە، وەفایی، مولکە قۆڕ، حیماری، کیسەشکەل، شێخ ئەحمەد جزیری، ئەحمەدی خانی، فەقێی تەیران، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، غەوسی ساقی –شێخ عەبدولرەحمان باوکی شێخ ڕەزا(٢٢٨:٥٣)-، بێتووشی، مەولەوی، مەلا وەلەد خان، مەلا مستەفای بێساران، مەلکە، مەلا خدری ڕودباری، میرزا یەعقوب، حەسەنی باوکی فەقێ ئۆمەر، محەممەد ئاغای دەربەندی، ئەحمەد بەگی کۆماسی، عەلی بەردەشانی، عەلی حەریری، حاجی قادری شێخ وەسانی، ئەحمەدی کۆر).

هەروەها لە (شیعری ژمارە٤)دا باس لە کۆمەڵێك سەرکردەو کەسایەتیە کوردەکانمان بۆ دەکات، لەوانە: (سەلاحەدین ئەیوبی، ئەردەشێر، دەیشەمی شێر، میری ئەردەلان،...) و ڕۆڵەکانی کورد ئاگادار دەکاتەوە، کە پێویستە شارەزاییان لە بارەی ئەو سەرکردانەی خۆیانەوە هەبێت.

٤- نیشاندانی جوامێریی ڕۆڵەکانی کورد و ڕەخنە گرتن لە هەندی سەرکردە کان:

شاعیر لەوە دەدوێ کە مرۆڤی کورد لە ڕەچەلەکدا هەموویان زانا و تێگەیشتوون و ئەهلی ڕاوێژن:

هەموو عالم، هەموو شێخ و میرن

زیرەك و ژیر و ئەهلی تەدبیرن(شیعری ژمارە١١)

هەروەها دەڵێت:

شەهسەواران، پیادەی ئـــازان

بەردی نیشان و کۆلکی مەیدان

دان و بەخشینیان لە لا بـــاوە

خوونی مەیدانیان لە کن ئاوە(شیعری ژمارە١١)

لـە ڕووی ئازاییـەوە تـاکی کـورد لەگـەڵ (ڕۆسـتەمی زاڵ) و لـە ڕووی پیـاوەتی و نـان بدەییشەوە لەگـەڵ (حاتـەمی تـەی) و لـە ڕووی وەفـاو عەهدیشـەوە لەگـەڵ (ئیسـماعیل پێغەمبەر) – کاتێك پەیمانی ئەوەی نەشکاند سەری ببڕن و بیکەنـە قوربـانی- بـەراورد دەکات.

بە شەجاعەت هەموو وەکو ڕۆستەم

بە سەخاوەت هەموو وەکو حاتـــەم

لە وەفا سموەئیل و ئیســــــــماعیل

عەهد و پەیمانیان چیایی قەندیل(شیعری ژمارە١١)

شاعیر سەرەڕای ئەو وەسفە، داخی ئەوەی هەیـە کـە هێشـتا کـورد پێنەگەیشـتووە و دوا کەوتوون، هۆکارەکەشی دەگەڕێنێتەوە بۆ:

أ- مانەوە لە ژێر زوڵم و زۆرداری داگیرکەران:

هەر کوردن ئەگەر چی پاکی مەردن

پامالی زەمانە میســــــاس گەردن

هەر مانەوە بێنەواو و مـــــەزلووم

وەك بوومی خەراباز، مەشئووم(شیعری ژمارە٢)

ب- نەزانیی ئەمیر و سەرکردە کوردەکـان و ڕاکێشـانی دەسـتی بێگانـە بـۆ نـاو خـاکی کوردسـتان و مانــەوەی کۆمەڵگـەی کـوردی بـێ سەرپەرشـتیاری سـەرکردەیەکی تێگەیشتووی خۆماڵی:

ئەی ئەمیری کوردەکان بۆ ئێوە عەیبەو شوورەیی

حیـــزەکی وەك .... دادەنێ

بۆ کەیە نامووس و عار و بۆ چییە ئیمـــان و دین

خاچ و ئینجیلی لە جێی تەفسیر و قورئان دادەنێ(شیعری ژمارە٧)

٥- حاجی قادری کۆیی لە (شیعری ژمارە١٦)دا، گەندەڵی و ڕووی دزێوی سیسـتمی دەسەڵاتی عوسمانی و دەسەڵاتداران و پێڕەوکارانیان نیشان دەدات، حاکم بە ڕێگر

و قازی بە دز و وەزیر بە گورگ و شێخ و پەیڕەوکاران بە ڕیخ و خەڵکیش بە مێگەڵ دەچوێنێ:

حاکمی ڕێگری مەعموورەیە، قازی دزی ڕۆژ

وزەراوو وکەلای گورگــە، ڕەعــیەت گەلەیە

سالیکی ڕیخە ئەگەر شێخە ئەگەر مێخە لەوێ

شێخە، هەر کامێ نەدا تا دەمرێ هەر دەدەیە

زانی یو شاریب و لۆتی دەگـــرن، والی دەڵێ

بەری دەن پارەی خۆی دایە، چ عەیبێکی هەیە(شیعری ژمارە٧)

- تازەکردنەوە لە فۆڕمی شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی دا

حاجی قادری کۆیی لە هەندێ شیعرەکانیدا، بە تایبەتی لە شیعرە کۆمەڵایەتی و نیشتمانیەکانیدا، هەوڵی داوە خۆی لە دەست فۆڕمی کلاسیکی دەرباز بکا و ناوەڕۆك پێش بخات، بە واتایەکی تر، ئەگەر فۆڕمی شیعری لای شاعیرە کلاسیکیەکان زیاتر مەبەست و ئامانج بووبێ، ئەوە لای حاجی قادری کۆیی ناوەڕۆك ئامانجە و فۆڕمی شیعری تەنها ڕێگەیێکە بۆ گەیاندنی ئەو ئامانجە. بۆیەشە حاجی خۆی دەڵێ: ڕەخنەم لێ مەگرن کە بەو شێوەیە دەنووسم، چونکە مەبەستی من دەرچوونە لەو کۆت و بەندانەی کە بە سەرتانەوەیە:

بەیتەکان عەیبی مەکەن خوار و کەچن

مەقسەدم لەو بەند و باوە دەربــچن

داهێنانەکانی حاجی قادری کۆیی بە گشتی لە ڕووی فۆڕمەوە بریتین لە بەکارهێنانی زمانێکی سادە و ساکار، کە خەڵك بە ئاسانی لێیان تێبگات، وەبەکار هێنان و هێنانە ناوەوەی چەند وشە و زاراوەیەکی وەکو (ڕۆمان، جەریدە، تەرجەمە، سەنعەت، فەن، کیمیا، فەرەنگستان، ئینگلیز، ژاپۆن، ئەورووپا، ڕووسی، ئیفل، ملیۆن،...)، هەروەها دوورکەوتنەوە لە یەکێتی سەروا و بەکارهێنانی ئەو کێشە عەرووزیانەی کە لە ڕووی دەنگسازیەوە لە سروشتی زمانی کوردی و لە ڕووی ژمارەی بڕگەشەوە لە کێشی خۆماڵی نزیکن، هەروەها تێکەڵکردنی ئیدیەم و پەندی پێشینان بۆ ناو شیعرەکانی، بۆ نموونە لەم دێڕەدا:

هەتا وەك ئاگری بن كان لەگـــەڵ یەك

ئەگەر تۆفان بێ لەشكرتان بە پووشەك(شیعری ژمارە ١٨)

ئیدیەمی (ئاگری بن كا) بە واتای فیتنەچی و فێڵ لە یەكتر كردن بەكار هاتووە. هەروەها لە دێڕی:

لە گوێی گا نووستون بۆیێـــــكە ڕێوی

لە سەر ئێوە وەها شێرگیرە وەك سەگ(شیعری ژمارە ١٨)

ئیدیەمی (لەگوێی گا نووستون) بە واتای (بێ خەبەر و بێ ئاگان) بەكارهاتووە. لەم دێڕە شیعرەی خوارەوەشدا ئەو پەندە پێشینانەی كە دەڵێت (دەستی ماندوو لە سەر زگی تێرە)ی تێكەڵ كردووە:

تەنبەڵی كاری حیـــزو بێ خێرە

دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە(شیعری ژمارە ١٣)

- كێشی شیعرەكانی:

هەموو ئەو شیعرانەی حاجی قادری كۆیی كە لە گۆڤار و ڕۆژنامەكاندا بڵاوكراونەتەوە سەر بە كێشی عەرووزین، بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- كێشی هەزەج: ڕێژەی ٤١,١٪

ا- كێشی هەزەجی شەش هەنگاوی مەحزووف (یان مەقسوور)، لە شیعرەكانی ژمارە (١، ٣، ٤، ١٨)، ڕێژەی ٢١,٥٪

ب- كێشی هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزووف (یان مەقسوور)، لە شیعرەكانی ژمارە (٢،٥،١٥)، ڕێژەی ١٥,٨٪

ج- كێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی تەواو، لە شیعری ژمارە(١٤)، ڕێژەی٥,٢٪

٢- كێشی خەفیف: ڕێژەی٣٦,٨٪

- كێشی خەفیفی شەش هەنگاوی مەخبوونی ئەسلەم، لە شیعرەكانی ژمارە(٦، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣)، ڕێژەی ٣٦,٨٪

٣- كێشی ڕەمەل: ڕێژەی١٠,٥٪

ا- كێشی ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەحزووف، لە شیعری ژمارە (٧)، ڕێژەی٥,٢٪

ب- کێشی ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەخبوونی مەحزووف، لە شیعری ژمارە (١٦)، ڕێژەی٥,٢٪

٤- کێشی موزاریع،ڕێژەی٥,٢٪

- کێشی موزاریعی هەشت هەنگاوی ئەخرەب، لە شیعری ژمارە(١٩)، ڕێژەی٥,٢٪

٥- کێشی موجتەس، ڕێژەی٥,٢٪

- کێشی موجتەسی هەشت هەنگاوی مەخبوونی مەحزووف، لە شیعری ژمارە (١٧)، ڕێژەی٥,٢٪.

- سەرواى شیعرەكانى:

دەکرێنە دووبەش:

١- پەیڕەو کردنی یەکێتی سەروا (سەرواى غەزەل و قەسیدە): لە هەریەك لە شیعرەكانى ژمارە (١، ٤، ٧ ،١٤، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩)، كە دەكاتە ڕێژەی ٤٢,١٪، پەیڕەوی یەکێتی سەروا کراوە و تێکڕاى شیعرەكە لە سەر یەك سەروا دەڕوا بەم شێوەیە:

AABACADA….

٢- پەیڕەو نە کردنی یەکێتی سەروا (سەرواى مەسنەوى): لە هەریەك لە شیعرەكانى ژمارە (٢، ٣، ٥، ٦، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٣، ١٥)، كە دەكاتە ڕێژەی ٥٧,٩٪، پەیڕەوى سەرواى مەسنەوى كراوە و هەر دێڕێك سەرواى تایبەتی خۆی هەیە، بە شێوەیە: ...AABBCCDD.

بەشی دووەم

- گۆڤارەکانی (ژین و کوردستان) و رۆلیان لە تازەکردنەوەی شێعری کوردیدا
- عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و ڕۆلی لە تازەکردنەوەی شێعری کوردیدا
- مستەفا شەوقی – قازی زادە و رولی لە تازەکردنەوەی شێعری کوردیدا

گۆڤارەکانی (ژین و کوردستان/ استنبول) و ڕۆلیان لەتازەکردنەوەی شیعری کوردیدا

ئەو بارودۆخە نائاساییەی کە لەماوەی سالآنی شەری یەکەمی جیهانی (١٩١٤ _ ١٩١٨) ڕووبەڕووی ناوچەکانی ڕۆژهەلات و کوردستان بەتایبەتی بووەوە وای کرد کە ڕۆژنامەگەری وەك زۆربەی بوارەکانی تر ڕوولە کزی بکات و جموجۆلێکی ئەوتۆی ڕۆژنامەگەری کوردی بەتایبەتی لەکوردستان و ناوچەکە نابینین. بەلام لەدوای وەستانی شەڕەکە، لەلایەك بەهۆی شکانی عوسمانیەکان و لەدەست دانی بڕێکی زۆری خاکی کوردستان و لەلایەکی تریش ئەو بەندانەی کەلەلایەن سەرۆکی ئەو کاتی ئەمریکا (ویلسۆن) ڕاگەیەندرابوون بەناوی (پرەنسیپەکانی ویلسۆن)، کەلەلایەن هەموو دەولەتە شەڕکەرەکان پەسند کرابوون و تیایاندا بڕیار درابوو گەلانی ناتورك - ئەوانەی بەر لەشەر لەبن دەستی عوسمانیەکاندا بوون- مافی خۆیان بێت پاشەڕۆژی خۆیان دیار بکەن(١٠:٤٥). ئەمانە وای کرد کە ڕۆشنبیران و خوێندەوارانی کورد سوود لەو ڕەوشە وەربگرن و (کۆمەلەی تەعالی کوردستان) دابمەزرێنن، هەروەها هەردوو گۆڤاری (ژین/ ئەستەمبول ١٩١٨) و (کوردستان / ئەستەمبول ١٩١٩) بلآوبکەنەوە.

ئەم دوو گۆڤارە ڕۆلێکی گەورەیان بینی لەگەیاندنی بیرو باوەڕی کوردایەتی و خۆشەویستی نیشتمان و زۆر لە ڕۆشنبیرانی ناوچە جیاکانی کوردستان - ئەوانەی ئەوسا لەئەستەمبول دەژیان - لەدەورەیان کۆببونەوە و لەڕێی ئەو دوو گۆڤارەوە برەویان بەهەستی نەتەوەیی و کوردایەتی و هۆشیار کردنەوەی خەلك دەدا.

هەروها ئەم دووگۆڤارە خزمەتێکی گەوریان بەئەدەبیاتی کوردی کردووە، بەتایبەتی لەبلآوکردنەوە ی شیعری کۆن و تازەی شاعیرە ناودارەکان، لەم ڕوە وە

دەكرێ جیاوازی لەنێوان هەردوو گۆڤارەكەدا بكەین بەوەی، كەگۆڤاری (ژین) بایەخێكی زۆری بەداهێنان و شیعری تازە داوە و (ویستویەتی بەهرەو توانا تازەكان بتەقێنێتەوە، شێوازی تازەو ڕەگەزی نوێ بێنێتە ئاراو ئەدەبیاتێكی نەوژەن بگەشێنێتەوە) (٧:٣٣)، هەرچی گۆڤاری (كوردستان)ە، ئەگەرچی هەندێ شیعری تازەی تیا بەرچاو دەكەوێ، بەڵام بایەخەكەی زیاتر لەبڵاوكردنەوەی شیعری شاعیرە كلاسیكیەكاندا دەبیندرێ.

• گـــۆڤـــاری ژین

بایەخــدان بەتازەكردنـــەوەی شــیعر لەســـەر لاپـــەرەكانی گۆڤــاری ژیــن زیـــاتر لەشیعرەكانی هەردوو شاعیری تازەكـەرەوە، عەبـدولڕەحیم ڕەحمـی هـەكاری و مسـتەفا شەوقی قازی زادە – لـەم بەشـەدا بـەجیا بـاس لەهـەر یەكـەیان دەكـەین – دا دەبیـنین، كەلەشیعرەكانیاندا لەگەڵ ئەوەی لەهەنـدێ لایـەن پـەیڕەوی شـاعیرانی پـێش خۆیانیـان كـردوە، بــەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا كۆمــەڵێك گۆڕانكاریــان لــەڕووی فــۆڕم و ناوەڕۆكــەوە ئەنجامـــداوە، كەبـــەهۆی ئـــەو جیاكـــاری و گۆڕانكاریانـــەوە دەتـــوانین شـــیعرەكانیان بەقۆناغێكی دیكەی تازە كردنەوەی شیعری كوردی لەقەلەم بدەین.

جگە لەو دوو شاعیرە مەزنە، چەندین شاعیری تـر بـەهرەی خۆیـان لـەڕێی گۆڤـاری (ژیـن) ەوە تـاقی كردۆتـەوە. لـەژمارە (٧) دا شـیعرێكی (قـازی لـەتیف) بڵاوكراوەتـەوە، شیعرەكە لەڕووی فۆڕم و بەتایبەتی لەڕووی كێش و سەرواوە تەواو پـەیڕەوی یاساكانی كلاسیك كراوە، بەڵام ناوەڕۆكەكەی وێڕای دووبارەكردنەوەی هەندێ لـەبیرەكانی حـاجی قادری كۆیی، توانیویەتی داهێنانیش لەو ناوەڕۆكەدا بكات، بەتایبـەتی لـەباس كـردن و ناوهێنانی كۆمەڵە زانایەكی كورد، وەكو (ئیبراهیم حەیدەری زادە وشێخ قـادری نـەهری و بـــەدیعولزەمان ســـەعیدی نـــەورە ســـی و ...) و داوالێكردنیـــان بـــۆ پێكهێنـــانی ئەنجومـەنێك بەمەبەستی لەناونەچوون و تـارو مـار نـەبونی كـورد. شاعیر لەسـەرتادا داوالەشاعیران دەكات كەباسی زوڵفی یار نەكەن و باسەكانیان تەرخان بكـەن بـۆ كێشـەی كورد :

شاعیری كوردان مەكەن بەحسی عوزارو زولفی یار
بەحسی بەحسێكی بكەن بۆكورد لەمەو پاش بێتە كار

هەروەها باسی بێ فەرمانڕەوایی کورد دەکات دەڵێت :

تایفەی کوردان لە گورج و ئەرمەنستان زۆرترە

حاکمی خۆیان نەبوو نێویان نەهاتە ناو شمار

لە ناو هێنانی شاعیر و زاناکانی کوردیشدا دەڵێت:

باخسـوس شاعیر لەوان بەندە کەمێ تەعدا بکەم

مستەفا بەگ، شیخ رەزا، نالی، وەفایی و چاوومار

عالم وعەللامە ئەغلەب قەومی کوردی بوون وەکو :

ســـەعدی تەفتازانی و سەیید شەریف، مەلای هەکار

حـــەزرەتی موفتی زەهاوی، زوو لە بەغدایێ دەبـوو

عالــەمی ئیسلام بەفەزل و عیلمی وی گرتی قــــەرار

حەیـــدەری زادە جەنابی شەیـخولئیسلامی ئــەنـام

یـەعـنی ئیبراهم ئـەفـەنـدی قـوتبـە بۆ جەمعی کیبار

....

چــــاکە ئەو زاتـــانە ئەورۆ فرسەتە هیممەت بکەن

مەجلیسیکی مونعەقید کەن، تانەبێ کورد تارومار (١٤:٨٧)

لەژمارە (١٢) دا شیعریکی دڵداریی (حەزرەتی سیاپۆش) بڵاو کراوەتـەوە و لـەڕووی فۆڕم و ناوەڕۆکەوە بەهێزە و پێدەچێ (سیاپۆش) شاعیریکی وردەکارو خوینـدەواریکی باش بووبێ و لەسەرەتادا دەڵێت :

ئەی حەبیبێ قەلب و ڕوحی ئەی قەراری جانی من

دێ چ بـــــیتن جارەکی گەر تـــوببی میهمانی من

بێ لسەر چاڤێ مـــــــــە ڕونێ نەزەرا قەلبێ م بی

ئەز غولامێ کەمترینم هەرتویی سوڵتانێ من (١٥:٩٢)

لە هەمان ژمـارەدا شـیعرێکی(کـوردی زادە- ع.پابـت) بەناونیشـانی (کرمانجـاڕا) بـڵاو کراوەتەوە و فۆڕمێکی سادەو ساکاری هەیـە و داوای یـەکگرتن و کردنـەوەی قوتابخانـە لەگونـدەکان دەکـات و هـەروا داوای بەجێگەیانـدنی ئەرکـە دینیـەکان دەکـات (١٦:٩٢)،

هەمان شاعیر لەژمارە (١٣) شدا شیعرێکی بەناونیشانی (وەقتا بوهارێ) بڵاوکراوەتەوە و تیایدا وەسفی بەهار دەکات و لەڕووی ڕووخسارەوە شیعرێکی بێ هێزە(١٦:٩٣).

هەروها لەژمارە (١٨)دا شیعرێکی (دیاربەکری– فکری نەجدەت) بەناونیشانی (گازین) (١٥:٩٨) و لەژمارە (١٩)دا شیعرێکی (زاخۆیی) بەناونیشانی (ژباژاریا ڕا) (١٥:٩٩) بڵاو کراونەتەوە، کەهەردووکیان گوزارشت لەبارودۆخی سەردەم دەکەن و دیسان رووخساریکی بەهیزیان نیە.

لەژمارە (٢٠) یشدا (سێینە)* یەك لەشێوەی (تەسمیتی تەرجیع) لەلایەن (سلێمان بوهتی) یەوە بڵاوکراوەتەوە بەناونیشانی (سترانا کوردان)، لەم شیعرەدا لەتی سێیەمی هەر سێینەیەك لەهەموو سێینەکانی تر دووبارە کراوەتەوە، لەدوو پارچەی سەرتادا دەڵێت :

تاڤا خوەشیێ لسەرمەدەرکەت فەرزە ژمەڕا تەفاق وهیمەت

تاڤا خوەشیێ لسەرمە دەرکەت

بەختێ مەژی وێ ڤەبت وەکی گول نامینە وسا وەکی دلێ کول

تاڤا خوەشیێ لسەرمەدەرکەت (١٦:١٠٠)

لەژمارە (٢١) یشدا شیعرێکی (داوەر ئەردەلانی) بەناونیشانی (هەموومان) بڵاوکراوەتەوە، لەژێرناونیشانەکەدا نووسراوە (بۆمچەی قازی)، ڕەنگە مەبەستی (مستەفا شەوقی قازی زادە) بێت و شیعرەکەی بۆکردبێتە دیاری. شاعیر لەم شیعرەدا داوای خەبات کردن و یەکگرتن و دەست لەناودەست یەك نان بۆبەرەو پێش بردنی کۆمەلگە دەکات و نەزانین و ژێردەستیش ڕەت دەکاتەوە:

کوردان وەرن هەموو پێکەوە دەس بەدەس بدەین

بۆ کۆمەڵە هەژارەکەمان با لەناو نەچین

هەروەها دەڵێت :

---

* سێینە : بریتیە لەپارچە یەکی بچوك ، لە سێ لەتەدێر پێك دێ . دەکەوێتە قالبە سەروای جۆراوجۆرەوە(٢٣:١٩٨).

ژێر دەســـتەیی لەبــۆ کورد شـــینە زیـــللەتە

بۆچی لە ژێر ئەمری خەلقی بمێنین ئەســیر ببین

ئەقوام بەئەمری حەزرەتی ویلسۆن خەلاس بووە

سەربەستە، حورە، وێڵە لەزنجیری ئاسنین (١٠١:١٦)

(حلمــی ســێوەرەکی) لــەژمارە (٢٢) دا شــیعرێکی بــۆ منــدالآنی کــورد نووســیوە بەناونیشــانی (ســەرێ ســبێ) بــەپێی ئاگاداریمــان ئــەم شــیعرە لەمێــژووی ئــەدەبیاتی کوردیدا، دوای شیعری (دەلالیا زارۆکا)، -کە لەلایــەن (زینـــۆ) ناوێك لـەژمارە (٦)ی (کۆڤاری کوردستان)دا بلاو کراوەتەوە — بـەدووەم شـیعری بـلاو کـراوە، کـەبۆ منـدالآنی کورد نووسرابێت، دادەنرێت، کەلەبەشێکیدا دەڵێت :

ســـــبێ دا زوو ڕادبم   دەستا دشۆم شا دبم

دای چێدەکی بۆمە نان   ژمەڕا دبێ بوان (١٠٢:١٥)

هەمان شاعیر، لەژمارە (٢٥) یشدا، دووەم شیعری خۆی بۆمندالآنی کورد نووسـیوە و بەناونیشــانی (یــەك دەنــگ) بلاوکراوەتــەوە، شــیعرەکە بریتیــە لــە ســێ چــوارین و ســـەرواکەی بـــەم شـــێوەیە دابـــەش بـــووە: (AAAA, BBBB, CCCC). لەپارچەیەکیدا دەڵێت :

باڤێ مەیە هەر هەفت عەزمان

دیـــا مەیە خوەش کوردستان

ئـــەم ئەولادێ هەموو کوردان

ئەم دخوازن عیلم و عیرفان (١٠٥:٢٣)

(لاهوتی خان) یش، کەشاعیرێکی بەناوبانگی ڕۆژهـەلاتی کوردسـتان بـووە، لـەژمارە (٢٣)و(٢٥)دا، دوو شیعری بەناونیشانی (لەبەر ڕۆحی کوردە بچوکان) و(بۆ نەژادا کورد) بلاوکراونەتەوە. لـەرووی زمانـەوە، شاعیر لەهـەردوو شـیعرەکەدا هـەوڵی داوە زمـانێکی یەکگرتووی کوردی بەکار بهێنێت، کەتێکەڵ بێت لە شێوە دیالکیتەکانی زمـانی کـوردی. لەڕووی کێش و سەرواشەوە، لەشیعری یەکەمیاندا پـەیڕەوی یاسـاکانی کلاسـیك کـراوەو کێشی عـەرووزی و سـەروای یـەکگرتوو بـەکار هێنـراوە، بـەلام لەشـیعری دووەمـدا دوور کەوتۆتەوە لەم یاسایانە ئەویش بەبە کار هێنانی کێشی خۆمـالی و سـەروای مەسـنەوی.

لەرووی ناوەڕۆکیشەوە هەردوو شیعرەکە گوزارشت لەکێشەی گەلی کوردو خۆشەویستی نیشتمان و ئازایەتی و مەردایەتی و هەروا دەرخستنی مێژووی کورد و بێکەسی و بێهاواری کورد و داواکردن بۆ شارەزابوون لە ڕەچەلەکی کورد ...، دەکەن. لەسەرتای شیعری یەکەمدا دەڵێت:

خەڵقی کوردە بۆکەسبی شەرەف حازری جەنگە

ئەی میلەتی کورد هەڵسە کو ئەم نوستنە نەنگە

فەرمـــــوویە نەبی حوببی وەتەن مایەیی دینە

مونکیر ب خودێ، کافر و مەڵعوون و نەنگە (١٥:١٠٣)

هەروەها لەدێری یەکەمی شیعری دووەمدا دەڵێت :

لەدەردا وەتـــەن جەرگم بریانەن

هەناسەم سەردەن دیدەم گریانەن

هەروەها دەڵێت :

هەی دا هەی بێداد کورد بێدار نیەن

لە نــــــەژادی خۆ خەوەردارنیەن

دواجاریش دەڵێت :

وانەی لاهووتی هون وە گۆش بکەن

زەمـــزەمەی نیفاق فەرامۆش بکەن

ئەگــــەر مەخوازین نەجاتتان بوو

ئیتیفاق مایەی حەیاتتان بوو (١٨:١٠٥)

گۆڤاری (ژین) بێجگە لەشیعری شاعیرانی هاوچەرخی خۆی، شیعری شاعیرانی کلاسیکیشی تێدایە، بەتایبەتی رۆڵێکی باشی لەوەرگێڕانی شیعری کلاسیکی کوردی لەکوردیەوە بۆ تورکی (عوسمانی) بینیوە. م.م (محەممەد میهری)، لەژمارە (٢) غەزلێکی (نالی) و لەژمارە (٧) یشدا غەزەلێکی خۆی بلاوکردونەتەوە و دێربە دێر وەریگێڕاونەتە سەر زمانی تورکی. هەروەها (پیرەمێرد)ی شاعیریش، لەژمارە (٦)دا قەسیدەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مروور) ی (نالی) و لەژمارە (١٢) شدا، شیعری (گلکۆی تازەی لەیل) ی (ئەحمەد بەگی کۆماسی) وەرگێڕاونەتە سەر

زمانی تورکی. هەروەها لە ژمارەکانی (٢، ٥، ٩، ١٢، ١٤، ١٨، ٢٠، ٢٢، ٢٣، ٢٥) یشدا کۆمەلێك غەزەل و قەسیدە و مەسنەویی شاعیرە ناودارەکانی کورد (مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی، نالی، سالم، مەحوی، شێخ ڕەزا، حاجی قادری کۆیی) بلاوکراونەتەوە.

▪ گۆڤاری کوردستان

ئەگەر چی تەواوی ژمارەکانی گۆڤاری (کوردستان)مان لەبەردەستدا نیە تا بە تەواوی بایەخی ئەدەبیی ئەم گۆڤارە دیار بکەین•، بەلام بەگوێرەی ئەو ژمارانەی کەلەبەردەست دان، دەتوانین بەلایەنی کەمەوە بلێین کەئەم گۆڤارە بێبەش نییە لەبلاو کردنەوەی شیعر، بەتایبەتی لەناساندنی شیعری شاعیرە کلاسیکیەکان. زۆربەی ئەو شاعیرانەش - چ هاوچەرخ چ کۆن - لەبیرێکی ناسیۆنالیستانەوە سەرچاوەیان گرتووەو لێپرسراوانی گۆڤارەکە، مەبەستیان بوە لەڕێی بلاوکردنەوەی ئەو شیعرانە ناسنامەی نەتەوایەتی کورد بسەلمێنن. لەشیعری شاعیرە کلا سیکیەکان، محەمەد میهری لەژمارە (٢)دا شیعرێکی نالی تەخمیس کردووە بێ ئەوەی ئاماژەی پێ بکات کەئەو تەخمیسی کردووە(١٩:٢١) و دێر بەدێر وەرگێراوەتە سەر زمانی تورکی، پارچەی یەکەم بەم شێوەیە هاتووە:

فەرمووتە کە عوششاقی من ئەربابی علوومن
جوهالی پەرِاگەندەیی دلّ سوفلە عدوومن
ئەم گۆشە نیشانەکە وەکو کوندنو شوومن
(ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەم سەری بوومن
موشکیل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکو من)(٢٠:١٠٦)

هەرلە لا یەن (محەمەد میهری)یەوە لەژمارە (٢) و(٤) دا شیعرێکی مستەفا بەگی کوردی و لەژمارە (٦) یشدا شیعرێکی دیکەی (نالی) بلاوکراونەتەوە و وەریگێڕاونەتە

• بۆ ئەم گۆڤارە پشت بەسەرچاوەی ژمارە (٣٣) بەستراوە ، کەتەنها ژمارەکانی (١٣،٩،٨،٦،٥،٤،٣،٢)ی تێدایە .

سەر زمانی توركی. هەرلە ژمارە (٢) دا شیعرێكی مەلای جزیری بەبێ وەرگێڕان بڵاوكراوەتەوە و پاشماوەكەشی لەژمارە (٤) دا تەواو كراوە.

لە شیعری شاعیرە هاوچەرخەكانیش - هاوچەرخ بەگوێرەی ئەوسا - وێڕای سێ شیعری (مستەفا شەوقی قازی زادە) لەژمارەكانی (٥،٦،٩)دا، لەژمارە (٦)دا شیعرێك بەناونیشانی (دەلالیا زارۆكا)، كەلە لایەن (زینۆ) ناوێك نێردراوە، بڵاوكراوەتەوە. ئەوەندەی ئاگامان لێ بێ، لەگۆڤار و بڵاوكراوەكانی پێش ئەم گۆڤارەدا بەرهەمی نووسراو بۆ منداڵان بڵاونەكراوەتەوە، بۆیە دەكرێ ئەم پارچە شیعرە بەیەكەم بەرهەمی نووسراوی بڵاو كراوە بۆ منداڵان لەقەلەم بدرێت(٨:٣٣). ئەم شیعرە بریتییە لە چوار چوارین و سەرواكەی لەشێوەی (تەسمیتی تەرجیع)، بەم جۆرە (AAAB,CCCB,DDDB,EEEB) دابەش بووە، سێ لەتی یەكەمی هەر پارچەیەك هاو سەروان و لەتی چوارەمیش لەكۆتای هەموو پارچەكان دووبارەبۆتەوە و سەرواكەشی لەگەڵ سێ لەتەكەی پێش خۆی جیایە. دوو پارچەی یەكەمی بەم شێوەیەی خوارەوەیە :

بنڤە خوەشیا دل ودووچاڤان
دادێ ژتەڕا هەر ڕۆ نگەهبان
دا زوو تو مەزن ببی سلێمان
بنڤە كەزەبا مە بنڤە لۆلۆ
هـــشیار نەبە نهۆ نەڤەنجە
مەهدەك ژتەڕا بزانە گەنجە
بێ خەونەبە پاشیا وێ ڕەنجە
بنڤە كەزەبا مە بنڤە لۆلۆ•(٧٠:١٠٩)

• لەژمارە (٥) و لاپەڕە (٢) ی گۆڤاری (هاوار –١٩٣٢) دا ، شیعرێك لەهەمان شێوەی شیعری سەرەوە لەلایەن (ئەمین عالی بەدرخان)ەوە بڵاوكراوەتەوە، شیعرەكە بریتییە لە (٧) چوارین و سێ چوارینی لەگەڵ ئەم شیعرەی سەرەوە هاوبەشە. بۆیە پێدەچێ پارچەكانی هەردوو شیعرەكە تەواو كەری یەك بن و ئەو (زینۆ) ناوەش (ئەمین عالی بەدرخان) خۆی بێت و وەك نازناو (زینۆ) ی بەكار هێنابێت.

لەهـەمان ژمـارەدا، ناونیشـانی بابـەتێکی (عەبـد ولڕەحمـان نەورەسـی) دەبیـنین، بەناونیشـانی (غـیرەت بکـەین، مـەئیوس نـەبین)، نووسـەر دوای پارچـە پەخشـانێك، کەتیایـدا باسـی سـەرگەردانی و پەرێشـانی میللـەتی کـوردو هـەروەها داوای یـەکگرتن و تـەبابون بەمەبەسـتی بـەدیهاتنی ئاواتـەکانی گـەلی کـورد، دەکـات، ئـەوجا هـەمان ئـەو بیروڕایانەی لەشێوەی شیعرێکدا دەردەخات و لەبەشێکیدا دەڵێت :

ئـــەی برا ئیرۆ ژ مەرا لازم کو ئەم غیرەت بکەین

ناڤخوەدا چەندەك مژار، پیسان ژ ناڤخۆ دوور بکین

....

هـــون هشیـــار بن ئەی برا مەیدانە خالی کەس نیە

هون نەکەن ســـــستاهی لەورا گەر شەجاعەت مەهیە

ئەم مەحو بون،ئەم زەلیل بون ئەم پەریشان حال بون

ئەم لەخـــــەو نەبنە خوەیی دێ دائیما دڤێ حالی بین

عیدەیـــــە ئـــــیرۆ ژ بۆمە گەر تەریقی ئەم بزانین

لازمە ئەم ئیتیحاد کین موتتەفیق بین سەرزەمین (١٠٩:٦٨)

لـە بەشـی کـوردی ژمـارە (٨) یشـدا دووپارچـە شـیعر بڵاوکراونەتـەوە، یەکـەمیان شـیعرێکی (م. یـامولکی زادە)یـە بـەناو نیشـانی (ئـەی گـەلی کـوردان) و دووەمیشـیان شیعرێکی کاکە حەمە (مەحەممەد میهری)یە بەناونیشـانی (شـینا مـەلا هـەمزە خـودێ بهێلی) (٤٢:٦٨).

لەژمارە (٩) شدا شیعرێکی (شێخ سلێمان خالدی) هەیـە، کەناوەڕۆکەکەی بریتییـە لە غوربەت و دەربڕینی خۆشەویستی بۆ نیشتمان و لەڕوی فۆڕمیشەوە زمـانێکی سادەو کێشی خۆمـاڵی (٨) بڕگـەیی (٤+٤) بـەکار هـاتووە، هـەروەها شـیعرەکە بریتییـە لـە (١٤) شەشـینە و چـوار لـەتی یەکـەمی هەرشەشـینەیەك هاوسـەروان و دوو لـەتی کۆتـاییش لەشێوەی (تەسمیتی تەرجیع) لەهەموو پارچەکانی تر دووبارە بوونەتەوە :

سەد ئـــاه ژ دەستێ فیرقەتێ

سەد ئۆخ ژ بەر ڤێ هیجرەتێ

هـــــەتا کەنگێ ڤێ غوربەتێ

دا ئـــــــەم بچین نێڤ میللەتێ

حـــــوبـــی وەلات ژ ئیمانە

ئاه کوردستان ئاه کوردستان (١١٤:١١٠٩)

عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و ڕۆڵی لەتازەکردنەوەی شیعری کوردیدا

▪ کورتەی ژیانی (١٨٩٠-١٩٥٨)

حازم کلیچ، لەکتێبی

(Helbestvan u Nivickareki Welatparez, Evdirehim Rehmiye Hekari)

دا بەم شێوەیە (عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری) مان پێدەناسێنێ : (عەبدولڕەحیم ڕەحمی، لەسالی (١٨٩٠) لەناوچەی ئەلباکێ – کەئێستابە (باشقەلا) ناسراوە و سەر بەقەزای(وان)ە–لەدایك بووە، باوکی سەید مەحەممەد پرتەو لەبنەماڵەی سەید عەبدولقادری گەیلانی یە دایکیشی (ئیمەتۆ لالا خانم) کچی حاجی تەیار بەگ لەبنەماڵەی عەباسیانە، داپیری (زلێخا خانم) یش، کچی سەید محیەدینی ئەرواسی یە.

عەبدولڕەحیم ڕەحمی، خوێندنی سەرەتایی لە (ئەلباکێ)و ناوەندی و خانەی ماموستایانیشی لەشاری (وان) تەواو کردووە، هەروەها ئیجازەی خوێندنی ئاینی لەسەر دەستی برابچوکی سەید عەبدولحەکیم ئەرواسی، سەید تەهای ئەرواسی وەرگرتوە، پاشان چۆتە (ئەنقەرە) و لە (پەیمانگای کارمەندانی دارایی) خوێندوویەتی، (خوێندنی بالا) یشی لە زانکۆی (ئیلاهیات) لە ئەستەمبول تەواو کردوە) (١٥:٤٤)

خێزانی، ناوی (هیدایەت عەزیز) لەبنەماڵەی بەدرخانیەکان بوە، دوو کوڕ و دوو کچیان هەبووە: پرتەو، مەتین، ژاڵە، هالە. پرتەو لە (١٩٨٧) و مەتینیش لە (١٩٧٥) کۆچی دواییان کردووە. هەروەها (هالە) خێزانی (موسا عەنتەر) ی نووسەر بووە و لەساڵی ١٩٤٤ شووی پێ کردووە (١١:٣٢)

(ع. ڕەحمی) لە (٩)ی شوباتی (١٩٥٨)، لە ئەستەمبول کۆچی دوایی کردووە و لەگۆڕستانی (نەجاتی بەگ) نێژراوە(١٨:٤٤).

▪ چالاکیە نەتەوەیی وئاینیەکانی

عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری مرۆڤێکی نەتەوە پەروەر و ئاین پەروەربووە، کوردێکی دڵسۆزی ڕێبازی ڕزگاری خوازی کوردستان بووە، لەهەمان کاتدا ئەو بیرو ڕانەتەوەییانەی خۆی بەستۆتەوە بەمەسەلەی ئاین و ئاین بەڕێ خۆشکەرێك دەزانێ بۆ ئازاد بوونی وڵات :

١- چالاکی نەتەوەیی:

ع.ڕەحمی، هەرلە زووەوە ئەندامی کۆمەڵەی هیڤی بووە کە لەساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبول دامەزراوە (٦١:٨١) وهەروەها لەسالی ١٩١٨ یەکێك بووە لە ئەندامە چالاکەکانی (کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)، هەردوو ئەو کۆمەلانەش (هیڤی) و (تەعالی) بە شێوەیەکی بەرچاو داکۆکیان لە مافە ڕەواکانی گەلی کورد کردووە. بێجگە لەمە کۆمەڵێك نووسینی هەیە –چ شیعر چ پەخشان – ولە گۆڤاری (ژین)دا بلاوی کردوونەتەوە و تیایاندا گوزارشت لە خەباتی نەتەوەیی و هۆشیارکردنەوە کراوە. بەم جۆرە دەکرێ (ع. ڕەحمی) لە ڕێی ئەم چالاکیانەیەوە، بەیەکێك لە مرۆڤە هەرە دڵسۆزەکانی ڕێبازی کوردایەتی و بزوتنەوەی سیاسی و نەتەوەیی کوردی لە قەلەم بدەین.

٢- چالاکی ئاینی:

عەبدولڕحیم ڕەحمی بەو پێیەی کە لە بنەماڵەیەکی ئایبپەروەر هاتۆتە دنیاوە، هەرلە منداڵیەوە گۆش کراوە بە زانستە ئاینییەکان و تاوای لێ هات خوێندنی بالا لە کۆلێژی (ئیلاهیات) تەواو بکات. ئەمە وای کرد کە تێگەیشتنێکی ئاینی بۆهەموو بوارەکانی ژیان هەبێت. لە ساڵی ١٩١٧ تێکەڵی (بزاڤی ئیسلامی) بووە بۆ ئەم مەبەستە چۆتە لای سەعید نەورەسی و لەگەڵیدا لەشەڕی دژبە ڕووسیا بەژدار بووە وهەر لەو شەڕەدا بریندار بووەو کەوتۆتە دەست ڕووسەکان و بە دیل گیراوە(١٧:٤٤). ع. ڕەحمی لە

ناو گرتووخانەشدا دەست بەرداری ئەم خەباتە نەبووە و نیمچە قوتابخانەیەکی بۆ منداڵانی گیراوەکان کردۆتەوە و لەگەڵ خوێندنی ئاینی فێری نووسین و خوێندنیشی کردوون(١٧:٤٤)، دوای بەربونیشی، دەستی کردووە بە نووسین و ڕۆڵێکی بەرچاوی لە گۆڤاری (ژین) ی ئەستەمبولدا بینیوە، دوای وەستانی ئەو گۆڤارەش دەیان بابەت و کتێبی بلاوکراوە و بلاونەکراوەی لە بارەی ئاینی ئیسلام بەزمانی کوردی و تورکی نووسیوە(١٦:٤٤). هەروەها ئەم بایەخدانەی بەئاینی ئیسلام و خەبات کردن لە پێناویدا وای کرد دواجار لە ساڵی ١٩٥١ بەشدار بێت لە کۆنگرەی ئیسلامی جیهانی لە پاکستان (١٨:٤٤).

▪ بەرهەمەکانی

بە گوێرەی ئەو زانیاریانەی کە ئێستا لە بەر دەستدان، بە شێوەیەکی گشتی بەرهەمەکانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری ئەمانەی خوارەوەن :

١- بلاو کردنەوەی (٢٠) پارچە شیعر لە زۆربەی ژمارەکانی گۆڤاری (ژین)دا لە ساڵانی ١٩١٨-١٩١٩ و کۆکردنەوەیان لە سنوری نامیلکەیەکی شیعری بەناوی (گازیا وەلات)، هەروەها بلاو کردنەوەی شیعری (شەهیدێ کوردستان) لە ژمارە (٣٦)ی ڕۆژنامەی (ژین -١٩٢٠)* - کە بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەی ئێمەن -.

٢- عەقیدا کوردان (منقوم علم حال) ١٩١٩ ؛ کە لەقالبی شیعری داڕێژراوە و لەبەرگی دواوەی ژمارە (٢١)ی گۆڤاری ژین پڕوپاگەندە (اعلان)ی بۆکراوە.

* مالمیسانژو مەحمود لەوەندی ، ئاماژە بەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی ژین دەکەن کەخۆیان بینیویانە ولە (٢١)ی حوزەیرانی ١٣٣٦(١٩٢٠) دەرچووە و ماوەی نێوانی لەگەڵ دوا ژمارەی گۆڤاری (ژین) هەشت مانگ ونیوە ، ئەم ڕۆژنامەیە چ ئەگەر بەردەوامبونی گۆڤاری ژین بێت یان ڕۆژنامەیەکی سەربەخۆ بێت تائێستا جگە لەو ژمارەیە زانیاری لەسەر ژمارەکانی تر نییە ، بڕوانە (٦٩:٢٨٣). بەم پێیە پێدەچێ (عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری) خاوەنی شیعری زیاتر بوو بێت و لە ژمارەکانی تری ڕۆژنامەی (ژین)دا بلاوی کردبنەوە ، بەلام بەهۆی لەبەردەستدا نەبوونی ڕۆژنامەکە فەوتابن.

٣- پیەس (شانۆنامە)ی مەمێ ئالان ؛ بە زنجیرە لەژمارەکانی (١٥) و(١٦)ی گۆڤاری (ژین)بڵاوکراوەتەوە، بەپێی پڕوپاگەندەی گۆڤاری ژین لە بەرگی دواوەی ژمارە (٢١)،ئەم شانۆنامەیە لەشێوەی نامیلکەیەکی سەربەخۆدا، لە ساڵی ١٩١٩ لە ئەستەمبول چاپکراوە (بەمەش ع.ڕ. هەکاری دەبێتە یەکەم شانۆنامە نووسی کورد کە شانۆنامەی بە زمانی کوردی بڵاو کردبێتەوە) (١٣:٣٢).

٤- لە سەر لاپەڕەکانی گۆڤاری (ژین) دا، لە ماوەی ساڵانی ١٩١٨-١٩١٩، دوو چیرۆك بەزمانی تورکی، کە پاڵەوانەکان کوردن و ڕووداوەکان باس لە ژیانی کۆمەڵی کوردەواری دەکەن، لەگەڵ حەوت پەخشانی هونەری و وتاری جۆراو جۆری لە ژمارەکانی (١، ٣، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩)دا بڵاو کراونەتەوە.(١٣:٣٢).

بێجگە لەم بەرهەمانەی سەرەوە، کەلەگۆڤاری (ژین) بڵاوکراونەتەوە یاخود پڕوپاگەندەیان بۆ کراوە، (ع.ڕەحمی) خاونی کۆمەڵێك کتێب وبەرهەمی ترە دەربارەی ئاینی ئیسلام و بابەتە جۆراو جۆرەکانی تر بە زمانەکانی کوردی و تورکی. لەوانە (١٨) بەرهەمی بڵاوکراوە(٢٠:٤٤) و (٨) بەرهەمی بڵاونەکراوە (٩٦:٥٩)ی بەزمانی تورکی هەیە، لەگەڵ (٣) بەرهەمی بڵاونەکراوەی بەزمانی کوردی کە ئەمانەن :

١- د دەرحەڤا ئەسحابان دە ڕیبەرزەکە عیلمی.

٢- چار کلۆخ.

٣- دیرۆکا مالباتا من و سەرگوزەشتا ب هەیە جان(٩٦:٥٩).

▪ شیعرەکانی

ئەم خشتەیەی خوارەوە ناونیشانی شیعرەکانی (ع. ڕەحمی) و مێژووی نووسین و ژمارە ولاپەڕە و مێژووی بڵاوبوونەوەیان لەگۆڤارو ڕۆژنامەی ژین دەردەخات:

ز	ناونیشانی شیعرەکە	گۆڤار	ڕۆژنامە	ژمارە	لاپەڕە	مێژووی نووسین	مێژووی بلاوکردنەوە
١	بانگ	ژین		١	١٢	٢٤ تشرینی یەکەم ١٣٣٤ ١٩١٨	٧تشرینی دوەم١٣٣٤ ١٩١٨
٢	قەوی ب خوارنا زەعیفان دژین	ژین		٢	١٤	تشرینی یەکەم ١٩١٨	١٤تشرینی دوەم ١٩١٨
٣	عەشقا وەلات	ژین		٣	١٤-١٦	١٧ تشرینی دوەم ١٩١٨	٢٠تشرینی دوەم ١٩١٨
٤	دەستی تەنێ دەنگ ژی نایەت	ژین		٥	١٤	١٢تشرینی دوەم ١٩١٨	١٢کانوونی یەکەم ١٩١٨
٥	سەلایا شەڤێ	ژین		٦	١٦	٢٦تشرینی دووەم١٩١٨	٢٥کانوونی یەکەمی ١٩١٨
٦	ژبۆ نەسلا تێت	ژین		٨	١٥-١٦	٣کانونی دووەم١٩١٩	٩کانونی دووەم ١٣٣٥ (١٩١٩)
٧	بێ هیڤی نەبن	ژین		٩	١٤	٢٨کانوونی دووەم ١٩١٨	١٦کانوونی دووەم ١٩١٩
٨	دەنگ	ژین		١٠	٩	(٢شوبات١٩١٩) !	٢شوباتی ١٩١٩
٩	نالینا سێویکی	ژین		١١	١١-١٢	١٠شوبات ١٩١٩	١٥شوبات ١٩١٩
١٠	حی علی الصلاه	ژین		١٣	١٥-١٦	(١٢مارت١٩١٩)!	١٠مارت ١٩١٩
١١	تەبریك (سەرسالٚ)	ژین		١٤	٢١	٩مارت ١٩١٩	٢١مارت ١٩١٩
١٢	نوور	ژین		١٥	٢٠	٢٦مارت ١٩١٩	٣٠مارت ١٩١٩
١٣	نەزانین	ژین		١٧	١٧	٢نیسان ١٩١٩	٢٦نیسانی ١٩١٩
١٤	مرۆڤینی	ژین		١٨	١٣-١٤	٥نیسانی ١٩١٩	٨مایس ١٩١٩
١٥	لۆما ژ بلبل	ژین		١٩	١٦	١٥مایس ١٩١٩	٢٢مایس١٩١٩
١٦	ژبۆ شەریف پاشا	ژین		٢١	١٥-١٦	١حوزەیران١٩١٩	١٨حوزەیران ١٩١٩
١٧	ژبۆجڤاتا دایکان	ژین		٢٢	١٦	-	٢تەموز ١٩١٩
١٨	گازیا دوماهیکێ	ژین		٢٣	١٦	٨تەموز ١٩١٩	٢٨ئابی ١٩١٩٠
١٩	فیرقەت	ژین		٢٤	١٦	٢٥تەموز ١٩١٩	٣ئەیلول ١٩١٩
٢٠	ویسلەت	ژین		٢٥	٢٢-٢٣	٩ئاب ١٩١٩	٢تشرینی یەکەم ١٩١٩
٢١	شەهیدێ کوردستان		ژین	٣٦	-	١٧مایس١٩٢٠	٢١حوزەیران ١٩٣٦ (١٩٢٠)

▪ سیماكانی تازەكردنەوە لەشیعرەكانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەكاری دا

- ناوەرۆكی شیعرەكانی:

١- **نیشتمانی :** بەشێكی زۆری شیعرەكانی (ع. ڕەحمی) ئەم لایەنە دەگرنەوە، شاعیرلە ڕێی شیعرەكانییەوە ویستویەتی هەستی نەتەوایەتی و بیری نیشتمانی خەڵك بەهێزتر بكات و ڕوویان تێدەكات بۆ ڕووكردنە خوێندەواری و دووركەوتنەوە لە نەزانین، لەم ڕوانگەیەوە ڕەنگە جۆرێك لە دووبارەكردنەوەی بیرو ڕا نیشتمانییەكانی ئەحمەدی خانی و حاجی قادری كۆیی هەست پێبكەین، بەنموونە (ع. ڕەحمی) یش وەكو ئەوان باس لە لا بردنی دوو ڕوویی و ڕووكردنە یەكێتی دەكات و دەڵێت :

ئەی میللەتێ ساحیب نیــفاق
لازم ژ بـــۆتە ئیـــتیــفاق
تەئسیس نەكن ئەم یەك ویفاق
مەحویـــــیەتە بیلئـــیتیفاق
عەقلێ خوە بەرهەڤ كەن هەمی (شیعری ژمارە٤)

یان هاوشێوەی ئەوان باسی هەڵسان لە خەوی جەهل وغەفلەت دەكات :

گەلۆ ڕابن، زەمان تەنگە
خەوا جەهلێ وەها ڕەنگە
مەحوو كرنا وی بێدەنگە
تەمەت حالێ كەوێ شەنگە
خـــودایا، دژمنان جەنگە
ژخەو ئەم تێر نەبوون یاڕەب (شیعری ژمارە ٥)

لەشیعری نیشتمانیدا، تایبەتمەندیی تێڕوانینەکانی (ع. ڕەحمی) دەکرێ لەوەدا ببینین کە بیروباوەڕی نیشتمانی بە ئاین بەستۆتەوە. بەواتایەکی تر (شاعیر لە چەند سەرچاوەیەکی دینیەوە ئاوی خواردۆتەوە، بیرکردنەوەیەکی ئیسلامییانەی بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوایەتی هەبووە،کەهەولی داوە تێگەیشتنە دینی و چەمکە ئیسلامییەکان لە بۆتەی بیری ناسیۆنالیزمی کوردیدا بتوێنێتەوە ؛ واتە ویستوویەتی دین وناسیۆنالیزم بەیەکەوە بلکێنێت(۲۷:۳۲). ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە لەچەند پارچە شیعرێك بەدی دەکەین، لەشیعری (سەلایا شەڤێ)، گەیشتنی میللەت بە ژیانێکی خۆش دەبەستێتەوە بەخوێندن وبەجێ گەیاندنی فەرمانەکانی خوا :

ئەگەر میللەت هەموو بخوینن

ئو ئەمرێ حەق کو جێە بینن

ئـــو تۆڤێ ڕەحمەتێ بچینن

وەکی عـــالەم خودان ژینن

ژهەمیان چـــێتر، دبینن

ژ خەو ئەم تێر نەبوون یارەب (شیعری ژمارە ٥)

دیسان لەشیعری (نوور) دا، داوای هەڵکردنی چرای زانست، لەژێر ڕۆشنایی قورئان و فەرموودەکانی (پێغەمبەر) (د.خ) دەکات و بەئەرکی دەزانێ کە خەبات لەم پێناوەدا بکەین :

لازمە هەلکەین چرایەك ژ شوعلەیا (هل یستوا ...) *

جوملە مەجبورێ خەباتێنە ب ئەمرێ (اگلبوا ...) **

هەروەها لەشیعری (بێ هیڤی نەبن)، خەباتکردن و کوشش کردن بۆهەر ڕێگایەکی ڕاست بەڕەوا دەزانێ و پێی وایە کە (خوا)ش پێی ڕازیە :

ڕیـــیا مە نهـــــا گرتی، ڕییا هەقە بێ پەروا

تەسدیق دەکەت هەرکەس، هەم ڕازییە پێ مەولا (شیعری ژماە٧)

---

* ئاماژەیە بۆئایەتی قورئان (قل هل یستوی الڑین یعلمون والڑین لایعلمون انمایتڑکر اولوا الالباب) سورە (الزمر) ایە(٩).

** ئاماژەیە بۆ فەرموودەی پێغەمبەر(د.خ) کەدەڵێت (اگلبوا العلم ولو بالصین)(١٨٢:١٧٥).

هەروەها (ع. ڕەحمی) بەباوەڕی تەواوەوە پێی وایە کەسەرچاوەی ئاسودەیی هەر کۆمەڵگەیەك پەیوەستە بەبارەگای خواوەندو ئەگەر بیەوێ دەتوانێ ئەو بەختەوەریە بەمرۆڤ ببەخشێ و بۆیە داوا لە خوا دەکات کە ئەو شەماڵە بۆمیللەت هەڵبکات :

تو حەز بکی دێ ڤەبت سەعادەت

دێ هەل ببتن شەمالێ میللەت (شیعری ژمارە٢١)

٢- **ئاینی:** عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری پیاوێکی دیندار بووە، بۆیە بەشێك لەشیعرەکانی وزۆربەی نوسینەکانی تری ڕەنگدانەوەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خوای گەورەن و لەم ڕێگایەوە ویستویەتی وەك بانگەوازکارێکی ڕێگای ئاینی ئیسلام ڕۆلی هەبێت لەهۆشیارکردنەوەی خەڵك بۆپابەندبونیان بەئاینی ئیسلام، بۆئەم مەبەستە بێجگەلەبەرهەمە پەخشانیەکانی، بەشێك لەشیعرەکانیشی کردوون بەوەسیلەیەك بۆگەیاندنی بانگەوازی ئاینی. لە شیعری (بانگ)و(حی علی الصلاه)، داوا لە موسڵمانان دەکات کە لەکاتی (بانگدان)دا بچن بۆمزگەوت وئەرکی ئاینی وفەرمانەکانی خودا بەجێ بگەیەنن و دووربکەونەوە لەشەیتان:

ئەڵلاهو ئەکبەر دەنگێ منارێ

ڕابن دبێژت،هەروەك هەوارێ

ڕابن دبێژت وەقتێ سبێیە

ساحیب خەباتان شەیتان ل پێیە

....

پاقژ بکەن خۆ ژ کێمی و قرێژێ

حـــــازر ببن هەم بۆنا نڤێژێ

....

ئەمرێ خوە دێ خوە ئەم پێکڤە بینن

با خەلق نەبێژت بێ حس و دینن(شیعری ژمارە١٥)

هەروەها دەڵێت:

دەنــــگەك ژ منارێ تێت

گـــــازی دکــەتن مەللا

وەقتێ خوە نەکەن زایع

رابن ژ خـــــــەوابێ جا

ناڤێ خــودێ خوە بینن

غەفلــەت نەچن مەحزا(شیعری ژمارە ١٠)

لەشیعری (بـێ هیڤـی نـەبن) شاعیر ڕوو لـە موسڵمانان دەکات کـە بـێ هیـوا نـەبن لەبەزەیی خوا،چونکە خوای گەورە خاوەن بەزەییێکی فراوانە:

بێ هیڤی نەبـــن ئەسلا،ژ مەرحەمەتا مەولا

قورئانێ (عفیم الشان)،(لاتقنگوا)* گۆت لەورا

لەگـەڵ ئـەوبێ هیـوا نەبوونەشـیان داوا دەکـات کەهـەر کەسـێك لـەبواری خۆیـەوە کۆشش بکات و کات بەفیڕۆ نەدات :

هەر کەس د وەزیڤا خوە، لازم خەبتن شەڤ ڕۆژ

یەك ســـانیە بێ فێدە،زایع دکەتن سەد ڕۆژ (شیعری ژمارە٧)

٣- ستایش وپیاهەڵدان: ستایش وپیاهەڵدان وەك چـەمکی بـەکارهاتوو لـەناو شـیعردا شتێکی تـازە نییـە، چونکە لـە شیعری کلاسیکیشدا هەیـە، بـەڵام ئەگـەر لای شـاعیرانی کلاسیك زیاتر بۆبەرژەوەندی کەسی بەکار هاتبێت، ئەوا (ع. ڕەحمی) لەم سیاقە چۆتە دەرەوە و کاتێك ستایشی شتێك یان هەڵوێستێك دەکات وەیان بـە کەسـێکدا هەڵـدەڵێت بۆبەرژەوەندیی گشتی خاك و وڵاتەو هەلوێستێکی نەتەوەیی و نیشـتمانیی سـەردەم وای لێدەکات ئیلهامی ئەم جۆرە شیعرانەی بۆبێت. بۆنموونە (کـاتێ لـەمانگی گـوڵانی ١٩١٩ دا لەئەسـتەمبول (کۆمەڵـەی پێشـکەوتنی ژنـانی - کـورد - کـورد قادینلارتعـالی جمعیـەتی)

* ئاماژەیە بۆ ئایەتی قورئان (قل یاعبادي الذین أسرفوا علی أنفسهم لا تقنطـوا مـن رحمـة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا انه هو الغفور الرحیم) سورة الزمر– ایە ٥٣ .

دادەمەزرێت لە پێناو گرێدانەوەی خەباتی ئافرەتان بە خەباتی نەتەوەییەوە، ناو بـراو دەم ودەســت شــیعرێکی پــڕ جــۆش وخــرۆش بەناونیشــانی (ژ بــۆ جڤاتــا دایکــان) دەنووســێت)(٢٩:٣٣) و ستایشــی کۆمەڵەکــە دەکــات و لەهەمانکاتیشــدا پایــەو مــاف و داخوازیەکانی ئافرەتانی کورد جوانتر دەکات :

پرسی ژ عەسرێ دەوران : فەن و تەرەقیـــاتە

دەولەت ســـەرێ چییە ؟ گۆت

دەولەت سەرێ ژنانە

لەورا ڤە ناحەون ئەو، شەڤ، ڕۆژ ئەوان خەباتە

جـــا زارییەك مەزن کەن : ژینا وەلات ب وانە

....

ئەمرێ ڕەسولی (جەننەت، بن پێیی ئوممەهاتان)* *

لەورا دەها، زەکـــــــاوەت ب تەربییا ئەوانە

گۆتن ڤەکـــرنە دایـــان جڤــــاتەکی بلندی

یارەب تو پێکڤە بینە تەوفیقەکی دەوانە(شیعری ژمارە ١٧)

هەروەها لەسالی ١٩١٩ کاتێك (شەریف پاشا) لەلایـەن (کۆمەڵـەی تـەعالی کوردسـتان) تەرخان کرا بۆ بەژداری کـردن لـە کۆنفرانسـی نێودەوڵـەتی لـەپاریس** بۆئـەوەی داوای مافەکانی گەلی کورد بکات، (ع. ڕەحمی) ئەمەی بەڕووداوێکی گرنگ لە مێـژووی بزاڤـی ڕزگاریخوازی کورد زانی و شیعرێك لە پیاهەڵدانی ئـەم کەڵـە پیـاوە بەناونیشـانی (ژ بـۆ شەریف پاشا) دەنووسێت و وەك مرۆڤێکی ئازاو حەقخوازو گەورەی کـورد دەیناسـێنێ و شانازی پێوە دەکات :

---

* ئاماژەیە بۆ فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) کە دەڵێت (الجنە تحت اقدام الامهات) (١٠٢:٢٠٩).

** ئەم کۆنفرانسە لـەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەمەبەستی پێکهێنـانی ئاشـتی لـەنێوان دەوڵــەتی عوسمانی و دەوڵەتە سەرکەوتووەکانی هاوپەیمانان گرێدرابوو . (کۆمەڵەی تەعالی کوردستان) بـۆ داواکردنی مافەکانی گەلی کورد یاداشتنامەیەکیان لـەڕێی (شـەریف پاشـا)وە پێشکەشـی نوێنـەری دەوڵـەتە سەرەکیەکانی کۆنفرانسەکە کرد ، کە بە دڵخۆشیەوە قبوڵیان کرد(٣٥:٤٥).

دیـــسا ژ شەجـــاعەتا تە ئەی خان

دەرییـــــەك ڤەبوو ژبۆمە کوردان

....

فەخـرێ دکەن ئەم ب تە، تو کوردی

ئەلحەق کو تو مێری، هەم تو مەردی

پشـــتا تەیە جوملە کورد، کورمانج

لەوراـکو تـەحەق کرییە ئارمانج (شیعری ژمارە ١٦)

بەشێوەیەکی گشتی جگە لەو لایەنانەی لێی دواین، چەند بابـەتێکی تـر لـەناوەڕۆکی شیعریی شیعرەکانی (ع. ڕەحمی) داهەیە، کە دوورو نزیك پەیوەندییان بەو بابەتانـەوە هەیە، کەباسکران، لەوانە بابەتی سۆزی دوورە ولاتـی لـە شـیعرەکانی (عەشـقا وەلات) و (نەزانین) و (ویسلەت) دا ؛ هـەروەها بابەتی بانگکردنی میللەت بۆ یـەکێتی و ڕاپـەڕین و پێشکەوتن، لەشیعرەکانی (ژ بۆ شەریف پاشا) و(سەلایا شەڤێ) دا ئینجا بیری ململانێ لـەپێناو مانــەوەدا لەشـیعری (ڤـەوی ب خوارنـا زەعیفـان دژیـن)، هـەروەها دەربـڕینی هەسـتی باوکایـەتی و چارەسـەرکردنی پەیوەنـدی نێـوان بـاوك و کـوڕ لـە شـیعری (ژبـۆ نەسـلاتێت)، یـان داکـۆکی کـردن لـەماف و ئـازادیی ئافرەتـانی کـورد و گرێدانــەوەی بەخەباتی نەتـەوەیی لەشیعری (ژبـۆ چـڤاتا دایکـان) دا، هـەروەها تێمـە ڕۆمانسـیەکانی وەك قسەکردن لە زمـانی سـاوایەکی بـێ دایـك و بـاوك لـە شـیعری (نالینـا سـێویکی) و دەمەتەقێ لەگـەڵ بولبـول لەشـیعری (لۆمـا ژبلبـل)(٣١:٣٣) ... دواجـاریش لاواندنــەوەی هەمزەبـەگی موکسـی لەشـیعری (شـەهیدێ کوردسـتان – هـەمزە) ... (هەمووئەمانـە، ئەگەرچـی لای شـاعیرانی پێشـوو هەنـدێکیان بـاس کـراون، بـەلام هـەکاری بـەئاوازو شێوازێکی جیاوازو نوێ دەیانچرێتەوە)(٣٢:٣٣).

- فۆڕمی شیعرەکانی

زۆر جـار کـە باسـی تازەکردنـەوە، بەتایبـەتی لـەڕووی فـۆڕمی شـیعریەوە، دەکرێـت، ڕاسـتەوخۆ نـاوی کۆمەڵـە شـاعیرێکی وەك شـێخ نـوری شـێخ سـاڵح و ڕەشـید نـەجیب و گۆران دێنە ناوەوە، کەمتر ناوی شاعیرێکی وەك عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری هـاتووە،

لەکاتێکدا ناوبراو ماوەیەك بەرلەو شاعیرانەی ناویان هێنرا، کۆمەڵێك داهێنان و گۆڕانکاری لەشیعرەکانیدا کردووە، کە بە هۆیانەوە دەتوانین شاعیر بەیەکێك لەتازەکەرەوە هەرە ناودارەکانی شیعری کوردی بزانین. لێرەدا هەوڵ دەدەین پەنجە لەسەر زۆربەی داهێنانەکانی لایەنی فۆڕمی شیعرەکانی (ع. ڕەحمی)، لەسنووری ئەو بیست و یەك پارچە شیعرانەی پێشتر ناومان هێنان، دابنێین :

یەکەم: کێشی شیعرەکانی

بەگشتی لەبارەی (ع.ڕەحمی)یەوە، ئەگەر چی تائەم کۆتاییانە زۆر بەکەمی باس لەناوبراو وەك شاعیرێکی تازەکەرەوە کراوە،بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەم چەند ساڵەی دوایی چەند باس و لێکۆڵینەوەیەك، چ سەربەخۆ چ لاوەکی، دەربارەی شیعرەکانی هەن، کە زۆربەیان کاتێك لە کێشی شیعرەکانی دەدوێن، واباسی دەکەن گوایە کێشی خۆماڵی بەکار هێناوە و دوورکەوتۆتەوە لە کێشی عەرووزی[1]، لە کاتێکدا کە هەموو شیعرە بڵاوکراوەکانی (ع.ڕەحمی) سەر بە کێشی عەرووزین، ئەگەر چی لە هەندێك دێرو تەفعیلەکاندا[2] گۆڕانکاری زیحاف[3] و چەند کەموکورتییەك لەڕووی کێشەوە دەبینین –کە نازانین هەڵەی چاپن یان (ع.ڕەحمی) خۆی ئەم هەڵانەی لەسەر تێپەڕیوە-.

شاعیر کۆمەڵێك کێشی جیاجیای عەرووزی بەکار هێناوە، لەگەڵ ئەمەشدا توانیویەتی داهێنان لەهەندێ لەو کێشانەدا بکات و گۆڕانکارییان بەسەر بێنێ، یان

---

[1] بروانە (٥١:٢٩)، (٣٣:٣٢)، (٥١:١٧٤)، (٢٥:١٧٧)... .

[2] تەفعیلە(پێ): یەکەیەکی دەنگی پێوانەیی سنوردارە، هەر پێیەك لە چەند بنەڕەتێك پێك دێ، هەر بنەڕەتێکیش بریتییە لە بەدوای یەکدا هاتنی دوو پیت یان زیاتر، بە پێی بزواوی و وەستاوی بنەڕەت دروست دەکا(١٠٩:٢٤). ئەم بنەڕەتانە دوودوو یان سێ سێ دەکەونە پاڵ یەکتر و یەکەیەکی لە خۆیان گەورەتر پێك دێنن پێی دەگوترێ پێ(تەفعیلە)(١١١:٢٤).

[3] زیحاف: یەکێکە لەو گۆڕانکاریانەی بەسەر تەفعیلەکانی دێرە شیعر دا دێت، بە هۆیەوە پیتەکان و حەرەکەکانی تەفعیلە کەمتر دەبن و بێهێزتری دەکات، ئەم گۆڕانکاریە ئەگەر لە دێرێك چووە سەر تەفعیلەیەك مەرج نییە لە هەموو دێرەکانی شیعرەکەدا بچێتە سەر هەمان تەفعیلە(١٢٣:٢٤).

هەرنـەبێت کۆمـەڵێك قـالبی دەگمـەن بـەکار بهـێنێ. لێـرەدا بـەووردی کێشـی سـەرجەم شیعرەکانی دەردەخەین :

(١) کێشی هەزەج، ڕێژەی ٥٢,٤ ٪

ا- کێشی هەزەجی مەجزووو، لەشیعرەکانی (سەلایاشەڤێ، سەرسال) ڕێژەی ٩,٥ ٪

نموونەی شیعری:

مفاعیلن	**مفاعیلن**
گەلۆ ڕابن	**زەمان تەنگە**
خەواجەهلێ	**وەها ڕەنگە**
ب —	**ب —**

ب — کێشی هەزەجی مەجزووئی ئەخرب، لەشیعری (حی علی الصلاە) ڕێژەی ٤,٨ ٪

نموونەی شیعری:

مفعول	**مفاعیلن**
دەنگەك ژ -	**مناریٚ تێت**
گازی د-	**کەتن مەللا**
- - ب	**ب —**

ح _ کێشی هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخرەبی مەقبوزی مەحزووف (یان مەقسور) لەشـیعرەکانی (ژبـۆ نەسـلا تێـت، مـرۆڤیینی، لۆمـا ژ بلبـل، ژبـۆ شـەریف پاشـا، شەهیدێ کوردستان) ڕێژەی ٢٣,٨ ٪

نموونەی شیعری:

مفعول	**مفاعلن**	**فعولن**
گەرچی تو	**بچووکی نا**	**تەوانی**
لاکین س-	**بەهێ تو قەه**	**ڕەمانی**
- - ب	**ب — ب -**	**ب - -**

د – كێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی مەكفووفی مەحزووف، لەشیعرەكانی (دەنگەك، نەزانین) ڕێژەی ٩,٥ ٪

نموونەی شیعری:

مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعولن
دەنگەك ژ-	خەرابا وە	تەنێ من د-	كە گازی
دەنگێ چ-	یە؟ ئەوكوندە	وەیا تەیرە	كی بازی
- - ب	ب - - ب	ب – ب	ب - -

هـ- كێشی هەزەجی هەشت هـەنگاوی ئـەخرەب لەشـیعری (بـێ هیڤـی نـەبن) ڕێـژەی ٤,٨٪

نموونەی شیعری:

مفعول	مفاعیلن	مفعول	مفاعیلن
سەعیی وئە	مەلێت جددی	مزگین -	یە بۆ ئەعمال
خاسما ن-	یەتەك سافە	ئەفرادی	هەمو فەعال
- - ب	ب - - -	- - ب	ب - - -

(٢) كێشی ڕەجەز، ڕێژەی ٢٨,٦٪

ا – كێشـی ڕەجـەزی موڕەففـەل، لەشـیعرەكانی (بـانگ، نالینـا سـێوێكی، ویسـلەت) ڕێژەی ١٤,٣٪

نموونەی شیعری:

مستفعلاتن	مستفعلاتن
ئەزمامە سێوێ	بێ داوو بابم
خانیێ م سۆتن	ئەز مال خرابم
- - ب - -	- - ب - -

ب- کێشی ڕەجەزی مە جزووو، لەشیعرەکانی (قەوی ب خوارنا زەعیفان دژین، عەشقا وەلات، دەستی تەنێ دەنگ ژی نایەت) ڕێژەی ١٤,٣٪

نموونەی شیعری:

مستفعلن	مستفعلن
ئەی میللەتێ	ساحب ئیفاق
لازم ژبۆ	تەئیتیفاق
- - ب -	- - ب -

(٣) کێشی ڕەمەل، ڕێژەی ١٤,٣٪

ا- کێشی ڕەمەلی مە جزووئی مەحزووف (یان مەقسور)، لەشیعری (گازیا دوماهیکێ)، ڕێژەی ٤,٨٪، لەم شیعرەدا، لەتی یەکەمی هەر دێڕێك لە (٨) بڕگە و دوو تەفعیلەی (فاعلاتن) پێکهاتووە، بەلاّم لەتی دووەم (٧) بڕگەیەو تەفعیلەی کۆتایی گۆڕانکاری (حەزف) یان (قەسر)ی هاتۆتە سەر. واتە دوو تەفعیلەکە لە لەتی دووەمی هەر دێڕێك بریتین لە (فاعلاتن فاعلن(فاعلان)). بە لێکدانی دوو لەتی هەر دێڕێك وکردنیان بە لەتێك، دەبێتە (کێشی ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەحزووف)، کە کێشێکی بەر بلاّوە لە ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردیدا.

نموونەی شیعری:

فاعلاتن	فاعلاتن
- ب - -	- ب - -
ڕابە ئەی کور	دێ ژ کوردان
سەر ژ ئێخسی	ڕێ هەلین
فاعلاتن	فاعلن
- ب - -	- ب -

- داوەشە ژ تۆزو غوبارێ   ٨ بڕگە

عیلم وعیرفانێ ببین   ٧ بڕگە

(٤) كێشی موزاریع، ڕێژەی ٤,٨٪

-كێشی موزاریعی هەشت هەنگاوی ئەخرەب، لەشیعری (ژبۆ جڤاتا دایكان) ٤,٨٪

نموونە شیعری :

مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
پرسی ژ -	عەسری دەوران	فەنن وتە	ڕەڤیاتە
دەولەت سە	ڕێ چییە ؟ گوت	دەولەت سە	ڕێ ژنانە
- - ب	- ب - -	- - ب	- ب - -

ئەگەرچی (ع.ڕەحمی) لە هەموو شیعرەكانیدا كێشی عـەرووزی بـەكارهێناوە، بـەڵام لەهەنـدێك شـیعرەكانیدا لەسـنوری ئـەو قاڵبانـە نەماوەتـەوە كەبەرلـەو شـاعیرانی تـر بەكاریان هێناوە و توانیویەتی تەنانەت داهێنان لەكێشی عەرووزیدا بكات و ئەوەنـدەی ئێمە ئاگامان لێ بێ چەند قاڵبێكی بەكارنەهاتوو یان دەگمەن و كەم بەكارهاتووی وەكو كێشـەكانی (ڕەمـەلی مـەجزووئی مـەحزووف (یـان مەقسـور)، ڕەجـەزەی مـەجزووو، هەزەجی مەجزووو، هەزەجی مەجزووئی ئەخرەب)ی بـەكارهێناوە. بەمـەش دەتـوانین عەبدولڕەحیم ڕەحمی بەیەكێك لەتازەكەرەوەكانی كێشی عـەرووزی كلاسیكی لەقەڵـەم بدەین.

دووەم: سەروای شیعرەكانی

شـاعیر، هـەروەك چـەند گۆڕانكاریـەكی بەسـەر كێشی شـیعر داهێنـاوە، بەهـەمان شێوەش لەچوارچێوەی سەروا باوەكـانی كلاسـیكیدا نەماوەتـەوە و زیـاتر ڕووی كردۆتـە سەروا كەم بـەكارهاتوو و دەگمەنـەكان. ئەگـەر سـەروای غـەزەل و قەسـیدە گـەورەترین پانتایی لەشیعری كلاسیكی داگیركردبێت، ئـەوە (ع.ڕەحمـی) زۆر بەكـەمی ئـەو جـۆرەی بــەكارهێناوە و زیاترســەروای پارچەپارچــەیی و مەســنەوی بــەكارهێناوە، بەمــەش توانیویەتی خـۆی ڕزگاربكات لـە یـەكێتی سـەروا و ڕۆڵیشی لـە تازەكردنـەوەی سـەروای شیعر هەبێت. بەگشتی سەروای شیعرەكانی بەم شێوەیە خوارەوەیە:

(١) سەرواى مەسنەوى (AA BB CC ...)،لەشيعرەكانى (بانگ، ژبۆ نەسلا تێت، بێ هيڤى نەبن،نالينا سێوێكێ، نوور، مرۆڤينى، ژبۆ شەريف پاشا،فيرقەت، ويسلەت، شەهيدێ كوردستان) ڕێژەى ٥٢/٣٨ ٪

نمونەى شيعرى:

چوومـــه وەلاتى،حالەك حەزين ديت ....A

دايكا خوە ڤێ جار ب خوين، برين ديت ....A

گوهـــتان زوها بـــوو، دايكا بريندار ....B

نەشياخـــوەدان كەت مندالێ، بچووك،ژار ....B(شيعرى ژمارە٢٠)

(٢) سەرواى پارچەپارچەيى، ڕێژەى ٧٥،٢٨٪

أ- چوارين : شيعرى (گازيا دوماهيكێ) بريتيە لەچەند دێرێكى بەسەريەكەوە بەڵام لەڕێى سەرواكەيەوە، كە بەم شێوەيە هەڵكەوتووە (.. ABCB, DEFE...)، دەكرێ بيكەين بەچەند (چوارين) ێك، كە تيايادا تازەيى لە ڕووى سەرواوە بەدى دەكەين و ئەوەندەى ئاگامان لێ بێ بەرلە (ع. ڕەحمى) ئەم جۆرە سەروايە بەكارنەهێنراوە. لەپارچەيەكدا شاعير دەڵێت :

دێهەتا كەنـــگى خـــولام بى .... A

تودبن پـــشتيـــان حەمـــال....B

شەڤ مە بوراند،ڕۆژ دەركەت.... C

ڕابە جا ئەم بچـــينە مال.... B (شيعرى ژمارە١٨)

ب- پێنجينى دووبارە كراوەى تاك (تەسميتى تەرجيع)، (AAAAB,CCCCB...)، لەشيعرى (دەستى تەنێ دەنگ ژێ نايەت)، ئەم شيعرە بريتيە لە چوار پێنجين و لەتى كۆتايى پێنجينەى يەكەم لە كۆتايى هەموو پارچەكانى تر دووبارە بۆتەوە :

ئەى ميـــللەتـــێ ساحب نيفاق....A

لازم ژ بـــۆ تـــــە ئيـــتيفاق....A

تەئسيس نەكن ئەم يەك ويفاق....A

مەحويـــــيە تە بلـــيئيتيفاق....A

عەقلى خوە بەرهەڤكەن هەمى....B (شيعرى ژمارە ٤)

حـ – شەشین

- شەشینی دووبارەکراوەی تاك (تەسمیتی تەرجیع)، (AAAAAB, CCCCC B ....)

لەشیعری (سەلایا شەڤێ)، ئەم شیعرە لە چوار شەشین پێکهاتووە و لەتی کۆتایی شەشینەی یەکەم لەکۆتایی هەموو شەشینەکانی تر دووبارە بۆتەوە :

گەلۆ ڕابن، زەمان تەنگە ... A

خەوا جەهلێ وەها ڕەنگە... A

مەحوو کرنا وی بێدەنگە... A

تەمـەت حالێ کەوێ شەنگە...A

خـــودایا،دژمنان جەنگە ... A

ژ خەو ئەم تێر نەبوون یاڕەب... B (شیعری ژمارە٥)

- شەشـــینی دووبـــارەکراوەی ســـەروای تـــاك (تـــەسمیتی تـــەرکیب)، (AAAAAA , BBBBBA) لەشیعری (قەوی ب خوارنا زەعیفان دژین)، ئەم شیعرە لەچوار شەشین پێکهاتووە و پێنج لەتی یەکەمی هەر شەشینەیەك سەروای تایبەت بەخۆی هەیەو جیایە لەگەڵ ئەوانی تر، بەڵام لەتی کۆتایی هەموو شەشینەکان هاوسەروان :

ســـبێ وەکی چوومە خەبات... A

قژکـــەك م دیـــت چۆلی دهات...A

کورمەك دناڤ دەڤکی ڤەشارت... A

لەزبـــوو، ب هێلـــینی نوهات... A

دەنگەك، ب هێلـــــینی ڤەهات...A

شاهیانە بوو کەوتە وەلات...A (شیعری ژمارە ٢)

د- حـــەوتینی دووبـــارە کـــراوەی جـــووت (تـــەسمیتی تـــەرجیع) (AAAAA BB, CCCCCBB....) لەشـیعری (عەشـقا وەلات)، ئـەم شـیعرە بریتیە لە شەش حەوتین و لەهەر حەوتینەیەکدا پێنج لەت هاو سەروان و دوو لەتی

کۆتایش – کەدەکاتە دێڕێکی مەسنەوی – سەرروای جیایە و لەهەموو حەوتینەکاندا دووبارە بۆتەوە :

بوهار هات، شین بوون گیا ... A
جل بەرکرن خەملـــین چیا... A
گەشتان بکەن سەرکـــــانیا... A
ژخیزێ دچت شبـــــهێ زیا... A
بەرڕاق و پاك و ســـافیـــا... A
عەشقا وەلات، عەشقاوەلات... B
تەجەرگ و مێلاکێ مەپات ... B (شیعری ژمارە ٣)

هـ – هەشـــــتینی دووبـــــارەکراوەی ســـــەرروای تـــاك (تـــەسمیتی تـــەرکیب) (AAAAAAAA , BBBBBBBA)، لەشیعری (سەرسال)، ئەم شیعرە لە دوو هەشتین پێکهاتووە و هەموو لەتەکانی هەشتینەی یەکەم هاوسەروان، لەهەشتینەی دووەمیشدا حەوت لەتیان هاو سەروان و جیان لەگەڵ هەشتینەی یەکەم، بەلاّم لەتی کۆتایی هەشتینەی دووەم چۆتەوە سەر سەروای هەشتینەی یەکەم :

مــە کوردان عیدەکێ ڤالە... A
دلۆ شــــابە کو سەرسالە...A
د مــێــرگان سوسن ولالە ...A
گـــــولان وێ گرتیە ژالە...A
تەبیعەت ســـــامت ولالە...A
ژخـەملان رۆح، جان والە ...A
تەنــێ دەنگەك ژکو دنالە ...A
عەجایب.. بلبلە دکـالە ... A (شیعری ژمارە ١١)

(٣) سەرواى ڤيتعە• (ABCBDB...)، لەشيعرەكانى (حى على الصلاە)، (لۆما ژ بلبل)، (ژبۆ جڤاتا دايكان) ڕێژەى ١٤,٣٪:

بلبـــــل چييە ناليا وە هەردەم... A

يان هون ژى وەكى مەبێ وەلاتن... B

حاشا.. نەوەكى مە هون سەڤيلن... C

(هێلون) وەهەيە خودان كەلاتن ... B(شيعرى ژمارە ١٥)

(٤) سەرواى غەزەل (A A B A C A ...) لەشيعرى (دەنگ) ڕێژەى ٤,٨٪ :

دەنـــــــگەك ژخەرابا وە تەنێ من دكەگازى ... A

دەنگێ چييە ؟ ئەوكوندە وەيا تەيرەكى بازى ؟... A

يان دەنـــــگى يەتيــمانە لبەر باگەرو بەفران ... B

ژسەرمان لەرزن بێ جل و سۆل مايينە تازى ... A (شيعرى ژمارە ٨)

سێيەم: گۆڕينى تۆپۆگرافياى شيعر

يـەكێك لـە داهێنانــە هــەرە مەزنــەكانى (ع. ڕەحمــى) لەشــيعرەكانيدا، گــۆڕينى تۆپۆگرافيـاى شـيعرە، واتـە گـۆڕينى پێكهاتـەى دابەشـبوونى وشـەكان لـە سـەر لاپـەڕە و تێكـدانى بنــەماى ســتونى بــوونى شــيعر، ئــەم هەوڵــە تازەيــەى شــاعير دەكــرێ بــە سـەرەتايەكيش دابنـدرێت بـۆ نزيكبوونـەوە لەشـيعرى ئـازاد، كـە بەچـەندين سـاڵ دواى ئەو،ئەم جۆرە شيعرە لەلايەن شاعيرانى تـرەوە پەيـدابووە. لـەم جـۆرە شـيعرەدا لـەتێك يان چەند لـەتێك لـەناو شـيعر هەڵدەوەشـێنرێنەوە و بەسـەر چـەندين نيمچـە لـەتێكى يەك لەدواى يەك دابـەش دەكـرێن. (ع. ڕەحمـى) دوو جـۆر گـۆڕانكارى لـە تۆپۆگرافيـاى شيعرەكانيدا كردووە :

• ڤيتعە چەند دێرێكى هـاوكێش وهاوسـەروايە بـەلام بـە پێچـەوانەى غـەزەل وقەسـيدە سـەرەتاى موسەڕڕەع نييە(٢٣:٢٥٥) ، واتە هەردوو لـەتى دێرى سەرەتا هاوسەروا نين .

(١) گۆڕینی تۆپۆگرافیا لەسەر بنچینەی تە فعیلە (پێ): دیارە هەر لەتە شیعرێك لەچەند تەفعیلەیەك پێك دێت، جا لێرەدا كاتێك لەتە شیعر هەڵوەشێنراوەتەوە لەسەر بنچینەی (پێ –پێ) دابەش بووە و هەرنیمچە لەتێك پێكهاتووە لە (پێ) یەك یان زیاتر، بۆنموونە شاعیر لەشیعری (نەزانین) تۆپۆگرافیای (پێ) یەكانی بەم شێوەیە دابەشكردووە:

دەردێ تەیە مەعلوول كری ئەم خوە نەزانین

ئەم كینە ؟ ←——— یەك پێ (مفعول)

كورێ كینە ←——— یەك پێ (مفاعیل)

مەیە خسیر وگەڤانین ←——— دوو پێ (مفاعیل مفعولن)

لەدێرێكی تری هەمان شیعر بەم شێوەیە :

دنیا وەكی چێكر خودێ بەهرا مەژی دابوو

لاكین ژنەزانین و جەهل، كانێ ←———***سێ پێ (مفعول مفاعیل مفاعیل)***

- ***فیدابوو*** ←———***یەك پێ (فعولن)*** (شیعری ژمارە ١٣)

هەروەها دێری چوارەمی شیعری (سەرسال) بەم شێوە یە :

تونێ دەنگەك... ←——— ***یەك پێ (مفاعیلن)***

ژكو دنالە ؟ ←——— ***یەك پێ (مفاعیلن)***

عەجائیب ... بلبلە دكالە !؟ (شیعری ژمارە ١١)

(٢) گۆڕینی تۆپۆگرافیا لەسەر بنچینەی (وشە): لەم جۆرەیاندا پشت بە (پێ) یەكان نەبەستراوە و نیمچە لەتەكان لەسەر بنچینەی (پێ) دابەش نەبوون، بەڵكو (وشە) بۆتە بنچینە. شاعیر لەشیعری (دەنگ) بەم شێوەیە گۆڕانكاری ئەنجام داوە :

بەلكو خو لی ژی باگەرەكێ ئانی بەلاڤ كر

دەعوا چییە؟!

مەزنوون كییە؟!

ما قەت هەیە قازی؟ (شیعری ژمارە ٨)

لەشیعری (ویسلەت) یش بەم شێوەیە :.

دادێ!

تەخێرە ؟..

گێسو بلاڤی!

کانی ژتە ناپێت بێهنا گولاڤی ؟

لە دێرێکی تری هەمان شیعر بەم شێوەیە گۆڕانکاریەکە کراوە:

کا بلبلێ ژار

ڤادین بوبی.. تو..

سەرحەد خرابن، پێنج سالە ئیرۆ(شیعری ژمارە ٢٠)

بە شێوەیەکی گشتی بێجگە لەوانەی باسکران دەتوانین چەندین وردە داهێنانی تر لەشیعرەکانی (ع. ڕەحمی) دەست نیشان بکەین، لەوانە ؛ یەکەم شاعیرە کە (ناونیشان)ی بۆهەموو شیعرەکان داناوە و بەشێوەیەکی بەربلاویش ئامرازەکانی خاڵبەندی بەکارهێناوە. هەروەها بەکارهێنانی تەکنیکی گێڕانەوەی چیرۆك لەشیعرەکانی (قەوی ب خوارنا زەعیفان دژین) و (مروڤینی) و (ویسلەت) و پەیڕەوکردنی (یەکێتی بابەت) لەزۆربەی شیعرەکان وبەکارهێنانی وێنەی شیعری تازەی وەکو (پەز چوونە، دەوارمرنە)، (بوهار هات، شین بون گیا)... لەگەڵ (چەندان وێنەی شیعری تازەی ئەوتۆ کە نموونەیان لەسەدەکانی ڕابردوودا نابینین (هەلکەن ژ بۆخوە یەك چرا)، (تۆڤێ ڕەحمەتێ بچینین)، (ئەز مامە سێوێ بێ داوو بابم)) (٤١:٣٣)، هەموو ئەمانە نیشانەی داهێنانەکانی دیکەی (عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری) ن و سەلمێنەری ئەوەن کە شیعرەکانی، چەندین پەلوپۆی تازەکردنەوەیان لێ جیابۆتەوە وشاعیر توانیویەتی لە چەندین ڕووەوە داهێنان بکات.

مستەفا شەوقی - قازی زادە
و ڕۆلی لە تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا

▪ کورتەی ژیانی (١٨٩٦-١٩٥٠):

مستەفا شەوقی کوڕی قازی لەتیفە و دایکی ناوی (ئامینە خانم) بووە، هەردووکیان لەبنەماڵەی قازیەکان بوون (٢١:٥٧).

گۆڤاری (کوردستان میشنێری - The Kurdistan Missionary) ، کە لەماوەی ساڵانی ١٩١٠-١٩٢٨ لەشاری (مینا پۆلیس) لە ئەمریکا بەزمانی ئینگلیزی دەرچووە(٣٢٩:٥٨)، لەیەکێك لەژمارەکانیدا لەسالی ١٩٢٣، چەند لایەنێکی گرنگی ژیانی (مستەفا شەوقی – قازی زادە) مان لەسەرزاری خۆی بۆ ڕوون دەبێتەوە کەدەڵێت : (ئەمن لەساڵی ١٨٩٦ لەساوجبولاغ (سابلاغ) لەدایك بووم و بڕێك لەلای باوکم و بڕێك لەلای مامۆستای سەرماڵ زمانی فارسی و عەرەبیم خوێند، کەزۆر چاکی فێربووم، بووم بە دوکتۆری فیقە (ئیجازەی مەلایەتیم وەرگرت)... لەساڵی ١٩١١ هاتم بۆ کۆنستانتینۆپل (ئەستەمووڵ) بۆ لیسە(خوێندنگەی ئامادەیی)ی شایانەی تورکیا (Turkish Imperial Lyceum). لەساڵی ١٩١٣ خوێندنی لیسەم تەواو کرد و چووم بۆ ئاڵمان بۆ تەواو کردنی خوێندنی پزیشکی. باوکم وای دانابوو هەموو مانگێك (٧) پاوەندم لیرەی ستێرلینگی ئینگلیسی بۆبنێرێ، بەلام لەساڵی ١٩١٥ نەهامەتیەکی گەورە تووشی بنەماڵەکەی من هات و باوکم چیدیکە لە وزەی دانەبوو پارەم بۆبنێرێ. جابۆیە لەساڵی ١٩١٦ گەڕامەوە کۆنستانتینۆپل (ئەستەموول)... ساڵی ١٩١٧... وەك خوێندکار چوومە کالیجی پزیشکی. ئەودەمی ئەمن لەگەڵ خێزانێکی تورکی خەڵکی سالۆنیك هەڵسووکەوتم هەبوو، لەساڵی ١٩١٩ بەپێی دابوشوینی ئورووپایی، کچە

گەورەکەیانم مارەکرد... لەیەکی سێپتامبری ١٩٢٢، ئەمن خوێندنی خۆم تەواو کرد و ئێستا لە نەخۆشخانەی ئێرانیدا ئینتێرنم. کچێکی نۆ مانگانەم هەیە، ناوی (نەهال)ە، ژنەکەم تەمەنی (٢٢) ساڵە و ناوی (نەدیدە)یە) (٣٣٥:٥٨).

م.شەوقی بەمەبەستی خوێندنی زیاتر جارێکی تر ڕوو دەکاتەوە ئەڵمانیا، لەوکات دکتۆر (جەوادی قازی) ی خزمی لەوێ بووە، هەموو هۆیێکی خوێندنی بۆجێ بەجێ کردووە تا دکتۆرای لەپزیشکی وەرگرتووە (١٤٧:٣٨). لەساڵی ١٩٢٩ گەڕاوەتەوە مەهاباد، پاش سێ ساڵ لەوێ لەلایەن پۆلیسی (ڕەزاخان)ەوە دەربەدەرکراوە و گەڕاوەتەوە ئەستەمبول (١٤٧:٣٨) و لە (ئەسکی شار)دا بۆتە سەرۆکی نەخۆشخانە و تا دوا ڕۆژەکانی ژیانی هەر لەوێ ماوەتەوە (٢٣:٥٧). بەپێی قسەی ڕێبوارێك کە لەتورکیا هاتبووەوە دەرکەوت کە م.شەوقی لەساڵی (١٩٥٠)دا بە نەخۆشی دڵ کۆچی دوایی کردووە(٣٣١:٥٨) و لەگۆڕستانی (ئەسکی شار) دا نێژراوە(٢٣:٥٧).

▪ چالاکیەکانی م.شەوقی لەناو ڕێکخراوە سیاسی و ڕۆشنبیرییەکاندا

مستەفا شەوقی، لەساڵی ١٩١١دا، لەو کاتەی کەمەهاباد بەجێ دەهێڵێت و ڕوو دەکاتە ئەستەمبول و بەو کەشە نوێیە ئاشنا دەبێت، چالاکانە دێتە کۆڕی خەباتی نیشتمانی و کوردایەتییەوە و وەك خەباتگێڕێك پارێزگاری لە کێشەی کورد دەکات. ئەو بێجگە لە نووسینەکانی – بەشیعرو پەخشانەکانیەوە – کە گوزارشت لەو خەباتە دەکەن، لەناو کۆمەڵەو ڕێکخراوەکانیشدا ڕۆڵی هەبووە، بۆیە دەبینین هەرلەساڵی (١٩١٢)دا و لەتەمەنی (١٦-١٧)ساڵیدا وەك قوتابییەك تێکەڵی کۆمەڵەی هیڤیی قوتابیان بووە (٢٧:٤٥) و لەساڵی (١٩١٩)شدا بۆتە ئەندامی (کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)(٢٩:٤٥)، کەهەردووکیان دوو کۆمەڵەی سیاسی و ڕۆشنبیری بوون و بەشێکن لە مێژووی خەباتی ڕزگاریخوازی کورد. هەروەها لەدوای تەواو کردنی دکتۆرا لەبواری پزیشکی لەئەڵمانیا، کاتێك گەڕاوەتەوە ئەستەمبول بووە بە ئەندامی کۆمەڵەی (خۆیبوون)، لەلایەن سەرۆکایەتی کۆمەڵەکەوە نێردراوەتە مەهاباد بۆ ئەوەی لقی خۆیبوون لەوێ دابمەزرێنێ و بیرو باوەڕی کوردایەتی بڵاو بکاتەوە (١٤٧:٣٨). ئەویش ئەو کارە دەکات و

له پاڵ پیشەی پزیشکیدا، ڕۆڵێکی باش دەبینێ لە بڵاوکردنەوەی بیرو باوەڕو هەستی کوردایەتی، تادواجار لەلایەن هێزەکانی پۆلیسی (ڕەزاخان)ەوە توشی گرفت دەبێ و دەگەڕێتەوە ئەستەمبول.

▪ بەرهەمەکانی

لەسنووری ئەو بابەتانەی م.شەوقی - قازی زادە، کە لەگۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بڵاوکراونەتەوە، دەکرێ بەگشتی بەرهەمەکانی بکرێن بە دووبەش :

(١) بەرهەمە پەخشانییەکانی: کە خۆی لەچەند وتارێك دا دەبینێتەوە، کە گوزارشت لە هەست و خۆشەویستی نیشتمان و داواکردنی خوێندن و زانست دەکەن. ئەم خشتەیە زیاتر دەریان دەخات :

ز	ناونیشانی وتارەکە	ناوی گۆڤار	ژ	لاپەڕە	مێژووی بڵاوکردنەوە
١	فائیدەو مەنفەعەتی مەکتەب	هەتاوی کورد	١	؟	١١تشرینی یەکەم ١٣٢٩(٢٤تشرینی یەکەم١٩١٣)
٢	تەرەقی دینمان دەوێ	هەتاوی کورد	٣	٢١-٢٤	کانوونی یەکەم ١٣٢٩(١٩١٣)
٣	وەزیفەی ئێمەی کوردان دە عەسری حازر	ژین	٤	١٤-١٦	٢٨تشرینی دووەم ١٣٣٤(١٩١٩)
٤	وەتەن	ژین	١٠	١٦	٢شوبات ١٣٣٥ (١٩١٩)
٥	وەتەن(تەواو کەری وتاری ژمارەی پێشوو)	ژین	١١	١٢-١٥	١٥ شوبات ١٣٣٥ (١٩١٩)

(٢) شـيعرەكانى: ئەمانـەش كۆمەڵـە شـيعرێكن كـە لـە مـاوەی سـاڵانی ١٩١٨-١٩١٩ لـەڕێی گۆڤارەكانی (ژین) و(كوردستان) بڵاوكراونەتەوە:

ز	ناونیشانی شیعرەكە	ناوی گۆڤار	ژ	لاپەڕە	مێژووی بڵاوكردنەوە
١	هاواری دایكێ	ژین	١	١٤-١٥	٧تشرینی دووەم ١٣٣٤ (١٩١٨)
٢	فریاد	ژین	٣	١١-١٣	٢٠تشرینی دووەم ١٣٣٤(١٩١٨)
٣	تەحەسوری جوانی و تەرانەیی وەتەن	ژین	٤	١٢-١٤	٢٨تشرینی دووەم ١٣٣٤ (١٩١٨)
٤	وەرەقێك لەڕەفزی خاتیرات	ژین	٧	١٢-١٣	٢كانونی دووەم ١٣٣٥(١٩١٩)
٥	لەبۆ كوردان	ژین	١٤	٢٣-٢٤	٢١ مارت ١٣٣٥ (١٩١٩)
٦	مەگەر لێم عاجزی	ژین	١٥	٢٠-٢١	٣٠ مارت ١٣٣٥ (١٩١٩)
٧	حەسەب حال دەگەل وەتەن	كوردستان	٥	٥٦	٣ نیسان ١٣٣٥ (١٩١٩)
٨	لەبۆ هەواڵی ماتەمدار	كوردستان	٦	٦٨	٢٢ نیسان ١٣٣٥ (١٩١٩)
٩	جەوانان	كوردستان	٩	١١٥	١١حوزەیران ١٣٣٥ (١٩١٩)

▪ سیماکانی تازەکردنەوە لەشیعرەکانی (مستەفا شەوقی - قازی زادە)دا

- ناوەڕۆکی شیعرەکانی:

١- **نیشتمانی:** کاتێك لەلایەنی نیشتمانی، وەك پێکهاتەیەکی ناوەڕۆکی شیعری، دەدوێین، مەبەستمان لەهەموو ئەو شیعرانەیە کە گوزارشت لە خۆشەویستی نیشتمان لەلایەك و لەلایەکی تر دەرخستنی کێشەو ئازارو مەینەتیەکانی کۆمەڵگە دەکەن، کە ئەمەش پانتاییەکی فراوانی لە ئەدەبیاتی کوردیدا گرتووە، بەتایبەتی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە بەدواوە. فاکتەری هاتنەکایەی ئەولا یەنەش ئەو بارودۆخە گرژ و ناخۆشە دەرەکی و ناوەکییە یەك بەدوای یەکانەیە، کە ڕووبەڕووی گەلی کورد بوونەتەوە، کەهەرجارەی کورد وەك نەتەوە و کوردستان وەك نیشتیمان زەرەرمەندبوە، (مستەفاشەوقی -قازی زادە)ی شاعیر وەك کەسێکی قاڵبووی ناو کێشەکان و مرۆڤێکی ڕووناکبیر، لەلایەکەوە بەوپێیەی لەغوربەت ودوورە ولاتی ژیاوە و بەهۆیەوە هۆش و هەستی هەرلەلای خاك و نیشتمان بووە، لەلایەکی تریش بینین وبیستنی ئەو بارودۆخە ناخۆشەی کە بەسەر میللەتی کورددا هاتووە، بونەتە ڕێخۆشکەر بۆئەوەی ئەوسۆز و خۆشەویستیەی خۆی بە چەندین شێوە لەناوەڕۆکی شیعرەکانی دەربڕێ. لەشیعری (جەوانان)بەهەستێکی ڕۆمانسی ناسك لە(نشتمان)دەدوێ وپرسیاری ئەوەی لێدەکات کەبۆچی ڕووخاو و تێکچووە؟ دەبێ تاکەی لەژێر تارمایی نەزانین و کۆت و بەندی ژێردەستیدا بمێنینەوە؟ وەك دەڵێت :

وەتەن !.. ئەی موڵکی باپیرم لەبۆچ ئەورۆکە ڕووخاوی ؟
لەبۆچ جێ ومەسکەنی وەحش و تویورە خاکەکەی پاکی ؟
لەبـــۆچ ئەولادی تـــۆ یەعـنی برازاو مام و جیرانم
بەڵێ باپـــیرە گەورەو خوشك و پوورو باوکە خۆراکی
لەژێر کابووســـــــی جەهل و کۆتی ئێخسیری دەناڵێنی
سەراپا پۆشـــەکی ڕەش،جلکی ماتەم بۆچ دەبەرناکی ؟..!

هەروەها بەشێکی هۆکاری ئەو بارودۆخەی کە بەسەر نیشتماندا هاتووە دەباتەوە سەر خۆخۆری و دوو ڕوویی لەنێوان تاکەکانی میللەتی کورد وپێی وایە کە هەرئەمەش وای کردووە کە هەست بە هەوارگە و زمانی شیرینی کوردی نەکەین، ئۆبالّی ئەو گوناهەش دەداتە پالّ شێخ و ئاغا و مەلاکان، چونکە ئەوان پێشەوایەتی ئەو میللەتە دەکەن:

زوبـــــــانی کوردی شیرینە، هەواری ئێمە ڕەنگینە

بەلّا چونکە هەموومان دوژمنین زۆر سەعبە ئیدراکی

نیـــــــــفاقی مە گوناهێکی عەزیمە جا ئۆبالّی وی

بەگەردەن شێـــخ و ئاغا وو مەلا وو دەستی میسواکی

م.شەوقی وەك کەسێکی دوورە ولّات، کە ئەم واقیعە لەناو کۆمەلگەدا هەست پێدەکات، غەمناکی دایدەگرێ و دەلّێت:

لەغوربەت لاوی کوردان بۆنیگای وەسلّی تۆ مەحزوونن

شەو و ڕۆژ ناسرەوێن بۆ شەهدی شیرین ژەهری تریاکی (شیعری ژمارە ٩)

یان دەبینین هەرئەو غوربەت و دوورە ولّاتییە تووشی گریانێکی بەسۆزی دەکات و بەوێنەی شیعری جوانەوە ئەو گریانەمان بۆدەخاتە ڕوو:

بەبێ تۆعالەمی دلّ، غەرقی دەریای یەئس و حیرمانە...

تەماشاکە : شەپۆل ئەورۆ چلۆن سەرڕێــــژی چاوانە ؟..

عەجەب تۆفان دەرە حیسسی شەبابم!. هەلّدەچێ دائیم

لەقەلبی پڕ خرۆش ئەسرینی چاوم لەعلی ڕوممانە...(شیعری ژمارە ٣)

لەشیعری (هاواری دایکێ)دا، کەشیعرێکی تری نیشتمانییە، گەلی کورد لەوێنەی مرۆڤێکی خەوالّوووەمەستدا نیشان دەدات و داوای بێداربوونەوەی لێدەکات :

لەتەئسیری فسوونی ڕۆژی تابان، عالەمـــــــی شۆری !..

مەگەر تۆچاوەکانم مێری کوردان هێشتە مەخمووری !..

لە ناز بالینجی خەو ساتێ، هەلّێنە سەر، تەماشـــــاکە

لەمێرگۆلّان دەخوێنن بولبولی شەیــــــدا بە ڕەنجووری

بەردەوام دەبێ و داوا لە هاونیشتمانانی خۆی دەکات کە کۆت و زنجیری نەزانین و غەفلەت بپسێنن، چونکە ئەو زنجیرە تەنها وەهمێکە و دوژمن و ڕەقیبەکانی کورد بەهۆی نووستن و ناهۆشیاری کوردە وە توانیویانە کورد قۆڵبەست بکەن :

بە مسکێنی مەڵێ دەستم بەزنجیر سەخت بەســــــتراوە

کە ئەو زنجیرە وەهمە و دەیپسێنی چونکە پـــــڕ زووری

بەڵێ، زنجیری دەستت جەهل و غەفلەت بوو، ڕەقـــیبی تۆ

بەئەفسون بەستی،قۆڵت چونکە زانی مەست ومەسحووری(شیعری ژمارە ١)

لەشیعری (فریاد) یشدا، مستەفا شەوقی لەبارودۆخی سالآنی شەڕی یەکەمی جیهانی دەدوێ، کاتێك کە ڕووسەکان - کەبەشێك بوون لە هاوپەیمانان - کاری بەکۆمەڵ کوژی لەناوچەی سابلاغ ئەنجام دەدەن. دیارە ئەو بارودۆخە دەبێتە ئیلهام بەخش بۆئەوەی شاعیر شیعری (فریاد) بەم بۆنەیەوە بهۆنێتەوە و بەسۆزێکەوە لەو زوڵم و زۆرداری و دڵ سەختی وبێ ڕەحمی ڕووسەکان بدوێ و بڵێت:

بە زوڵم و جەوری دوژمن بوو، بەهاریان زەردە پاییزێك

لەبێ ڕەحمی و دڵ سەختی بەباریان بارلە لێـــــو باری

لە ئاغایـــــان و ئەشراف و مەلایان کەس نەما ئـــەورۆ

لەسەر ئەنقازی مالیان خۆ دەخوێنی کوند بەبێ عاری (شیعری ژمارە ٢)

دیسان لەشیعری (لەبۆکوردان) یشدا، دیمەنی خاك و مولکێکی ڕووخاو لەدەستی زولم و جەوری دوژمنان، دەبینین و شاعیر بەفرمێسك و گریانێکی لەناخ و هەستێکی ڕومانسی تێکەل بە ڕە فزی ئەو جۆرە ژیانە، دەدوێ:

لەمولکی کوردەکان ئەورۆ تەپ و مژ، هێنـــــدە پەیدابوو

دەڵێی مەحشەر خیزانە، یـــــالە ڕۆژئاوا خورئـــــاوابوو

لەژێر زنجیری زوڵم و بەنـــــــدی ئێخسیری چە مەحزوونە

تەماشای دایکی مەحبوبت بکە چۆن دەســـــتی بەسترابوو

کەمـــــــــولکی موکریان و شاری سابلاغ بێ تو خاپوورە

لەسەر قەبری جەوانان چاوی نێرگس غەرق دەخوێن دابوو

سەراپا مەوتنی ئەجدادی پێشـــووت جا تەمــــــاشاکە !

لەبۆچ ڕووخاوە، بۆچ سووتاوە، کاکت بۆچی خنکابوو؟ (شیعری ژمارە ٥)

٢- **دڵداری:** شیعری دڵداری، قەوارەیەکی گەورەی شیعری جیهانی لە هەموو کات و سەر دەمێکدا پێک دەهێنێ، بەشێوەیەك کەکەم شاعیر هەیە بابەتی دڵداری لەناو شیعرەکانیدا نەبێت. لەئەدەبیاتی کوردیشدا زۆر لەشاعیران هەر لەکۆنەوە تا ئێستا هەن کە دڵداری و خۆشەویستی بابەتێکی سەرەکی نێو شیعرەکانیانە. مستەفا شەوقی یەکێکە لەو شاعیرانە ی کەبەشێکی شیعرەکانی دڵدارین و بریتین لە پیاهەڵدان و وەسفی جوانی یارو کۆکردنەوەی ئەو بیرە جوانانە لەبۆتەی شیعردا. ڕەنگە جیاکاریی مستەفا شەوقی لەگەڵ شاعیرێکی کلاسیکی دا نەکەین کاتێك هەر ئەو پیاهەڵدان و وەسفی دڵداریی شاعیرانی کلاسیك لەهەندێك شیعرەکانیدا بەدی دەکەین، بەنموونە کاتێك دەڵێت :

فیـــــــدای چاوت عەزیزم، ئەو ڕۆکە حاڵم پەریشانە

لەدووری تۆ، دو دیدەم غەرقی خوێنە، بەحری عوممانە

بەناز ساتێ وەرە دەستێ بینە سەر قەلبی مەجروحم

خـــەناوی بێ بەسووری پەنجەکانت ڕەنگدە مەرجانە

زوبـــــــانت چونکە نازانێ بەئیما شەرحی حاڵی کرد

کەبـــابە جەرگی من بیبە هەناســـــــەم بۆنی بریانە

نیقابی ڕووت دەبینی، کون کونە وەك قەلبی خوێنینم

بلا خۆشاهیدی سیدقە کەمەجرای تیری موژگانە(شیعری ژمارە ٤)

لەم شیعرەدا بەتەواوی پەیڕەوی ناوەڕۆکی شیعری کلاسیکی کراوە و ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت کەشاعیر شارەزاییەکی باشی لە کولتوری شیعری کلاسیکی دا هەبووە و کاریگەرییەکی واشی لەسەر هەبووە کە لە هۆنینەوەی ئەو جۆرە شیعرەدا دەستێکی باڵای هەبێت و وێنەی شیعری جوان دروست بکات.

لەشیعری (لەبۆ هەواڵی ماتەمدار)دا، شاعیر، یاری خۆی بە غەمناکی و ماتەمەوە دەبینێ و چەند وێنەیەکی شیعری ئەو ماتەمە دەکێشێ و داواشی لێدەکات کە سەر بنێتەسەر دڵی شاعیر ولایلایەی بۆبکات، چونکە دڵەکەی لە ئەنجامی غەمناکی یارەوە بریندار بووە :

بۆچ دەناڵێنی، لەســــــــەر لێوت لە بۆچ بارکەوتووە
لەشکری زوڵفت کە خـــــاو وکاڵە بۆچ ڕووی گرتووە ؟
ئاهی تۆ وەك بای سمـــــــووم وا هات وقەلبی دا دڕیم
ئەی فەلەك گرپەت کەوێ ؛ ئەوجارە بۆچ وەت کردووە
چەندە مەحبووبە لەسەر ئەندامی سەروت جلکی رەش !.
تۆ بە فرمێسکی خوێ ئەو ڕەنگی ڕووت بۆ شوشتووە

دابنێ سەرقەلبی زارم ئەوسەرەی پر جۆشی خۆت !
هەم بەلای لایێ دڵم بنوە ! زەمانی هاتووە (شیعری ژمارە ٨)

هەروەها لەشیعری (مەگەر لێم عاجزی)، یار لێی زویر بووە و دەیەوێ بە وشە و تە عبیری ناسك و جوان ئاشتی بکاتەوە و بیگەڕێنێتەوە باوەشی خۆی :

لەمن، بۆچ زیزی !. عومرم، چاوەکانم ماهی تابانم !..
تەوێڵـــەت بۆچی گرژە ؟.. یاچ قەوماوە، چ تاوانم ؟..

تەلیسمی گەنجی حوسنی تۆ ؛ موعەمای عالەمی کۆنە !..
لەحەللی وی بەســـــەرچوو عومرم وهێشتاکو جەوانم ...
کە نەرمـــــین باوەشی تۆ بێشکەیە بۆقەلبی مەجروحم.
بەلەنجە لێگەڕێ ساتێ !.. هەدا دا تفلی گریانم(شیعری ژمارە ٦)

- فۆڕمی شیعرەکانی:

لەفۆڕمی شیعرەکانی م.شەوقی، ئەگەر داهێنانێك هەبێت زیاتر لەزمانی شیعری دایە، لەم ڕووەوە هەوڵی داوە بەزمانێکی کوردی پەتی وپاراو شیعرەکانی دەر ببڕێ و (گەلێ وشەی جوانی کوردی بەکار هێناوە ... بە پێچەوانەی هەندێ شاعیرە دیارەکانی موکریانیش وەکو (مصباح الدیوان، وەفایی، ئەدیب)، هەوڵێکی زۆری داوە، تا زمانی کوردی لە تەئسیراتی وشەو تەعبیراتی فارسی تازە ڕزگار بکات)(٧٦:٦٣). خاڵێکی تری داهێنەرانەی م.شەوقی، بەکارهێنانی کۆمەڵێك وشەو زاراوەو دەستەواژەی شێوەزاری موکریانی یە کە شێوەی قسەکردنی خۆی بووە وشاعیرانی پێشتری ناوچەی موکریان کەمتر ئەم لایەنە یان لەبەر چاو گرتووە، بەڵام لای مستەفا شەوقی بەئاشکرا چەندین وشەو تەعبیری وەکو (دەگەل، دەدڵ، دەنێو، دەئافاقێ، دەسجنێ، چۆن دەبیتن، بڕژێتن، دەکاتن، غەفلەت و بەس بێ، شاری مە خۆشە،ماڵەنگۆ، ئەتۆ، زستانێ، سابلاّغێ، ژینێ، ئەوڕۆکە، وەفکرێ، وەبن، چلۆن، کیژ، بەڵا ... هتد) دەبینین.

هەرچی کێش و سەروایە، ئەوەهیچ داهێنانێك لەشیعرەکانی (م.شەوقی)دا نابینین و تەواو پەیڕەوی یاساکانی کلاسیکی کردووە و لەڕووی سەرواوە پەیڕەوی یاساکانی غەزەل و قەسیدەو یەکێتی سەروای کردووە، هەروەها لەڕووی کێشەوەش یەك دوو کێشی باوی عەرووزی کلاسیکی بەکارهێناوە کە ئەمانەن:

(١) کێشی هەزەج، ڕێژەی ٨٨,٩٪

ا- کێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی تەواو، لەشیعرەکانی (هاواری دایکێ، فریاد، تەحەسوری جوانی وتەرانەیی وەتەن، وەرەقێك لەڕەفزی خاتیرات، لەبۆ کوردان، مەگەر لێم عاجزی، جەوانان)، ڕێژەی ٧٧,٨٪

نموونەی شیعری:

مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن
بەبێ تۆعا	لەمی دڵ غەر	قی دەریای یەئ	س وحیرمانە
تەماشاکە	شەپۆل ئەوڕۆ	چلۆن سەر ڕێ	ژی چاوانە
ب- - -	ب - - -	ب - - -	ب - - -

ب - هـەزەجی هەشـت هـەنگاوی ئـەخرەبی مـەكفووفی مـەحزووف، لەشـیعری (حەسەب حال دەگەڵ وەتەن)، ڕێژەی ١١،١٪

نموونەی شیعری:

مفعول	مفاعیل	مفاعیل	فعولن
خەملیوە	لەسەرقەبری	جەوانان گو	ل ولالە
یاسوور-	یی خوێنەکە	بڵێ رەنگە	کی ئاڵە
- - ب	ب - - ب	ب - - ب	ب - -

(٢) کێشی ڕەمەل، ڕێژەی ١١،١٪

- کێشی ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەحزووف، لەشیعری (لەبۆ هەواڵی ماتەمدار)

نموونەی شیعری:

فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن
بۆچ دەناڵێ	نی لەسەر لێ	وت لەبۆچ بار	کەوتوە
لەشکری زوڵ	فت کەخاوو	کاڵە بۆچ ڕووی	گرتووە
- ب - -	-ب - -	- ب - -	- ب -

بەشـــی سێیەم

- جموجۆڵی بڵاوکردنەوەی شیعری کـوردی لـە گۆڤـارو ڕۆژنامـە کوردییەکاندا لە ماوەی ساڵانی ١٩٢٠-١٩٣٢دا
- تازەکردنەوەی فۆڕمی شیعر
- تازەکردنەوەی ناوەڕۆکی شیعر

جموجۆڵی بڵاوکردنەوەی شیعری کوردی لە گۆڤارو ڕۆژنامە کوردییەکاندا لە ماوەی ساڵانی ١٩٢٠-١٩٣٢دا

ساڵانی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و هاتنی ئینگلیزەکان بۆ کوردستان و بۆ شاری سلێمانی بە تایبەتی و نەمانی دەسەڵاتی عوسمانییەکان لەم نێوەندەدا، کۆمەڵێك گۆڕانکاریی لە نێو کۆمەڵگەی کوردیدا دروست کرد و چەندین هۆکار و ڕێخۆشکەری وەکو هاتنی چاپخانە بۆ شاری سلێمانی لە سەر پێشنیاری (مێجەرسۆن) و بایەخ دانیان بەم چاپخانەیە و بڵاوکردنەوەی چەند بڵاوکراوەیەك و ڕۆژنامەیەکی وەکو (پێشکەوتن و ژیانەوە) و هەروەها کۆکردنەوەی چەند نووسەر و بەهرەمەندێکی کورد لە دەوری ئەو ڕۆژنامانە، بوونە مایەی ئەوەی کە ئاستی ڕۆشنبیری و هوشیاری کۆمەڵگەی کوردی –بە تایبەتی لە باشوری کوردستان- بەرز بێتەوە. ڕۆژنامەی پێشکەوتن کە نۆبەرەی ڕۆژنامەکانی شاری سلێمانی بوو، ئەگەر چی لە لایەن دەسەڵاتی ئینگلیزەوە دەردەچوو، بەڵام لە لایەکەوە بووە مایەی ئەوەی کە چەند نووسەرێکی کورد لە دەوری کۆببنەوە و لە ڕێی نووسینەکانیانەوە خزمەت بە کێشەی کورد بکەن و ئەدەبیات تازە بکەنەوە، لە لایەکی تریشەوە ئەم چاپخانە و ڕۆژنامەیە بوونە سەرەتایەك بۆ دەرچوونی چەند ڕۆژنامەیەکی تری خۆماڵی و دوور لە دەستی ئینگلیز، بە دوای خۆیدا، کە ئەوانیش کەم تا زۆر ڕۆڵیان لە تازەکردنەوەکەدا هەبوو.

بەشێك لە پانتایی سەر لاپەڕەکانی ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی ساڵانی بیستەکان بریتی بووە لە بایەخ دان بە ئەدەب و شیعر. لەم ڕووەوە بەهرەی چەندین شاعیر دەبینین، کە بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانیان توانیویانە بوژانەوەیەکی گەورە بە شیعری کوردی ببەخشن و، لە ڕووی فۆڕم و ناوەڕۆکەوە تازەی بکەنەوە. لەو

شاعیرانەش (شێخ نوری شێخ ساڵح و ئەسیری و مامەند کەرکوکی و ڕەشید نەجیب و پیرەمێرد و ...)

- *ڕۆژنامەی پێشکەوتن ١٩٢٠:*

لەم ڕۆژنامەیەدا شیعر وەك ژانرێکی بایەخ پێدراو بوونی هەیە، ئەگەر چی (لە بنجدا بۆ مەبەستی سیاسی و ڕاگەیاندن لە لایەن دەسەلاتی ئینگلیزەوە بلاودەکرایەوە، بەلام بایەخێکی تایبەتی ی بە شیعر داوە، لە بەر ئەوە زیاتر لە سێ یەکی هەموو ژمارەکان دا شیعر بلاو بۆتەوە)(٤:٢٨)، کە بابەت و ناوەڕۆکیان بریتیە لە نیشتمانی و دلداری و کۆمەلایەتی و داوای خوێندن و ئابوری و پیا هەلدانی ڕۆژنامەکە. لە ڕێی ئەو ڕۆژنامەیەوە بۆ یەکەم جار کۆمەلە شاعیرێك هاتنە مەیدانی نووسین و بلاوکردنەوەی شیعر و هەندێکیشیان توانیان زیاتر بایەخ بەو توانایەی خۆیان بدەن، تاکو توانیان وەك شاعیری داهێن و تازەکەرەوە بێنە ناو ڕەوتی شیعری کوردی.

لە ڕۆژنامەی پێشکەوتندا ئەگەر چی هیچ شیعری شاعیرە کۆچکردووەکان بلاونەکراوەتەوە، بەلام دەستپێکی بایەخدانیی بە شیعر بریتی بووە لە چەند ئاوڕدانەوەیەك لە شاعیری گەورە (نالی). (ڕەفیق حلمی) دوو شیعری لە ژمارەکانی (١،٧) و (عەلی کەمال باپیر)یش شیعرێکی لە ژمارە (٦)، بە یادی ئەو کەلە شاعیرە کلاسیکیە بلاوکردۆتەوە و توانیویانە تەکنیك و فۆڕم و ناوەڕۆکی کلاسیکی لە ناو ئەو شیعرانەیاندا بەرجەستە بکەن. بەم شێوەیە شاعیرەکان هەموویان شاعیری سەردەم بوونە و لە ڕۆژگاری دەرچوونی ڕۆژنامەکە شیعرەکانیان دەهۆنیەوە و بلاویان دەکردەوە. (شێخ نوری شێخ ساڵح) لە ڕیزی پێشەوەی ئەو شاعیرانەیە، کە کۆمەلێك شیعری تازەی بلاوکردۆتەوە، بێجگە لەمیش چەند شاعیرێکی تر بە بەرهەمەکانیان ڕۆژنامەکەیان زیاتر ڕازاندۆتەوە، کە ئەمانەن: (عەلی کەمال باپیر، ڕەفیق حلمی، زێوەر، محەممەد فایەق، سەعید فەوزی، م.فەوزی، بێخود، عەونی، جەمال عیرفان، حەمدی، ئەسیری، ئەحمەد، خالیس، ڕەئوف، عەبدولفەتاح وەهبی، کەمال، ق ع ح، محەممەد ڕەشید سلێمانی.

- ***ڕۆژنامەی بانگی کوردستان ١٩٢٢:***

لە سەردەمی شێخ مەحموود و لە لایەن (کۆمەڵەی کوردستان ١٩٢٢) ەوە بڵاوکراوەتەوە، کە کۆمەڵەیەکی سیاسی و ڕۆشنبیریی کوردی بووە و بایەخی بە بڵاوکردنەوەی بیر و باوەڕ و هەستی کوردایەتی داوە. کۆمەڵێك شاعیر و قەڵەم بە دەستی کورد لە دەوری ئەم ڕۆژنامەیەدا کۆبوونەتەوە و هەستە نەتەوەییەکانیان بە شیعر دەربڕیوە. جیا لەمە بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەیەکی بەم شێوەیە خۆی لە خۆیدا بووەتە هەوێنی شیعری لای کۆمەڵێك شاعیر کە پیرۆزبایی خۆیان بۆ دەرچوونی ئەو ڕۆژنامەیە بە شیعر دەربڕن، لەوانە؛ زێوەر و ئەحمەد موختار و مستەفا پاشا و عەبدولقادر حشمەت. بە نموونە زێوەر دەڵێت:

بانگی کوردستان نیشانەی هوشیاری میللەتە

بۆ ئەسەر خوانی مەعاریف تەزکیرەی سەر دەعوەتە

دەورەیی ئیقباڵە دەوری بانگی کوردستانمان

بانگی سوبحی سادقە بەم دەنگە هەستین فرسەتە(٣:١٢٤)

هەروەها دوو شیعری فارسی لە لایەن (شێخ نوری) و (ئەحمەد موختار جاف)ەوە تایبەتن بە ستایش کردن و بە پیرۆز ڕاگرتنی بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان). بابەتەکانی دیکەی شیعر لەم ڕۆژنامەیەدا زۆربەیان بریتین لە شیعری نیشتمانی و بەشێکیشیان داوای زانست و خوێندەواری و شیعری ئاینین. شاعیرەکانیشی بە گشتی ئەمانەن: (مستەفا پاشا یامولکی، زێوەر، عەلی کەمال، ڕەفیق حلمی، ئەحمەد موختار جاف، عەبدولقادر حشمەت، بێخود، فایەق زێوەر، ئەحمەد فەوزی).

- ***ڕۆژنامەی ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢:***

لە دوای ڕۆژنامەی (بانگی کوردستان) لە سلێمانی بڵاوبۆتەوە، جیاوازیشیان لەوە دایە کە (بانگی کوردستان) ئۆرگانی (کۆمەڵەی کوردستان) بووە، بەڵام (ڕۆژی کوردستان) ڕاستەوخۆ گوزارشتکاری دەسەڵات و حکومەتەکەی شێخ مەحموود بووە لە سلێمانی. بۆیەشە دەبینین زۆربەی شیعرەکانی و بابەتەکانی تریشی لە سیاقێکی ناسیۆنالیزمی دان و نووسەرەکانیان بە جۆش و خرۆشەوە هەستی خۆیان لەمبارەیەوە دەربڕیوە. شاعیرە بەشدار بووەکانی ئەم ڕۆژنامەیە بریتین لە (ئەحمەد فەوزی) بە

(٣) شیعر له ژمارەکانی(٢،١١،١٣)، (عەلی کەمال) بە شیعرێك لە ژمارە (٣)، (شێخ نـوری) بە شیعرێك لە ژمارە(٥) و شیعرێکی تری هاوبەشی نێوان (عەلی کەمال و شـێخ نـوری) لە ژمارە (٩)، هەروەها (حەمدی) بە چوارینێك لە ژمارە (٢) و (بابا عەلی زادە: نـوری) بە شیعرێك لە ژمارە (١٠) و (ئەحمەد موختار جاف) بە شیعرێك لە ژمارە (١٤). ئەمانە وێڕای چەند شـیعرێکی تـری تـورکی و فارسـی لـە لایـەن (ڕەفیـق حلمـی و عەبـدولقادر قەدری و شێخ نوری شێخ سالّح).

- ***ڕۆژنامەی بانگی حەق ١٩٢٣:***

ئەم ڕۆژنامەیە لە لایەن دەسەڵاتی شێخ مەحمود دەرچووە و دوای ئەوەی هێزەکانی ئینگلیـز شـاری سـلێمانییان بۆمبـاران کـرد، شـێخ مـەحمود و یـاوەرانی شـاریان بـەجێ هێشت و ڕوویان کردە شاخ و لـەوێ لـە ئەشـکەوتی (جاسـەنە)، کەوتنـە بڵاوکردنـەوەی ڕۆژنامەی (بانگی حەق) و تەنها (٣) ژمارەیان لـێ بڵاوکردۆتـەوە و ژمـارە (٢)ی لـە بـەر دەستی ئێمە دانیە و لە ژمارە (١،٣) شدا هیچ شیعری تێدا نییە.

- ***ڕۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال ١٩٢٣:***

ئـەم ڕۆژنامەیـە دوا ڕۆژنامـەی سـەردەمی فـەرمانڕەوایی شـێخ مـەحمودە و دوا بـە دوای کشانەوەی هێزەکانی ئینگلیز و هاتنەوەی شێخ مەحمود و یاوەرانی بـۆ نـاو شـاری سلێمانی، دەرچووە. لە سنوری ئـەو (٢٥) ژمارەیـەی لێـی بـڵاو بۆتـەوە، بایەخـدانێك بـۆ شیعر هەیـە و لـە چـەند ژمارەیـەکی دا کۆمـەڵێك شـیعری نیشـتمانی و داوای زانسـت و زانیـاری و سـتایش و پیرۆزبـایی ڕۆژنامەکـە هەیـە. هـەر لـە ژمـارەی یەکەمـدا و لـە خـوارەوەی ناونیشـانی ڕۆژنامەکـەدا دوو دێـڕە شـیعری (شـێخ نـوری)، کـە دەربـارەی شیعرەکە خۆی نووسراوە، بڵاوکراوەتەوە، کە دەڵێت:

خودایا بەسیە ئیتر لابەری دەیجـــــــوری ئیزمیحلال
تلووعی پێ بکەی خورشیدی ڕۆژی پاکـــــی ئیستیقبال
لەگەڵ خولیایی هیجرەتدا بە سەر چوو عومری شیرینم
دەسا نۆبەی ویساڵە ئاه.! ئەی ئومێدی ئیستیقلال(١٣٣:١)

(ڕەفیق حلمی) ئەم دوو دێرە شیعرەی شێخ نوری کردۆتە چوار چوار خشتەکی و لە ژمارە (٤)ی ڕۆژنامەکە بڵاوی کردۆتەوە. هەر بە بۆنەی دەرچوونی ئەم ڕۆژنامەیەوە شیعرێکی پیرۆزبایی (ئەحمەد فەوزی) لە ژمارە (٣)دا بڵاو بۆتەوە، کە دەڵێت:

مەرحەبا ئەی ئومێدی ئیستیقلال

نیشانەی خاتیراتی ئیستیقبال

....

ڕوحی میللەت تەرانە سازە هەموو

بە ئومێدی ئومێدی ئیستیقلال(٣:١٣٤)

شاعیرە بەشدار بووەکانی ئەو ڕۆژنامەیەش بە گشتی ئەمانەن: (ڕەفیق حلمی، ئەحمەد فەوزی، زێوەر، محەممەد عارف، شێخ نوری).

- ڕۆژنامەی ژیانەوە ١٩٢٤:

یەکێکە لەو ڕۆژنامانەی بایەخی بە شیعر داوە و لە سنوری ئەو (٥٦) ژمارەیەی لێی دەرچووە، لە (٢٢) ژمارەدا شیعر بڵاوکراوەتەوە و نزیکەی (٣٠) پارچە شیعر هەیە، کە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بریتین لە خۆشەویستیی ڕۆمانسییانە بۆ نیشتمان و شیعری دڵداری و ستایش و پیا هەڵدان و داوای خوێندن و گەڕان بە دوای زانست و نیشاندانی هاوخەمی بۆ کوردە شۆڕشگێڕەکانی باکوری کوردستان و .... لە ڕووی فۆڕمیشەوە لە زۆربەیان پەیڕەوی یاساکانی کلاسیک کراوە و تازەکردنەوەش لە هەندێك لەو شیعرانەدا هەیە، بە تایبەتی لە شیعرەکانی (شێخ نوری شێخ ساڵح)دا.

پیرۆزبایی و ستایش کردنی ڕۆژنامە بە شیعر، کە یەکێك بووە لە و دیاردانەی کە ئەوسا باو بووە، ڕۆژنامەی ژیانەوەشی گرتۆتەوە، بەم بۆنەیەوە (سەعید فەوزی) دەڵێت:

پڕشنگ ئەدا شوعاعی بەشارەت (ژیانەوە)

وەك پرتەوی سوهەیلە بە سەر ڕووی بەیانەوە

ئەم مشتە خاکە ئەهلی هەموو بارگەیی زەکان

سەد حەیفە تا ئەمێستە بەبێ کەس شکانەوە(١:١٣٦)

ئەو شاعیرانەی شیعریان لەو ڕۆژنامەیەدا بڵاوكردۆتەوە ئەمانەن: (عەلی كەمال باپیر، شێخ نوری شێخ ساڵح، سەعید فەوزی، ئەسیری، زێوەر، حەمدی، مستەفا پاشا، ئەحمەد موختار جاف، ع.هادی، م.ڕاسخ، محەممەد فەرەج، فایەق بێكەس، عەلی عیرفان، مەعرووف، محەممەد ئەفەندی). لە شیعری شاعیرە كۆچكردووەكانیش، دوو شیعری (حاجی قادری كۆیی) لە ژمارەكانی (١٩،٤١) بڵاوكراونەتەوە.

- گۆڤاری دیاریی كوردستان ١٩٢٥:

لە ڕووی بڵاوكردنەوەی شیعرەوە، جیاوازی گۆڤاری دیاریی كوردستان لەگەڵ ڕۆژنامەكانی پێش خۆی لەوەدایە كە گۆڤاری دیاریی كوردستان بایەخێكی زیاتری بە شیعری شاعیرە كلاسیكی و كۆچكردووەكان داوە و چەندین شیعری شاعیرانی وەكو (نالی، سالم، كوردی، شێخ ڕەزا، مەولەوی، حاجی قادر) بڵاوكراونەتەوە، هەرچی ڕۆژنامەكانی پێشتر زیاتر شیعری شاعیرانی سەردەمی خۆیان بڵاوكردۆتەوە و زۆر بە كەمی ڕویان كردۆتە بڵاوكردنەوەی شیعری كۆن. گۆڤاری دیاریی كوردستان سەرەڕای ئەو بایەخ دانەشی بە شیعری شاعیرە كۆچكردووەكان، شیعری سەردەمیشی فەرامۆش نەكردووە و كۆمەڵێك شاعیر بەشدارییان تێدا كردووە و شیعریان بڵاوكردۆتەوە، كە ئەمانەن: (ئەسیری، حەمدی، ئەحمەد موختار جاف، عەلی كەمال، سەعید فەوزی، فایەق زێوەر، شوكری فەزلی، عەلی ڕەفیق، عەلی بەگ سالار سەعید، سلێمان، عەبدوڵلا ڕواندزی، محەممەد تۆفیق-پیرەمێرد-).

لەزۆربەی ژمارەكانی ئەم گۆڤارەدا شیعر هەیە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ كە بایەخێكی تەواو بە شیعر دراوە و وەك بابەتێكی سەرەكی گۆڤارەكە مامەڵەی لەگەڵدا كراوە، بۆیە دوو ژمارە كۆتاییەكانی (١٥،١٦)ی لێ دەربچێت، لە هەموو ژمارەكانی تردا شیعر بڵاوكراوەتەوە و زۆربەی شیعرەكانیش بێجگە لە شیعرە كلاسیكیەكان، شیعری نیشتمانین و دەربڕینی سۆز و خۆشەویستین بۆ خاك و وڵات.

- گۆڤاری زاری كرمانجی ١٩٢٦:

یەكێك لە بابەتە سەرەكیەكانی گۆڤاری زاری كرمانجی لایەنی ئەدەبییە، بە شێوەیەك كە دەكرێ بڵێین ئەم گۆڤارە لە هەموو گۆڤار و ڕۆژنامەكانی پێش خۆی

زیاتر بایەخی بە ئەدەبیات بە گشتی و شیعر بە تایبەتی داوە. ئەوەی پەیوەستە بە شیعر لەو (٢٤) ژمارەیەی لێی دەرچووە، نزیکەی (١٢٠) پارچە شیعری شاعیرانی کلاسیك و هاوچەرخ هەیە، کە لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و بە شێوە دیالێکتی جیا بۆیان نێردراوە و بڵاوکراونەتەوە.

بایەخدانی ئەم گۆڤارە بە شیعر لەوەدا زیاتر بەدەر دەکەوێ کە هیچ ژمارەیەك نییە چەند شیعرێکی تێدا نەبێ، تەنانەت لە ژمارە (٢) تاکو (١٥) گۆشەیەکی گۆڤارەکە بە ناونیشانی (خۆشخوانی) تایبەت کراوە بە بڵاوکردنەوەی شیعری کلاسیك و تازە. بێجگە لەمە چەند گۆشەیەکی تریش لە ناو گۆڤارەکەدا شیعریان تێدایە، یاخود گۆشەکە هەمووی بە شیعر داڕێژراوە. بۆ نموونە لە ژمارەکانی (٦،٧،٨،٩،١٥)و لە گۆشەی (وەڵامی زاری کرمانجی) کۆمەڵێك شیعر بڵاوکراونەتەوە. هەروەها گۆشەی (چیرۆك) کە گۆشەیەکی تری زۆربەی ژمارەکانی گۆڤارەکەیە، لە ژمارەکانی (٦،٧،٨،٩) بە شیعر داڕێژراون. لە ژمارە (١٠)شدا گۆشەی (دەردی دەروون) خراوەتە قالبی شیعرەوە. زۆربەی ئەم شیعرانە ئەگەر چی لە ڕووی هونەرییەوە سادەن، بەڵام ناوەڕۆکێکی قوڵ و پەند ئامێزیان تێدا هەیە.

لەم گۆڤارەدا شیعرەکانی (بابا تاهیری هەمەدانی، مەلای جزیری، ئەحمەدی خانی، پرتەوی هەکاری، نالی، کوردی، شێخ ڕەزا، حەریق، ئەدەب، وەفایی) وەك شاعیرانی بەرزی کلاسیك و ڕابردوو، بەرچاودەکەون. لە شیعری شاعیرە زیندوو و هاوچەرخ و تازەکەرەوەکانیش، ئەم شاعیرانە شیعریان بڵاوکراوەتەوە: (ئەسیری، مامەند کەرکوکی، حوسێن حوزنی، عەلی بەگ سالار سەعید، فایەق بێکەس، شێخ نوری شێخ ساڵح، عەلی کەمال، حەمدی، ئەحمەد موختار جاف، تاهیر بەگ، (م.ح)مەلا حەسەن قازی، هەروتی ز.ع، ساڤی هیرانی، حەسەن شنۆیی، گاڤ، میرزا محەممەد ئەمین شنۆیی، مەلا محەممەد کۆیی، گیوی موکریانی، بەشیر موشیر، سەندوور، حیکمەت ئەفەندی، سەعید خان کوردستانی، حەمە کاکە، ئەمامی، محەممەد ناجی قەرەداغی، مەلا وەهبی، میرزا شەفیع سابڵاغی).

هەندێ لەو شاعیرانە توانیویانە داهێنان لە شیعرەکانیاندا بکەن و شیعری کوردی تازە بکەنەوە. لە ڕووی تەکنیك و فۆڕمەوە بۆ یەکەم جار (پەخشانە شیعر- شیعری مەنسوور) وەك بابەتێکی تازە هاتە ناو ئەدەبیاتی کوردییەوە، ئەویش لە ڕێی

بڵاوکردنەوەی سێ پەخشانە شیعر لە لایەن (هەروتی ز.ع) لە ژمارە (٥)، (حەمە کاکە) لە ژمارە (٢١) و (م.ج) لە ژمارە (٢٣). هەروەها گۆڕانکاری لە فۆڕمی شیعردا لە لایەن (مامەند کەرکوکی و مەلا وەهبی و...). لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە هەریەك لە (ئەسیری و مامەند کەرکوکی و سەید حوسێن حوزنی ...) توانیویانە بە کۆمەڵێك شیعری نەتەوەیی و تێڕوانینە تازەکانیان بۆ گۆڕانکاریەکان، بەشداریی تازەکردنەوەی شیعری کوردی بکەن.

- **ڕۆژنامەی ژیان ١٩٢٦:**

ئەم ڕۆژنامەیە ڕاستەوخۆ دوای وەستانی ڕۆژنامەی (ژیانەوە) لە ساڵی ١٩٢٦ وەك بەردەوامیی ئەو بڵاوبۆتەوە و ناوەکەی لە (ژیانەوە) گۆڕاوە بۆ (ژیان). (شێخ نوری شێخ ساڵح) بەم بۆنەیەوە بە ناونیشانی (بە موناسەبەتی تەبدیلی ناوی ڕۆژنامەی ژیانەوە بۆ ژیان تەقدیمە) لە ژمارە (٩)دا شیعرێکی بڵاو بۆتەوە و لە بەشێکیدا دەڵێت:

ناوت لە پێشەوە کە نـــــــــرابوو (ژیانەوە)
بۆ وەسڵی غونچەیە بوو لەخارو خەسا نیهان
ئێستا لە سایەیی عەدل و هەوای زەمـــانەوە
هەر کوێرە کانییەکی ئەمەل بوو ژیـــانەوە
غونچەی ئەمەل شکۆفەیی مەقسەد گەشانەوە
یەعنی (ژیانەوە) کە ئەمەل بوو، بــووە (ژیان)
ژیانێکی جاویدان(١٤٣:١)

لەو (٣٢١) ژمارەیەی ڕۆژنامەی ژیان –کە لە سنووری لێکۆڵینەوەکەی ئێمە دان- چەندین شیعری تەڕ و پاراو هەن، کە بەشێکیان ئاستێکی هونەریی بەرزیان هەیە و تازەن. لە ڕووی ناوەڕۆکەوە وەکو ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی پێشتر زۆربەی شیعرەکان شیعری سیاسی و دەربڕینی خۆشەویستین بۆ خاك و نیشتمان، بەشێکی تریشیان شیعری کۆمەڵایەتی و جۆراوجۆر و هەندێ شیعری ڕۆمانسین، کە هەموویان پێکەوە لایەنێکی گرنگی ڕۆژنامەکەیان پێکهێناوە.

ئـەو شـاعیرانەی شـیعریان لـەو (٣٢١) ژمارەیـەی ڕۆژنامـەی ژیـان دا بڵاوکراوەتـەوە ئەمانەن: (پیرەمێرد، شێخ نوری، گۆران، ڕەشید نەجیب، فایـەق بێکەس، فایـەق زێـوەر، فایەق تۆفیق، م.فەوزی، ئەسیری، ئەحمەد موختار جاف، حەمدی، کەمال، ساڤ هیرانـی، گاڤ، عەلی عارف، م.عەلی، قانع، ف.بێ باك).

لـەم ڕۆژنامەیـەدا بێجگـە لـە بڵاوکردنـەوەی شـیعر، بایـەخ بـە ڕەخنـەی ئـەدەبی و مەسـەلە تیۆریـەکانی ئـەدەب دراوە. (شـێخ نـوری شـێخ سـاڵح) لـە ژمـارە (٢٠) بـەولاوە لێکۆڵینەوەیەکی درێژی (٢٥) ئەڵقەیی بە ناونیشانی (ئەدەبیاتی کوردی) بڵاوکردۆتەوە، کە بە شێوەیەکی زانستی باس لە کۆمەڵێك لایەنی تیـۆری و پراکتیکی دەربـارەی شـیعر و پەخشان و جیاوازی نێوانیان و پێناسە کردنی ئەدەب و شێواز و کـێش و سـەروا و... هتد، دەکات. ئەم بابەتە ڕەخنەییانـە (سـەرەتایەکی بـە نـرخن بـۆ چوونـە نـاو جیهـانی تیۆریی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی و لە سەرەتا بە نرخـەکانی نووسـینی ئـەم بابەتانـەن بـە زمـانی کـوردی. شـێخ نـوری لـە تەتبیقـدا گـەلێك سـەرنجی وورد و شـارەزایانەی دەربـارەی ئـەدەب بـە گشـتی و ئـەدەبی کـوردی و تازەکردنـەوە و کێشـەکانی شـیعر دەربڕیوە)(٢٩:٨٦).

ئـەم خشـتەیەی داهـاتوو، بڵاوبوونـەوەی ژمـارەی شـیعرەکانی هـەر شـاعیرێك دەردەخـات، کـە لـە مـاوەی سـاڵانی ١٩٢٠-١٩٣٢دا لـە گۆڤـار و ڕۆژنامـە کوردیەکانـدا بڵاوکراونەتەوە:

ز	ناوی شاعیر	ڕ. پێشکەوتن	ر.بانگی کوردستان	ر.ڕۆژی کوردستان	ر.ئومێدی ئیستقلال	ڕ.ژیانەوە	گ.دیاری کوردستان	گ.زاری کرمانجی	ڕ.ژیان	سەر جەم
١	عەلی کەمال باپیر	٦	١	٢		٥	١	٢		١٧
٢	حەمدی	٢		١		١	١	١	٣	٩
٣	ئەحمەد موختار جاف		١	١		١	١	٢	١	٧
٤	شێخ نوری شێخ سالح	١٤		٢		٢		١	٨	٣٧
٥	ئەسیری	٢				٣	٣	٣٢	١	٤١
٦	زێوەر	٤	٣		٢	١				١٠
٧	فایەق بێکەس	٥				١		٢	٧	١٥
٨	سەعید فەوزی	٢				٤	١			٧
٩	ڕەفیق حلمی	٢	١		٤					٧
١٠	فایەق زێوەر		١				١		٤	٦
١١	ئەحمەد فەوزی		١	٣	٤					٨
١٢	م.فەوزی	٢							١	٣
١٣	بێخود	٣	١							٤
١٤	مستەفا پاشای یامولکی		٥			١				٦
١٥	کەمال	١							١	٢
١٦	عەلی بەگ سالار سەعید						١	٣		٤
١٧	ساڤی هیرانی							١	٣	٤
١٨	گاڤی							٢	١	٣
١٩	پیرەمێرد						١		١٦	١٧
٢٠	مامەند کەرکوکی							٩		٩
٢١	حوسێن حوزنی							٤		٤
٢٢	گۆران								٤	٤
٢٣	حیکمەت ئەفەندی							٣		٣
٢٤	ڕەشید نەجیب								٣	٣
٢٥	عەلی عارف								٣	٣
٢٦	فایەق تۆفیق								٣	٣
٢٧	ڕەئوف	٢								٢
٢٨	ئەحمەد	٢								٢
٢٩	عەونی	٢								٢
٣٠	محەممەد عارف				٢					٢
٣١	سلێمان						٢			٢
٣٢	مەلا وەهبی							٢		٢

٣٣	عەبدولفەتاح وەهبی	١								١
٣٤	ق ع ح	١								١
٣٥	محەممەد رەشید سلێمانی	١								١
٣٦	خالیس	١								١
٣٧	جەمال عیرفان	١								١
٣٨	عەبدولقادر حشمەت		١							١
٣٩	بابا عەلی زادە:نوری			١						١
٤٠	ع.هادی					١				١
٤١	م.راسخ					١				١
٤٢	محەممەد فەرەج					١				١
٤٣	عەلی عیرفان					١				١
٤٤	مەعروف					١				١
٤٥	محەممەد ئەفەندی					١				١
٤٦	شوکری فەزلی						١			١
٤٧	عەلی رەفیق						١			١
٤٨	عەبدوللا رواندزی						١			١
٤٩	تاهیر بەگ							١		١
٥٠	(م.ح) مەلا حەسەن قازی							١		١
٥١	هەروتی ز.ع							١		١
٥٢	حەسەن شنۆیی							١		١
٥٣	میرزا محەممەد ئەمین شنۆیی							١		١
٥٤	مەلا محەممەد کۆیی							١		١
٥٥	گیوی موکریانی							١		١
٥٦	بەشیر موشیر							١		١
٥٧	سەندوور							١		١
٥٨	سەعید خان کوردستانی							١		١
٥٩	حەمە کاکە							١		١
٦٠	ئەمامی							١		١
٦١	محەممەد ناجی قەرەداغی							١		١
٦٢	م.ج							١		١
٦٣	قانع								١	١
٦٤	م.عەلی								١	١
٦٥	ف.بێ باك								١	١

تازەكردنەوەی فۆڕمی شیعر

فـۆڕم(ڕوخسـار) ی شـیعر بریتیـە لـە پێكهێنـەری دیـوی دەرەوەی شـیعرو لەگـەڵ ناوەڕۆكدا، كە دیوی ناوەوەی شیعرە،دوو پێكهێنەری سەرەكی شیعرن و بە كۆبوونـەوەی هەردوكیان لە دەقێكدا شیعر دەخولقێنن، بۆیە كاتێك باس لە داهێنانی شیعری دەكرێ پێویستە ئەوە بزانرێ كە هەردوو ئەو لایەنانە(فۆڕم و ناوەڕۆك) بە یەكـەوە گرێـدراون و شـیعرێك كـە نـاوەڕۆكێكی بـەرزو فـۆڕمێكی لاوازی هەبێت،ناچـێتە نـاو خانـەی داهێنانـەوە. دەكـرێ ئەمـە بـە تێڕوانینێكـی گشـتی دابنـدرێت بـە سـەر شـیعری كۆن و تازەدا،بۆیە ئێمە كاتێك لە تازەكردنەوەی شیعر دەدوێـین هـەر بـەو بڕوایـەوە تەماشای دەكەین و پێمان وایە كە فۆڕم و نـاوەڕۆك پێكهاتـەی سـەرەكی شـیعرن و لـە یـەك جیـا ناكرێنـەوە. بـەڵام دەبـێ ئـەوەش بڵێین كـە مـەرج نییـە شـاعیری داهێنـەر لـە هـەردوو لایەندا تازەكار بێت. ڕەنگە تەنها لە لایەنێكیان داهێنان بكات و لەوی تریـان پەیوەست بێت بە یاساو پرەنسیپە كۆنەكانی شـیعرەوە.بـە نموونـە شـاعیری تازەكـەرەوە هەیـە لـە ڕووی فـۆڕم و تەكنیكـەوە داهێنـانی كردووە،بـەڵام پێكهاتـەی نـاوەڕۆكی شـیعرەكانی پەیوەستە بە بیركرنەوەیەكی كۆن و كلاسیكی، بەپێچەوانەشەوە جاری وا هەیـە شـاعیر، لەسەر ئـەو فـۆڕم و تەكنیكـە كلاسـیكییە، بـیر و تێـڕوانینی تـازەی دەربڕیـوە.دیـارە كـە شاعیری واش هەیە داهێنانی لە هەردوو لایەن ئەنجام داوە. ئەمانە ئـەو شـاعیرانەن كـە شیعر بەرەو لوتكەی قۆناغێكی تازە دەبەن.

شـیعری بڵاوكـراوەی كـوردی لـە مـاوەی سـاڵانی ١٩٢٠-١٩٣٢ كۆمـەڵێك گۆڕانكـاری و داهێنـانی فـۆڕم و تـەكنیكی پێـوە دیارە،كـە شـاعیرەكان لـە ڕێـی سـەلیقەی خۆیـان و كاریگـەری ئـەدەبیاتی ئـەوروپی و تـوركی وچـەند هۆكـارێكی دیكەوە،توانیویانـە ئـەو داهێنانانە ئەنجام بدەن.

▪ گۆڕانکاری لە سەرواى شیعردا

سەروا وەك پێویستیەکی شیعری، هەر لە کۆنەوە جێی بایەخی شاعیران بووە و لەگەڵ کێش دا ئەو دوو لایەنە پێویستە بوون کە دەبوایە شاعیر پێوەیان پابەند بوایە. هەروەها(سەرەڕای دەوری سەرەکی خۆی کەدەستە بەرکردنی ئیقاعێکی تایبەتییە لە دێڕە شیعرو هۆنراوەدا، جوانییەکی تایبەتی بە شیعر دەدا و لە زۆر زماندا دەبێ بەیەکێ لە ڕەگەزە سەرەکیەکانی جیاکردنەوەی شیعر لە پەخشان، لە هەمان کاتدا لەزەت و خۆشییەکی دەروونی دابین دەکات و زیاتر خوێنەر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ)(٥:٢٣).

سەروا لە شیعرە کلاسیکیەکاندا زیاتر شێوەیەکی یەکگرتووی بە خۆوە گرتوە و زۆربەی شیعرەکان لە شێوەی قاڵبەکانی غەزەل و قەسیدەو قیتعە هۆنراونەتەوە، ئەمە وێڕای ئەوەی کە سەرواى مەسنەویش پێکهێنەری بەشێك لە شیعرە کۆنەکانەو زیاتریش لە داستان و چیرۆکە شیعرییەکانی وەکو مەم و زین، لەیلاو مەجنون، شیرین و فەرهاد،...،هەروەها بەشێك لە شیعرەکانی دیالێکتی گۆرانی و شیعرە فۆلکلۆری و میللییەکاندا، بەکارهاتووە،کە دواتر لە شیعری تازەدا زیاتر بووە جێی بایەخی شاعیرەکان، بۆ نموونە لە شیعرەکانی پیرەمێرد و گۆراندا وێڕای گەڕانەوە بۆ کێشی خۆمالی،کە کێشی بڕگەییە،سەرواى مەسنەویش بە شێوەیەکی بڵاو بەرچاو دەکەوێت.

یەکێ لەو گۆڕانکاریانەی سالانی بیستەکان بە سەر شیعردا هات گۆڕانی سەروا بوو. شێخ نوری شێخ سالح لە پێشەوەی ئەو شاعیرانەدایە کە لەژێر کاریگەری ئەدەبیاتی ئەوروپی و تورکی گۆڕانکاری بە سەر سیستمی سەروا داهێناوەو ڕیزبەندێکی تازەی بەخشیوەتە شیعرەکانی.بەنموونە ڕیزبەندی سەرواى شیعری (دەردی دڵی خۆم) بەم شێوەیە: ABABCDCDEFEF.......

دەردی دڵی خۆم جوملەیێکی بێنمە تەقریر ...A

ئینس و مەلەك وجن وپەری دێنمە گریان ...B

بێ شك موتەحەییر دەبێ،دێوانە لە زنجیر ...A

سەد عاقل و هوشیار ئەخەمە کێوو بیابان ...B(٢:١١٤)

هەروەها لە دوو شیعری وەرگێڕاودا،لەسەر هەمان شێوەی شیعرە وەرگیراوەکە، سەروای هۆنیوەتەوە. یەکەمیان بریتییە لە وەرگێڕانی شیعرێکی شاعیری ناوداری تورك(ڕەجائی زادە ئەکرەم بەگ)و ڕیزبەندی سەروای بەم جۆرەیە:

ABABCC,DEDEFF,GHGHII,JKJKCC,LLLLMM.

تەفەکورم کە ئەوێ مەحــــرەمی مەلالی منە ...A
ئـــەوە کە دیـــمەوە فکری لە حاڵی میحنەتما ...B
حەریمی ڕۆژو شـــەوی تـــاری بێ زەوالی منە ...A
ئەوە لە دووم ئەگــەڕێ شەو لە وەختــی زیللەتما...B
نەدیمی ڕۆحی ئەنیسم تـــــەفەکـــوراتی منە...C
دەمی تـەفـەکوری من،خۆش دەمـی حـەیاتی منە...C(٢:١١٨)

شیعری دووەمیشیان،شیعری(گریەی خوسران)•ە،کە لە (تۆفیق فیکرەت)ەوە وەریگرتووەو شیعرێکی پارچە پارچەییە لە شێوەی (تەسمیتی تەرکیب) و سەروای لەتێك لە هەموو پارچەکاندا دووبارە بۆتەوە،بەڵام تازەییەکەی لەوە دایە کە لەتە دێڕەکە لە جیاتی ئەوەی لە کۆتایی پارچەکان بێت، لە سەرەتای پارچەکاندایە. هەروەها لەدوا پارچەی شیعرەکەشدا لەتی یەکەمی هەموو پارچەکان دووبارە بۆتەوە،کە ئەمەشیان داهێنانێکی ترە. بەگشتی شیعرەکە شەش پارچەیەو ڕیزبەندی سەرواکەی بەم جۆرەیە:

ABBB,ACCC,ADDD,AEEE,AFFF,AAAAA.

لە پارچەی یەکەمدا دەڵێت:

بگری! ئەی شاعیری ناتەوان بگری ...A
مرد لـە ڕۆحـی منا هەمـوو ئـــامال ...B
(بیـــخودانـــە کفـــن بـدوش ملال) ...B
ئەگـــەڕێ سـەرسـەری پـەری خـەیاڵ ...B(٣:١٣٧)

• ئەگەر چی شێخ نوری خۆی ئاماژە بەوە ناکات کە ئەم شیعرەی لە(تۆفیق فکرەت)ەوە وەرگرتووە ، بەڵام بەپێی ئەو زانیاریانەی کە (ئەحمەد تاقانە) پێشکەشمان دەکات شێخ نوری بە دەستکارییەکی کەمەوە ئەم شیعرەی لە ناوبراو وەرگرتووە. بڕوانە(١:٢٥-٢٨).

شـــيعره بلاوكراوەكـــانی تـــری شـــێخ نـــوری زیـــاتر شـــيعری پارچەپارچـــەيين و گۆڕانکارییان تێداکراوه، بەم شێوەیەی خوارەوه:

- شيعری(ئیستیقبال بۆ تازه پێگەیشتوەکان)(٣:١١٧)،بریتییـه لـه هەشـت پارچـەی پێـنج لەتی و سەروای لەتی کۆتایی هەموو پارچەکان وەکو یەکە،بەم جۆره:

ABBAA,CDDCA,EFFEA,…...

- شيعری (وا موبەدەل بوو ...)(١:١٣١)، کە لەگەڵ(عەلی کەمال باپیر) بـە یەکـەوه دایـان نـاوه و بریتییـه لـه سـێ پارچـەی حەڤـده لـەتی و هەرسـێ پارچـەکه بـه دێڕێکـی مەسـنەوی،کە هـەمان سـەروایان هەیـه، کۆتاییـان پـێ هاتووه،هـەروەها لـه پارچـەی یەکەمیاندا بێجگە لە دێڕە مەسـنەویەکەی کۆتـایی،(١٥) لەتـەکانی تـر بوونەتـه سـێ پارچەی بچووکتری (٥)لەتی،کە ڕیزبەندی سەروایان بەم جۆرەیە:

AAAAA,BBBBA,CCCCA.

لـه پارچـەی دووەم و سێیەمیشـدا(١٥)لەتـەکان هاوسـەروان، سـەروای شـيعرەکه بـه گشتی بەم جۆرەیە:

AAAAABBBBACCCCADD,EEEEEEEEEEEEEEEDD,FFFFFFFFFFFFFFFDD.

- شيعری(هاواری وەتەن)(٢:١٣٨)،بریتییه له پێنج پارچەی چوار لەتی و سەرواکەی بـەم شێوەیە دابەش بووه:

ABAB,CDCD,EFFE,GHGH,IJIJ.

یــەکێکی تــر لــه شــاعیره تازەکــەرەوەکانی ســەروا(مامەنــد کــەرکوکی)* یه،مامەنــد کەرکوکی ئەگەر چی شيعره بلاوکراوەکانی لە پەنجەی دەست تێناپـەڕن و هەمووشـيان

* مامەند کەرکوکی: ناوی ڕەمزی ڕەحیم جاوفرۆش بووە و لـە دەوروبـەری سـاڵی ١٨٩٥ دا لـە شاری کەرکوك لـە گەڕەکی (ئەخی حوسێن) لـە دایـك بـووە و خوێنـدنی لـە حـوجرە و لـە قوتابخانەکانی کەرکوك تەواو کردووە(٦٧:٢٧). بەر لە سـاڵانی سـییەکان لـە شـاری کۆیـە بووەتە مامۆستا و دواتر لـە سـییەکاندا چـووەتە مالیـە و بووەتـە فەرمانبـەری ئیسـتیهلاك لـە (پردێ)(٦٧:٢٦). دواتر لـە فرمانەکەی لادراوە و چووەتە دائیرەی ئەشغال. هەر ئەو زاتە لـە ساڵی ١٩٦٧ لە کەرکوك کۆچی دوایی کردووە(٦٧:٢٧).

له گۆڤاری (زاری کرمانجی) دا بلاوکراونەتەوە،بەلام لەگەلّ ئەمەشدا توانیویەتی چ لە فۆرم چ لە ناوەڕۆك شتی تازە بێنێتە کایەوە. ئەوەی پەیوەستە بە فۆڕمەوە،شاعیر وێڕای گۆڕانکاری لە موستەزاد، سەروای تازەی لەهەندێ شیعرەکانیدا بەکارهێناوە:

- لە شیعرێکی(١٥)لەتیدا، کە بە بۆنەی دەرچوونی گۆڤاری زاری کرمانجی نووسیویەتی،سەرواکەی بەم جۆرە دابەش بووە:

AABBBCCDDDAAEEE.

مژدە بێ ئەی قەوم کەوا ئەستێرەیێ بۆ کورد هەلات ...A

فەیزی بەخشی قەومی کوردە، ئاوەدانی بۆ ولات ...A

ناو نرا بە (زاری کرمانجی) بە عەونی (ذو الجلال) ...B

پێشەوای میللەت دەبێ ئەو بۆ بلندی پەڕ و بالّ ...B

عەرزی تەقدیسات ئەکەین بۆ دانەوەی مەجدەت خسالّ ...B(٤:١٦٢)

- لە شیعرێکی تریدا بە ناونیشانی(بۆ کاك م.نوری)، کە شێوەی(تەرجیع بەند)ی بەخۆوە گرتووەو بریتییە لەچوار پارچەی حەوت لەتی و دوو لەتی کۆتایی لەشێوەی دێڕێکی مەسنەوی لە هەموو پارچەکان دووبارە بۆتەوە،سەرواکەی بەم جۆرەیە:

ABABACC,DEDEECC,FGFGGCC,HIHIICC.

ئەمسالّە کە تۆ لێی ئەدوێی پڕ گلەیی لێی...A

سالێکی گەلێ خۆش بوو گەلێ ڕوون و عەزیزە...B

سالێکی بە مزگێنی و پڕ فەخرە ئەگەر بێی...A

ڕاوەستی لە پاشان تێدەگەی چەندە لەزیزە...B

ئەمسالّە گەلێ قودسیی وو پیرۆز و تەمیزە...A

ئەمسالّیە:سالّی فەرەح و شادی و خەندان ...C

ئەمسالّیە: دەشکێنێ هەموو بەند وکەلەبچان ...C(١٢:١٦٥)

- شیعری(بۆ کاکە کەرکوکی)؛شیعرێکی پارچە چارچەییەو ڕیزبەندی سەروای پارچەکان بەم جۆرەیە:

ABAB,CCCC,DEDE,FGFG.

هەموو ئانێك سیمایی پڕ ویــــقارت وەك چــرایی ڕوون ...A
لە پێش چاوم موجەســـەم هەر ئەوا تیمسالی میللییەت ...B
بە حورمەت ئەیپەرستم پرتەوێکی فەوقی گشت گەردوون ...A
فیدای ئەفکاری میللـــەت بم ئەتۆی لایـــق بە قودسییـەت ...B(١٧:١٦٧)

بێجگە لەو دوو شاعیرەی باسکران،کۆمەڵێك شاعیری تـر هـەن کـە لـە بلاوکرنـەوەی شیعرەکانیاندا پەیڕەوی سـەروای تازەیـان کـردووە هـەر یەکـەیان بـە جۆرێـك داهێنـانی کردووە و شیعری کوردییان لەم ڕووەوە تازە کردۆتەوە:

- (عەلی کەمال باپیر)لە دوو شیعری پارچەپارچەییدا، کە جۆرێك لە شێوەی (تـەرکیب بەند)یان بەخۆوە گرتووە، بەم شێوەیە سەروای گۆڕیوە:

+ شیعری یەکەم بریتییە لە سێ پارچەو هـەر پارچـەیەك شـەش دێـڕەو لـە پێـنج دێــڕدا پــەیڕەوی ســەروای یــەکگرتوو(غــەزەل) کــراوەو دوا دێڕیشــیان مەسنەوییە،بەم جۆرە:

AABACADAEAFF,GGHGIGJGKGLL,MMNMOMPMQMFF (٤:١٢٠).

+ شـیعری دووەم بریتییـە لـە چـوار پارچـە،هەر پارچـەیەك چـوار دێـڕەو لـە سـێ دێڕدا پەیڕەوی سەروای یەکگرتوو کراوەو دوا دێڕیشیان مەسنەوییە،بەم جۆرە:

AABACADD,DDEDFDGG,HHIHJHKK,LLMLNLOO.(٢:١٣١)

- شیعری(نەورۆز)ی گیو موکریانی؛کەتاقـە شـیعرییەتی و لـە گۆڤـاری (زاری کرمـانجی) بلاوکراوەتـەوە. بریتییـە لـە شـەش پارچـەی هەشـت لەتی،لـە هـەموو پارچـەکاندا دێڕێکــی مەســنەوی دوبارەبۆتەوە،شــەش لەتــەکانی تــریش هاوســەروان، بــەلام گۆڕانکارییەکـەی ئـەو بریتییـە لـە وەی کـە دێـڕە مەسـنەویە دووبارەکراوەکـە لـە پارچەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم لە جیاتی ئـەوەی لـە کۆتـایی پارچـەکەدا بێـت، خستویەتیە سەرەتای پارچەکان، بەم جۆرە:

AABBBBBB,AACCCCCC,…,…,DDDDDDAA,EEEEEEAA (١١:١٦٩).

- (سەندوور) ؛لە شیعرێکیدا بە ناونیشانی(لاوی کوردستان)،کەبریتییە لە نۆ پێنجین،

ڕیزبەندی سەرواکەی بەم شێوەیە دابەش کردووە:

AABAA,CCDCC,EEFEE ....

نیشتمانی پاگـژت خاکـی نموونـەی جەننـەتە ...A
باوە،ئاوو نـەزهەتی مەحسولی دەسـتی قودرەتە ...A
هەرگیایێ تۆ ئەبینی هەر گوڵێ تۆ سـەیـرە کەی ...B
شاهیدی یەکتایی یەزدانـە لەبـۆ ئـەم سنعـەتە ...A
حەیفە لای تۆ خوارو خیچ و بێمەزەو کەم قیمەتە ...A(١٩:١٧٠)

-شـیعری (نموونـەی گەردشـی دەوران)ی مـەلا وەهبی؛شـیعرێکی درێـژەو لـە دوو ژمارەکانی (٢١،٢٣)ی گۆڤاری زاری کرمانجی بڵاوکردۆتەوە،لە بنجدا بریتییە لە حەوت پارچـەو هـەر پارچـەیەکیش بریتییـە لـە دوو پارچـۆکەی بچـوکتر،کە سـەروای لـەتی کۆتاییـان یەکـە. هەریـەك لـەو پارچـەو پارچـۆکانەش لـە ڕووی سـەرواوە کۆمـەڵێك وردەکارییـان تیـادا ئـەنجام دراوە،بـە شـێوەیەك وای کـردووە کـە ڕیزبەنـدی پارچـەیەك لەگەڵ پارچەیەکی تر جیا بێت،بە نموونەڕیزبەندی پارچەی یەکەم بەم شێوەیە:

پارچۆکەی یەکەم	⟵	ABABCCDEDE F	پارچەی
پارچۆکەی دووەم	⟵	GHGH II JKJK F	یەکەم

بەڵام لە پارچەی دووەم بەم شێوەیە:

پارچۆکەی یەکەم	⟵	ABBACCDEDE F	پارچەی
پارچۆکەی دووەم	⟵	GHGH II JKKJ F	دووەم

بۆ پارچەکانی تریش بە هەمان شێوە جیاوازی ورد هەیە.

نموونەی یەکێك لەو پارچۆکانە:

ئـــەم شەو چ شەوێکە تەنگ وتارە ...A
بێ دەنگ و سەدا شەوی کش ومات ...B
نە مـــانگ دیـــارە نە ستــارە ...A
بێ نوورو زیا شەوێـــکە هەیهات ...B
هەیهات شەوێکە دەهشەتی ئەنگێز ...C
هەیهات شەوێکە وەحشەتی ئامێز ...C

کابووسی موجەسسەمە جیهان یا ...D
سەحرایی عەدەم دەڵێی دیـــارە ...E
دەریاچەیی قیرە شکلی دونیـــا ...D
یا بەختی ڕەشی منی هـــەزارە ...E
یا سـێبەری زوڵفی یار ئەبینـم ...F(٥:١٧٢)

- شیعری (شینی تازەی کوردان)ی گافی:

بریتییـــە لـــە هەشـــت پارچـــەی حـــەوت لـــەتی و دوو لـــەتی کۆتایی،کـــە دێڕێکـــی مەسنەوییە، لە هەموو پارچەکاندا دووبارە بۆتەوە.ڕیزبەنـدی سـەرواش لـە پارچـەیەك بۆ پارچەیەکی تر گۆڕاوە،بەم جۆرە:

AABAACC,AABAACC,DDDDACC,EBEBECC,FBFBECC,
GHGHHCC,
BIJIKCC,LMLMECC.

گـــــەردوون کـــــەوا گوومـــە زبانیشی کە لاڵە ...A
بۆ کـــوردی ســـتەمدیـــــدەیی خنکاوی شیماڵە ...A
لەم چەرخە لەگەڵ چەرخی بە دایم کە لە شەڕدا ...B
شینێکی شەهیـــــدانە لە پـــــیرو لە منـــاڵە ...A
ئـــــەم کوردە چ مــــەزڵوومە خوێنی چەنە ئاڵە ...A
ئایا ئـــــەبێ ئەم حـــــاڵە نەکەن ئەهلی بەریتان ...C
هەم گەورەوو سـەردارو گەلێ میللەت و قەومان ...C(٣:١٤٨)

- شیعری (داد لە دەست تیاترۆ)ی فایەق بێکەس:

ئـەم شیعرە لـە بنجـدا دەگـرێ وەك شـیعرێك کـە سـەروای یـەکگرتووی تیـا بـەکار هاتبێ،تەماشا بکرێ،چونکەبە لێکدانی هـەموو دوو لـەتێك شـیعرەکە شـێوەی غـەزەلێك دەردەچـێت(AABACA...)،بـەڵام شـاعیر تۆپۆگرافیـای شـیعرەکەی گۆڕیـوەو هـەر لـــەتێکی کردۆتـــە دوولەت،بەمـــەش ســـەروای شـــیعرەکە گـــۆڕاوەو هـــەر دێڕێـــك لـــە

شێوەی(چوارین)ێك خۆی نواندوەو لەتی کۆتایی هەموو چوارینەکانیش هاوسەروان،بەم جۆرە:

ABCB,DEFB,GHIB,….

خەیاڵ و عەشقی تیاتــرۆ ...A

فایەقی کرد پەرێـــــــشان ...B

مەراق و دەردی کەم بوو ...C

ئەویشی هاتــە سەرشــان ...B(٣:١٥١)

- (گۆران) لە دوو شیعردا، لە ژێر کاریگەری شیعری ئەوروپی و تورکیدا،سەروای تازەی بەکارهێناوە. سەروای شیعری یەکەمیان، بە ناونیشانی (شەوێکی بەهار)، بریتییە لە چەند پارچەیەکی چوارین و شەشین،لە چوارینەکانیدا هەردوو ڕیزبەندی (ABBA,ABAB) ولە شەشینەکانیشدا هەردوو ڕیزبەندی (ABACBC,ABCCBA)ی بەکارهێناوە، هەموو ئەو هونەرانەی سەرواش پەیوەستن بە ئەدەبی ئەوروپییەوە و لەوێوە پەڕیونەتەوە ناو ئەدەبیاتی تورکی و (گۆران)یش لەڕێگەی کاریگەری شاعیرانی تورکی وەکو شەهابەدین و تۆفیق فکرەت و سیرەت و حوسێن دانش و ... وەری گرتوون و بەکاری هێناون(٢٣:٢٣٢).سەروای شیعرەکە بەسەر یەکەوە بەم جۆرەیە:

ABBA CDCD EFGGFE HIHI JKLLKJ MNMOMO.(٢:١٥٦)

گۆران لەم شیعرەیدا بە کەمێك دەستکارییەوە سوودی لە هونەری سۆنێتە –کە هونەرێکی شیعری ئەوروپییە- وەرگرتووەو شیعرەکەش شێوەی دوو سۆنێتەی (١٤،١٦) لەتیی بەسەر یەکەوە وەرگرتووە.

لە شیعری دووەمیشدا بەناونیشانی (ئەی نەی)سەروای چوارینەکانی (AABB, ABAB)ی بەکارهێناوەو لە چوار (چوارین)ی بەم جۆرە پێکهاتووە:

AABB CDCD EFEF GHGH.(٢:١٦٠)

▪ بەکارهاتني هونەری (سۆنێتە)

(سۆنێتە هونەرێکی شیعری ئەورووپییە ژمارەی لەتەکانی دیارەو بابەت و کێش و سەروای تایبەتی خۆی هەیە.لە ڕووی دابەشبوونی ناوەڕۆك و سەرواوە جۆری جیاجیای هەیە).(٢٩٤:٢٣)

زۆربەی قاڵبەکانی سۆنێتە لە(١٤)لەتە دێر پێك دێن و گرنگترین قاڵبە سەرواکانیشی ئەمانەن:

١- سۆنێتەی پترارکی: لە هەشتینەیەکی(ABBA ABBA) و شەشینەیەکی (CDECDE یان CDCDCD یان هەر جۆرێکی تر تەنیا مەسنەوی نەبێ) پێك دێ.

٢- سۆنێتەی سپنسەری: لە سێ چوارینەو مەسنەوییەك پێك دێ و سەرواکەی بەم جۆرەیە(ABAB BCBC CDCD EE).

٣- سۆنێتەی شەکسپیری: ئەمەش هەر لەسێ چوارینەو مەسنەوییەك پێك دێ بەڵام سەرواکەی بەم جۆرەیە(ABBA CDCD EFEF GG).(٢٩٤:٢٣)

(ڕەشید نەجیب)ی شاعیر،بە سوود وەرگرتن لەم هونەرە،سێ شیعری لە ساڵی ١٩٢٧ لە ڕۆژنامەی ژیان دا بڵاوکردۆتەوە و تیایاندا کت و مت پەیوەست نەبووە بەو قاڵبە هونەریانەی سەرەوە، بەڵکو بە چەند دەستکارییەکی کەم شیعری لە شێوەی سۆنێتە هۆنیوەتەوە.

شیعری یەکەمیان بە ناونیشانی(بۆ نوری)-مەبەستی شێخ نوری شێخ ساڵحە-بریتییە لە(٢٦)لەت و شاعیر بە سوود وەرگرتن لە پارچەکانی سۆنێتە گۆڕانکاریی تێدا کردووەو سەروای شیعرەکەی دابەشی چوار چوارین و دوو پێنجین کردووە، بەم جۆرە:

ABAB CDDC EFFE GHGH CIIJC CCKKJ.(٣:١٤٧)

شیعرەکانی (ئالامی بەشەر)و(عەشق و خەیاڵ)یش هاوشێوەی سۆنێتەی شەکسپیری ڕێکخراون و تاقە جیاوازی شیعری(ئالامی بەشەر)لەگەڵ ئەم قاڵبە سۆنێتەیە زیادکردنی چوارینەیەکی (ABBA)یەو بەمەش ژمارەی لەتەکان لە(١٤)ەوە بۆتە(١٨) بەم جۆرە:

ABBA CDCD EFFE GHGH II.(٢:١٥٢)

جیاوازیی شیعری(عەشق و خەیاڵ)یش،وێڕای ئەوەی چوار تیکەی موستەزاد بۆ لەتەکانی(١،٢،٩،١٠)ی شیعرەکە زیاد کراون،چوارینەیەکی(ABAB)شی بۆ زیاد کراوەو سەروای چوارینەی یەکەم و دووەمیش پاشەو پێش کراوە.کەواتە ئەگەر تیکە موستەزادەکان لە شیعرەکە دابڕین،سەرواکەی بەم شێوەیە لێ دێت:

ABAB CDCD EFEF GHGH II.

هەمووشی بەسەر یەکەوە،بەلەتە موستەزادەکانیشەوە، بەم جۆرەیە:

AaBcAB CDDC EeFfEF GHGH II.(٢:١٥٣)

▪ گۆڕانکاری لە کێشی شیعردا

یەکێ لە پێکهاتە هەرە گرنگەکانی شیعر(کێش)ە،بایەخەکەشی لەوەدا دەردەکەوێت،کە لە شیعری هەموو زمانەکاندا هەیە. گۆران لەمبارەیەوە دەڵێت: (کێش لە هەڵبەستی زمانە جیهانییەکانا،لە هەموو زمانەکانی دنیادا هەڵبەت هەیەو،هەڵبەستی هەر زمانەیش بە پێی تایبەتییەکانی(خصائص)ی خۆی جۆرە مۆسیقایەکی جیاواز لە مۆسیقاکانی پەخشانی هەیە،ئەو مۆسیقایەی هەڵبەست لە عەرەبی(وەزن)ی پێ ئەڵێن و،ئێمە لە کوردیی تازەدا وشەی(کێش)مان بۆ داناوە)(١٥٥:٧).هەرچی سەروایە سەرەڕای بایەخی سەرەکیی لە هەندێ زماندا بەڵام(مەرجی بنەڕەتی نییە بۆ شیعری هەموو نەتەوە کۆن و نوێکان)(٦٨:٢٤).

لە شیعری کوردیدا بە شێوەیەکی گشتی دوو جۆر کێش بەکار هاتووە:

١- **کێشی خۆماڵی(بڕگەیی)**: پشت بە ژمارەی بڕگە دەبەستێ و مێژوویەکی کۆنی هەیە و لە شیعری فۆلکلۆری و میللی و لای هەندێ شاعیرانی دیالێکتی گۆران ئەم جۆرە

کێشـە هەیە،هـەروەها هەنـدێ لـە شـاعیرانی نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتەم بـە مەبەستی تازەکردنەوەی شیعرەکانیان گەڕاونەتەوە سەر ئەم کێشە.

٢- **کێشی عەرووزی:** ئەمەشیان وێڕای ژمارەی بڕگە پشت بـە کورتی و درێـژی بڕگـە دەبەسـتێ و مێژوویـەکی تـا ڕادەیـەك کـۆنی هەیـە و ڕەگوڕیشـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ شیعری عەرەبی و، کورد بە هەندێ دەستکارییەوە و بە پێی گونجانی لەگەڵ لایـەنی دەنگسـازیی زمـانی کـوردی، ئـەم(کـێش)ەی وەرگرتـووەو زۆربـەی شـاعیرە کلاسیکیەکانمان هەر لە بابە تاهیرو مەلای جزیرییەوە بگرە تـا دەگاتـە هەنـدێ لـە شاعیرانی سەدەی بیستەمیش، قاڵبەکانی ئەم کێشەیان بەکار هێناوە.

زۆربەی ئـەو شیعرانەی لـە سالآنی بیستەکاندا بلاودەکرانـەوە لـەڕووی(کـێش)ەوە عەرووزی بوون و بەڵام شاعیران زیاتر ئەو کێش و قاڵبانـەیان بـەکار دەهێنـا کـە زیـاتر لەگەڵ لایەنی دەنگسازیی زمـانی کوردیـدا دەگونجان،کـە ئـەوانیش کێشـەکانی هـەزەج و ڕەمەل و موزاریع و هەندێ لە قاڵبەکانیان بوون.

کێشی عەرووزی ئەگەر چی پێکهێنەری زۆرینەی کێشی شیعری بلاوکـراوەی کـوردی بووە لەو ماوەیەدا،بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا کێشـی خۆمـاڵی بـەکار هاتووە،ئـەویش بـە دوو جۆر:

١- بۆ ئـەو شـیعرانەی کـە لایـەنی هونـەرییان ئەوەنـدە بـە هێـز نـەبووە و شـاعیر زیـاتر مەبەستی گەیاندنی ناوەڕۆك و بیر بووە،یان گێڕانەوەیەکی خستۆتە قاڵبی شیعر - کە لە زمانی عەرەبیدا ئـەم جـۆرە شیعرانە زیـاتر دەچنە نـاو خانـەی(نظـم) نـەك (شـیعر)- وەکـو ئـەو چـیرۆکانەی کـە لـە قـاڵبی شـیعر داڕێـژراون و لـە گۆڤـارو ڕۆژنامەکانی زاری کرمانجی و ژیان و ... بلاوکراونەتەوە.

٢- بـۆ ئـەو شیعرانەی کـە شـاعیرەکانیان مەبەسـتیان بـووە بـۆ تازەکردنـەوەی شـیعری کوردی بگەڕێنـەوە سـەر بـەکار هێنـانی کێشـی خۆماڵی،لەمبارەیـەوە ڕۆڵـی هـەردوو شاعیر(گۆران و پیرەمێرد) لەبەرچاوە، کە لە سالآنی سییەکان بەدواوە بە شێوەیەکی بەرچـاو کێشـی خۆماڵییـان لـە شـیعرە بلاوکراوەکانیانـدا بـەکار هێنـاوە. یـەکێ لـە هۆکارەکـــانی ئەمـــەش کاریگـــەریی ئـــەدەبیاتی تورکییـــە. لـــە بـــارەی شـیعرەکانیەوە(گـۆران) ئامـاژە بـەو ڕاسـتییە دەکـات و دەڵێـت:(ئـەدەبی تـورکی جوڵانـەوەی تـازەتری لـێ دەرکـەوت کـە تورکـەکان لـە ڕووی گیـانێکی(قـەومی)یـەوە

ئـەهاتن كێشـی هەڵبەسـتە شـەعبی یـەكانیان ئەژیانـەوەو لەسـەر ئـەم كێشـانە هەڵبەستیان دائەنا.. كە ئەمەش كێشی هیجایە. ئـیتر مـن تـەنها بـە كۆششـی ئـەوان نەوەستام و وەزنی هیجاشم وەرگرت و بەكارهێنا)(٣:٦٢).
بەگشـتی ئـەو كێشـە خۆماڵیانـەی لای شـاعیران لـەم ماوەیـەدا بەرچـاو دەكـەون ئەمانەن:

١- كێشی حەوت بڕگەیی (٤+٣)و(٣+٤):

دانیشـــتبووین / لەگـــەڵ یار
من سەرمەست و / ئەو هوشیار (پیرەمێرد)(١:١٥٨)

٢- كێشی دە بڕگەیی (٥+٥):

گیـــا وردەی پایـز / سەوزی نــەرم ونـۆڵ
قەیفە پۆشی ڕووی / تەختی خاك و خۆڵ (گۆران)(٢:١٥٧)

٣- كێشی یازدە بڕگەیی (٤+٤+٣):

بابە سەیری / ئەم بەرخە كە / چەند جوانە
ڕۆڵە، ئەوە / بەرخی مــەڕی / خۆمـــانـــە (پیرەمێرد)(٣:١٥٩)

٤- كێشی چواردە بڕگەیی (٧+٧):

لەكوێن ئەی مونەووەران / بۆچ نابزوێ ڕەحمەتتان
بەو فــەقیر و هــەژارەی / كوردان دەمرن لە پرسان
(مامەند كەركوكی) (١٥:١٦٤)

▪ گۆڕانكاری لە موستەزاددا

بەگوێرەی شیعری كلاسیكی كوردی،موسـتەزاد(زیـادكردنی تیكەیەكە بـۆ هـەر لەتـە دێڕێـك)(٢٤٨:٢٤)،كـە لـە ڕووی سـەرواو كێشـەوە تایبەتمەنـدیی خـۆی هەیـە، لـە ڕووی سـەرواوە، چ لەتـەكان چ تیكـە زیادكراوەكـان بـە جیـا سـەروای تایبـەتی خۆیـان هەیـەو هــەردووكیان وەك دوو غــەزەل یــا دوو قەســیدە بــەدیار دەكــەون، زۆربــەی جــاریش پەیوەندییەكی سەروا لە نێوان لەتـەكان و تیكـە زیادكراوەكـان بـەدی دەكرێـت، ئـەویش

بەوەی کە لەتی یەکەمی هەموو دێڕێك –جگە لە دێڕی یەکەم-لەگەڵ لەت(تیکە)ی یەکەمی دێڕە زیادکراوەکان هاوسەروا دەبن،بەم شێوەیە:

b _____ A ______________

b _____ A ______________

c _____ C ______________

b _____ A ______________

لە ڕووی(کێش)ەوەش، کێشی عەرووزی بۆ لەتەکان و تیکە زیادکراوەکان بەکار هاتووەو بە زۆریش کێشی هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی مەکفوفی مەحزووف (یان مەقسوور) بەکار هاتووەو تیکە زیادکراوەکانیش بریتین لە دووبارە کردنەوەی پێی یەکەم و چوارەمی لەتە ڕەسەنەکان.

شیعرێکی (نالی) بە نموونە :

ئەی تازە جەوان پـــیرم و ئوفتادەوو کەوتووم... A تاماوەحـــەیاتم... b
دەستێ بدەرە دەستی شکستەم کە بەسەر چووم... A قوربانی وەفاتم...b
تۆ یوسفی ئەو حوسنی لەسەر میســری جینانی... C من پـیرم وفانی...c
لەم کولبەیی ئەحزانە نە زیندووم و نە مـردووم ...A هەروا بە تەماتم...b

(٢٦٤:٥٦)

لە ساڵانی بیستەکاندا یەکێ لەو گۆڕانکاریانەی بەسەر شیعری کوردی داهات بریتی بوو لە گۆڕینی کێش و سەرواو پێکهاتەی تۆپۆگرافیای موستەزاد. هەریەك لە شێخ نوری و مامەند کەرکوکی و ڕەشید نەجیب و گۆران لەمبارەیەوە موستەزادی بڵاوکراوەیان هەیە.

- شێخ نوری شێخ ساڵح لە شیعری (عەسکەر)دا، لە دوای چوار لەتی هاوسەروا تیکەیەکی زیادی هێناوەتەوە کە هاوسەروای لەتەکانی پێش خۆیەتی:

سەف سەف کە دێن و تێئەپەڕن چست وباویقار... A
مازی لە سیدقی ئێوە، ئەبـــینم ئەکا فــیرار... A
سوبحێکی پاك و بێ غەش ئەبینم وەکـو بەهار ... A

موستەقبەلێکی بێ لەکە، پڕ کەیف و نەشئەدار... A

بێ تۆزو بێ غوبار... a(٢:١٣٠)

هەروەها لە شیعرێکی تریدا بە ناونیشانی (بە موناسەبەتی تەبدیلی ژیانەوە بۆ ژیان)، لە دوای پێنج لەت و شەش لەت تیکە زیادکراوەکەی هێناوەتەوەو لە ڕووی سەرواشەوە هەمان سەروای لەتەکانی پێش خۆی هەیە:

دەوری تەجەدودت وەکو ماهێ لە ئاسمان

هەڵهات و بوو بە دافیعی زوڵمەت لە ئینس و جان

نورت ڕژانە مەجلیسی ئەفکاری عاقلان

بویتە ژیانی دوشمنی بەد خواهی کوردەکان

ئەی ناشری مەعاریف و ئەی خەسمی جاهیلان

ئەی موحتەرەم ژیان(١:١٤٣)

لەم شیعرەدا گۆڕانکاریی سەرواش هەیەو بەسەر یەکەوە سەرواکەی بەم جۆرەیە:

AAAAAa,BBBBBb,CACCCAa,DEFDFEe,GHGHIIi.

لەشیعری (یانەی سەرکەوتن)یشدا، ئەگەر چی دوای هەر لەتە دێڕێك تیکەیەکی هێناوەتەوە، بەڵام لە ڕووی سەرواوە گۆڕانکاری بەسەر تیکە زیادکراوەکان داهێناوە و،جگە لە لەتی یەکەم، هەموو لەتەکان لەگەڵ تیکە زیادکراوەکانیان هاوسەروان:

دوێ شەو لە خەوا سروەیی بادی سەحەر ئەنگووت

وەك سوبحی بەهاران

شەو عاقیبەتی هات و دڕی سوبحی گریبان

ڕۆژ بۆوە لە کوردان(٢:١٥٥)

ڕیزبەندی سەرواکەی بەم جۆرەیە:

AbBbCcBbDdBb ….

- مامەند کەرکوکی لە شیعرێکیدا بە ناونیشانی (بەدبەختیمان) لە دوای چوار دێڕی مەسنەوی (هەشت لەت)، چوار تیکەی زیاد کراوی هاوسەروای هێناوەتەوە، کە جیان لەگەڵ سەروای دێڕە مەسنەوییەکان. هەروەها گۆڕانکاریی لە کێشیشدا کردووەو کێشی

خۆماڵی (١٤) بڕگەیی بۆ دێڕە مەسنەوییەکان و کێشی خۆماڵی (٧) بڕگەییشی بۆ تیکە زیادکراوەکان بەکار هێناوەو بەگشتی سەرواکەی بەم جۆرەیە:

AABBCCDDeeee,FFGGHHIIjjjj,…..

ڕۆژێ تەسادوف بوو؛ تووشــی فەقــیرێ هــاتم
لەگەڵیا کوڕو کیژێ ناویان بــوو(کـــوردوفــاتم)
هەرسێك ڕەنگ زەردو عاجز؛گــەلێ لاوازو بێ تاب
جلیان پڕزول پڕزول بوو بەڵام هــەروەکو مەهتاب
زۆر جوان و ناسك بوون لە چارەیــان دیــار بوو
(عیفەت،ناموس،جسییەت) گەورەیەتی ئاشکار بوو
گوتی برا کــوردەکــەم ! ئێــرە وڵاتــی کــوردە !..
حەیفێ ئەوهام بیستووە!.کوردان بە دەست و بوردە
کوردان ئازاو چاو تێرن
بە کردەوە وەك شێرن
بە غــــیرەت و دلێــرن
بۆ خۆیەتی زۆر نێرن (١٥:١٦٤)

- ڕەشید نەجیب لە شیعری (عەشق و خەیاڵ)دا تیکەی زیاد کراوی تــەنها بـۆ لەتــەکانی (١،٢،٩،١٠) هێناوەتــەوە و لەتــەکانی دیکـەی بـە تــەنها هـاتوون و شـێوەی سـۆنێتەیان هەیە:

ئەوقاتــێ ئەبێ ڕۆحــــم ئەکا تەرکی مــەکانــی
وەك تەیری جینانی
هەروەك کە وەڕس بووبێ لە دیداری حەقیقەت
یەعنی کە لەزات(٢:١٥٣)

قاڵبەکەی بەم جۆرەیە:

AaBcAB CDDC EeFfEF GHGH II.

- گۆران لە شیعری (سکالاَ) دا، دوای هەر لەتە دێڕێك، تیکەیەکی هێناوەتەوە و لە ڕووی سەرواوە لەتەکان و تیکەکان بەجیا شێوەی چەند دێڕێکی مەسنەوییان هەیە بەم جۆرە:

AbAbCdCdEfEf ….

لە ڕووی (کێش) ەوەش، کێشی خۆماڵی(١٠) بڕگەیی(٥+٥)ی بۆ لەتەکان و کێشی خۆماڵی (٥) بڕگەییشی بۆ تیکەکان داناوە:

لەسەمای بەرزی / ناوبانگی حوسنا

تاقە ستارە،

نەبووی لە وزەی / دەستکورتیی منا

ئاشکرا دیارە! (٣:١٦١)

▪ بەکار هاتني پەخشانە شیعر

پەخشانە شیعر(Prose Poem) ؛ ئەو جۆرەی شیعرەیە کە زۆربەی ڕەگەزەکانی شیعری تێدایە، بەڵام مەرج نییە پابەند بێت بە کێش و سەروا. هەروەها هونەرێکی ئەوروپییەو سەرەتا لە ئەدەبیاتی فەڕەنسا و لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەم سەری هەڵدا(٤٢:١٩٣)، کە بە شێك بوو لە بزاڤی گشتی بە ئاراستەی شیعری ئازاد، هەروەها تەواوکەرو پڕکەرەوەی ئەو بۆشاییە بوو، کە ماوەیەکی درێژ بوو لە فەڕەنسا لە نێوان شیعرو پەخشاندا هەبوو (٦٣:٢٠٦).

ڕەگو ڕیشەی ئەم هونەرە دەگەڕێتەوە بۆ (پەخشانی شیعری-Poetic Prose) یەکانی (فانلۆن- Fenelon) و (شاتۆ بریان- Chateaubriand) (٦٣:٢٠٦). پەخشانی شیعری جۆرێکی پەخشانە، بەڵام لە ڕووی (بەکار هێنانی ڕیتم و جۆری کێش و سفتی و ڕازاندنەوەی زمان، بە تایبەتی لە بەکار هێنانی هونەرە ڕەوانبێژیەکان... لە شیعر نزیك دەبێتەوە)(٣٠٣:٢٣).

لە ئەدەبییاتی کوردیدا، ئەگەر بمانەوێ بە شێوەیەکی فراوان لە (پەخشانە شیعر) بڕوانین بەو واتایەی کە هونەرێکی شیعرییەو مەرج نییە پابەند بێ بە کێش و سەروا، دەکرێ مێژووەکەی ببەینەوە سەر فۆلکلۆرو لەوێوە (لاوك و حەیران) بە جۆرێك لە پەخشانە شیعر لە قەڵەم بدەین. بەڵام وەك هونەرێکی ئەوروپی، کە دواتر پەڕیەوە ناو

ئـەدەبیاتی میللـەتانی ڕۆژهـەڵات، بـۆ یەکـەم جـار لەسـەر لاپـەڕەکانی گۆڤـاری زاری کرمانجی بەدی دەکەین، کە لە سێ ژمارەیدا لـە ژێـر ناونیشـانی (شـیعری مەنسـوور) — واتە پەخشانە شیعر- دەقی ئـەدەبی نووسـراون و لـە ڕووی هونەرییـەوە بـەهای خۆیـان هەیە. لە ژمارە(٥) ی ئەم گۆڤـارە پەخشـانە شـیعرێکی (ز.ع.هـەروتی) بڵاوکراوەتـەوە و بـە هەسـتێکی ڕۆمانسـییەوە بـاس لـە غـەم و ئازارەکـانی خـۆی دەکـات و لـە بەشـێکیدا دەڵێت:

((لە شاخی بەفراویەکانم لە بەر حوزنی زۆر هەموو وەختێ نووزەیـەکی لێـوە دێ.. لـە ئـاوی ڕەوانـەکانم تـاڵیی دەمـی جیابوونـەوە شـڵپەی دێ، گـوڵی بنەوشـە مۆرەکـانم چـەمیوەتەوە ڕەنگـی شـەوبۆی بـێن خـۆش و جوانـە کێـوی یـەکانم لـە زوێکـەوە زەرد هەڵگەڕاوە. ئەو مێگەڵە مەڕانەی لە شیوی هەردەکانم ئەلەوەڕێنێ بـێ شـوێنن. جێگـەی گوڵشەنەکانم ئێستا چۆل و وێرانە ...))(٤:١٦٣).

هەر لە گۆشەی (شیعری مەنسوور) و لە ژمارە(٢١) دا، بابەتێکی (حەمە کاکە) بڵاو کراوەتەوە، کە ئەویش سەرەتا بە هەستێکی ڕۆمانسییانەو دەربڕینی وشەی ناسك، بـاس لە جوانی سروشت دەکاو لە پارچەیەکی تر بـە کۆمـەڵێك پرسـیارەوە پەیوەنـدی نێـوان گوڵ و دولبەر دەوروژێنێ و دواجاریش بـاس لـە غـەریبی و بێبەشـیی کـورد دەکـات. لـە بەشێکیدا دەڵێت:

((زەردی زەمین تـا فەسـڵی گـەڵاڕێزان. زەردی گوڵـەزەرد لـە نـاو گوڵانـدا بـە بـەهار. زەردی ئوفوقی بە ئاخر شوعاعی ڕۆژ بە زسـتان. زەردی ڕوخسـاری عاشـقی دڵشـکاو بـە هاوین. بۆ من وەکو مووی زێڕینی پەرێشانی تۆ وایە ...))(١٠:١٧١).

لە ژمارە (٢٣)شدا، شیعرێکی شاعیری فەرەنسی (سوللی پـرۆدۆم) لەلایـەن مـەحموود جەودەت(م.ج) بە ناونیشانی (ئەزهاری خوێنین) وەرگێڕدراوەتـە سـەر زمـانی کـوردی و لە شێوەی پەخشانە شیعر بڵاوکراوەتەوەو لە پارچەی یەکەمدا هاتووە:

((لـە وەختێکـدا ئێمـە حـەربمان دەکـرد، ڕۆژیـش بـەهاری هێنـابووە وجـوود، لـەو جێگایـەی کـە نـەختێ لـەوەو پـێش شـەڕکەرەکان یـەکتریان دەکوشـت، کـوڵان بـەرز دەبوونەوە ...))(٩:١٧٣).

▪ گۆڕانکاری له زمانی شیعریدا

لایەنێکی دیکەی پێکهاتەی فۆڕمی شیعر مەسەلەی زمانی شیعرییە، کە ئەمەش گرنگیی خۆی هەیە و لایەنێکی ئاڵۆزو بەیەکداچووەو ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە ناوەڕۆکی شیعرەوە، چونکە ناوەڕۆك لە ڕێی زمانەوە دەردەبڕدرێت. دەنگ و وشەو ڕستەکان بە پێی کۆمەڵێك یاساو دەستور دەکەونە پاڵ یەك و واتایەك بە ناوەڕۆکی شیعری دەبەخشن و بەپێچەوانەشەوە ئەگەر بابەت و ناوەڕۆکێك لە ئارادا نەبێت، ناتوانرێ زمانێك لە دەقدا دروست بکرێت کەپێی بوترێت زمانی شیعر.

له شیعری کلاسیکیی کوردیدا، زمانێکی تێکەڵ بە وشەکانی عەرەبی و فارسی و تورکی بەکارهاتووە، ئەویش لە ئەنجامی کارتێکردنی ڕۆشنبیریی ئەو نەتەوانە لە ڕۆشنبیریی کوردی و (شاعیر ووشەی هەموو شیعری ڕۆژهەلات و زمانانی ڕۆژهەلات بە مولکی خۆی دەزانیێ، لەبەر ئەوە ووشە (موفرەدات) ی ناو شیعری کوردیی ئەو سەردەمە، لە کوردی و عەرەبی و فارسی و تورکی و زۆر تەعبیرو ئیستیلاحی ئیسلامی تێکەڵە)(٤٣:٢٩).

لەماوەی تازەبوونەوەی شیعری کوردی و بە تایبەتی لە ماوەی سالانی ١٩٢٠-١٩٣٢ دەتوانین زمانی شیعری بلاوکراوەی کوردی دابەشی سێ قۆناغ بکەین:

١- قۆناغی لاسایی کردنەوەی زمانی شیعری کلاسیکی.

٢- قۆناغی کاریگەربوون بە زمانی شیعری تورکی-عوسمانی.

٣- قۆناغی بەکارهێنانی کوردیی پەتی.

لە قۆناغی یەکەمدا، شاعیرەکان هەمان زمانی شیعریی شاعیرە کلاسیکیەکانیان پەیڕەو کردووە. شیعرەکانیان پڕە لە موفرەدات و تەعبیری زمانە ڕۆژهەلاتیەکان، بە نموونە شیعرەکانی (بێخود، حەمدی، ساقی هیرانی) و هەندێ لە شیعرە سەرەتاییەکانی (ڕەفیق حلمی، ئەحمەد موختار، کەمالی، شێخ نوری...) ئەم قۆناغە دەگرنەوە. لە قۆناغی دووەمیشدا، بەهۆی ئەو کاریگەرییەی شیعری تورکی بەسەر شیعری کوردییەوە، وای لێهاتبوو زمانی شیعری کوردی،لاسایی و کاریگەرێتی زمانی تورکی-عوسمانی پێوە دیار بێت و چەندین وشەو موفرەداتی تورکی-عوسمانی و عەرەبی-ئەو وشە عەرەبیانەی کە ئەو کات لە ناو ئەدەبیاتی تورکیدا بەکار دەهاتن- بێنە ناو شیعری کوردییەوە. شاعیرانی ئەم قۆناغەش بە پلەی یەکەم بریتی بوون لە (شێخ نوری شێخ سالح، ڕەشید نەجیب). لە قۆناغی سێیەمیشدا، شاعیران بەرەبەرە خۆیان دوور کردەوە

له بەکار هێنانی کەرەستەو موفرەداتی بیانی و زیاتر کەوتنە کۆکردنەوەی کەرەستە خۆماڵییەکان و له شیعرەکانیاندا بەکاریان دەهێنا. ئەم دیاردەیەش زیاتر لە سەرەتای ساڵانی سیەکانەوە دەست پێدەکات. (د.عیزەدین مستەفا ڕەسول) سلبیەت و ئیجابیەتی ئەم قۆناغە بەم شێوەیە دیاری دەکات: (بە دەم بزووتنەوەی ئازادیخوانەی کوردەوە زمانی کوردیی پوخت یا پەتی هاتە کایەوە. ئەم بزووتنەوەیە لایەنێکی سلبی هەیە، کە بەرەو پێشچوونی ئاسایی ووشەی زمان پشتگوێ دەخات و ئەمەش بەرچاو تەسکی یە. لایەنێکی ئیجابیشی هەیە کە چوونەوە ناو کوردەواری و سروود بۆ ووتنێتی بە زمانێك کە تێی بگات)(١٤٩:٢٩). لەم قۆناغەشدا ڕۆڵی هەریەك لە شاعیران (پیرەمێرد، گۆران، شێخ نوری، مامەند کەرکوکی) لەبەر چاوە کە لە هەندێ شیعرە بلاوکراوەکانیاندا هەوڵیان داوە زیاتر بگەڕێنەوە سەر بەکار هێنانی کەرەستە خۆماڵیەکان، بەتایبەتی (پیرەمێرد)، کە (گۆران) ی شاعیر خۆی لە وەسفی ئەودا دەڵێت: (شیعری پیرەمێرد، فۆلکلۆری کوردی، هەڵبەستی شێوەی گۆرانی تەئسیری تێ کرد وە هەروەها ئەدەبی تورکیش تەئسیری هەر لەسەر دیار بوو. پیرەمێرد فوتابخانەیەکی تایبەتی نەبووە. بەلام شیعرەکانی زۆر تەئسیری لە لاوان ئەکرد و جۆشی پێ ئەسەندن. ئەگەر بەراوردێك بکەین له بەینی شعرەکانی ئەوو هی قوتابخانەکەی ئێمە ئەبینین شعری ئەو (قەومی) تر بوو، سنعاتی کوردی و هەستی کوردی زیاتر پیشان ئەدا)(٣:٦٢،٣٠)

شیعری (من و ئەستێرەکان) نموونەی ئەو شیعرەیە کە پیرەمێرد زمانێکی پاراوی تێدا بەکار هێناوە و تا ڕادەیەکی زۆر دووری خستۆتەوە لە کەرەستەی بیانی. ڕەفیق حلمی لە بارەی ئەم شیعرەوە دەڵێت: (لەم شیعرە بەرزانەدا بگەڕێین بۆ ووشەیەکی بێگانە، بۆ واتەیەکی ناپەسەند؛ بۆ لاری و چەوتی یەك وە سەرنجی ئەوە بدەن کە ئایا خۆی تەنگە تاو کردبێ و مێشکی گوشیبێ بۆ یەکخستن و رێك خستنیان، وە لە دوای ئەمە لەو سنعەت و بەلاغەتەش کە تیایەتی ... لە لایەکی تریشەوە لە شیعرا، کوردی پەتی تافیکردۆتەوە و بۆی دەرخستوین کە زمانەکەمان زمانێکی دەوڵەمەند و شیرینە)(٨٩:١٥).

ئەمەش نموونەی چەند دێڕێکی شیعرەکەیە:

ئەستێرە بەرزەکان، ئەدرەوشێنەوە بە شەو
وەك من بەداخەوەن لە سرەوتیان هەیە نە خەو
چەند ساڵە، ئاشنای شەوی بێداری یەکترین
وەك سەرسەرین،شەوێ سەرێ ناکەینە سەر سەرین

....

شەو، شەونمی ئەوانە چـــیمەن ئـــاو ئەخـواتەوە
ڕۆژ، هەڵمی ئاوی چاوی منە، سەر یــەخـــاتـــەوە

....

(با)م ڕاسپارد، بڵێ کە خەفەت بۆچ ئەخۆن ئەوان؟
وەك ئێمە نین، نزیکتری لای بارەگـــای خـــودان
ڕاسپێرییان نووسیبوو، بە شــــەونم، لەســــەر گیا
تا ئاسمان، پـــرپیشـــکی بـــەدی ئـــێـــوە، هـــەڵـــڕژا
هـــاواری کـــوردەکـــانی ســـەروو گەیـــیە ئاسمان
بەو دووکەڵی هەناسەیە، ئاو دێ لە چــاومان(٢:١٤٥)

تازەکردنەوەی ناوەڕۆکی شیعر

شـەری یەکـەمی جیهـانی کۆتـایی پـێ هـات و دەسـەڵاتی عوسمانییـەکان نـەما، ناوچـەکانی ڕۆژهـەڵات بـە گشـتی و کوردسـتان بـە تایبـەتی لـە ڕووی جوگرافیـای سیاسییەوە گۆڕانکاری بەسەر داهات، ئەم گۆڕانکاریە دواتر کاری کردە سەر بوارەکانی تری ژیان. ئـەوەی پەیوەستە بـە کورد لـەم ماوەیـەدا، ئەگـەر چی هەنـدێ جار چەند تروسکە هیوایەك بەدی دەکران و ڕۆڵەکانی کورد بۆ ماوەیەك هەستیان بە بەدی هاتنی حـەزو ئارەزوەکانیـان دەکـرد، بـەڵام دوا جـار هـەر ئـەو ئاواتانـە بـە زەرەری کـورد دەشـکانەوە، کەواتـە لـە چوارچـێوەیەکی گشـتی دا کـورد لـە دوای شـەڕی یەکـەمی جیهانییەوە ڕووبەڕووی بارودۆخێکی نالەبارو ناخۆش بوەوە، هەندێ لەو ناخۆشیانەش بریتی بوون لە دابەشکردنی خاکی کوردستان و بەجێ نەگەیشتنی بەڵێنـەکانی ئینگلیـز و زوڵم و زۆرداری تورك بەرامبەر بەکورد و لە سێدارەدانی سەرکردە کوردەکان ....

ئەم بارودۆخە کاری کردە سەر ناوەڕۆکی شیعری لای شاعیران و (شاعیرانی کورد تـا ڕادەیـەك وەزعـی کـورد و ئامـانجی نەتەوەکـەیان لـە شـیعرا دەربڕیبـوو، بەمـە کـارێکی گەورەیان کردبـووە سـەر مشـتومالْ کردنـی بـیرو بـاوەڕی کوردایـەتی و ڕێگـای ئـازادی و سەربەستی و ژینی بەختیاری یان بەگەل نیشان دابـوو) (١٢٩:٣٨). هـەر لـە میانـەی ئـەو گۆڕانکاریانەدا و لە ڕێی کۆمەڵێك هۆکاری تـری وەکـو پەڕینـەوەی کولتـورو ئـەدەبیاتی ئـەوروپی و تـورکی بـۆ نـاو ئـەدەبی کـوردی، چـەند بابـەتێکی ڕۆمـانتیکی هاتنـە نـاو شیعری کوردییەوە، وەکو بێزار بوون و دەربڕینی غەم و پـەژارە بەرامبـەر ژیـانی دنیـاو هیوای گەڕانەوە بۆ سـەردەمی منداڵیـەتی و ڕووکردنـە گریـان وەك ڕێگـە چارەیەك بـۆ دەرچوون لە خەفەت و ناخۆشی و ... هەروەها بابەتەکانی باس کردن لە ئازایەتی کچ

و ئافرەتان و وەستان دژی هەندێ دابی کۆمەڵایەتی، هاتنە کایەوە. دەکرێ گرنگترین خاڵەکانی پێکهاتەی ناوەڕۆکی شیعری لە ماوەی سالانی (١٩٢٠-١٩٣٢) بکەینە دوو بەشی سەرەکی:

▪ شیعری سیاسی و نیشتمانپەروەری

ناوەڕۆکی سیاسی و نیشتمانپەروەری وەك چەمکێکی فراوان وەنەبێ لە سالانی بیستەکاندا شتێکی تازە بووبێت، بەڵکو ئەگەر بە مێژوودا بچینەوە، شیعری چەندین شاعیر دەبینین کە ئەم جۆرە بابەتانە پێکهاتەی ناوەڕۆکیان بن، وەکو هەندێ لە شیعرەکانی ئەحمەدی خانی، سالم، حاجی قادر .... بەڵام تازەیی شیعری شاعیرانی سالانی بیستەکان لەوە دایە کە ئەوان ئەو ناوەڕۆکەیان پەیوەست دەکرد بەو گۆڕانکاری و بارودۆخە یەك لەدوای یەکانەوە کە لەم ماوەیەدا بەسەر کوردو خاکی کوردستان دا دەهاتن، واتە شاعیران هەستێکی نیشتمانیی گشتگیریان بۆ هەموو سەردەمێك دەرنەدەبڕی، بەڵکو دەربڕی ئەو هەستە نیشتمانییە خۆش و ناخۆشانە بوون، کە لە ئەنجامی بارودۆخە تازەکەدا دروست ببوون و شاعیران هەریەکەیان بە جۆرێك گوزارشتی لەو بارە نائاساییە دەکرد، بابەتەکانیشیان بە زۆری بریتی بوون لە هاندان و هوشیارکردنەوەی خەڵك لە بەردەم پێشهات و ڕووداوەکاندا، داواکردنی گەڕان بەدوای زانست و خوێندەواری و پەیوەست کردنی زانست و سیاسەت بە یەکتری، باس کردن لە هەژاری و بێ کەسی کوردو دەربڕینی ئازارو مەینەتیەکانی، داواکردن بۆ دوور کەوتنەوە لە خەفەت و ناخۆشی و کارکردن لە پێناو بەجێ گەیاندنی ئاواتەکانی میللەتی کوردو بەدەست هێنانی سەربەخۆیی، دەربڕینی خۆشەویستی بۆ نیشتمان، باسکردن لە زوڵم و زۆرداریی تورك بەرامبەر کوردانی سەروو و غوربەت و گەڕانەوە بۆ کوردستان و....

– دەربڕینی خۆشەویستی بۆ خاك و نیشتمان:

دەربڕینی سۆزو خۆشەویستی بۆ نیشتمان یەکێکە لە لایەنە گرنگەکانی ناوەڕۆکی شیعری نیشتمانپەروەری و شاعیر لە ناخەوە کۆمەڵێك شتی تایبەت بە نیشتمان دەیورووژێنێ و لە ڕێگەی دەربڕینی چەند وشەیەکی جوانەوە شیعر دەخوڵقێنێ، کە

بەهۆیەوە گوزارشت لەو خۆشەویستییە دەکات کە ئەو هەیەتی بۆ نیشتمان. (زێوەر)ی شاعیر بە شێوەیەك ئەم خۆشەویستییە دەردەبڕێ، کە ژیانی خۆی لەو خۆشەویستیەدا دەبینێتەوەو ئەگەر چی پارچە زەوییەکە بەڵام ئەو لە بڵندیدا دەیبینێ:

ئەی وەتەن چەند خۆشەویستی ڕوحی شیرینی منی

مەزرەعەی توخمی نەشات و باعسی ژینی منی

....

گەرچی ئەرزی هێند بڵندی وەختە لای من بچیتە عەرش

واسیتەی سەربەستیی ئیجرایی ئاینی منی

شاعیر بەردەوام دەبێ و وەرزەکانی ئەم خاکە بەهەشت ئاسا ئەناسێنێ و وەك باشترین شوێنی گەشت و گوزار تێی دەڕوانێ و بەلایەوە لە شارە خۆشەکانی قاهیرەو تاران و بەرلین خۆشترە:

نەو بەهاران بەو هەوای زۆر سافەوە وەك جەننەتی

فەسڵی زستانیش سەراسەر باغی نەسرینی منی

بۆچی نەقدی جیسم و جانی خۆم بە شاباشت نەکەم

خاکە ڕاهی حوکمڕانی عیززو تەمکینی منی

ئارەزوی فکری سیاحەت ناکەم ئیتر ئەی وەتەن

تۆ لە جێگەی قاهیرەو تاران و بەرلینی منی(٦:١٢٨)

هەرچی (ڕەفیق حلمی) ی شاعیرە، خۆشەویستی خۆی لە ئازاد بوونی نیشماندا دەبینێتەوە و بە لایەوە نیشمان بە بێ ئازادی وەکو زیندان وایە و داوا لە خوا دەکات کە ڕۆژی ئازادی و خۆشگوزەرانی بۆ نیشتمان بگەڕێنێتەوەو پەردەی نەگبەتیش لابەرێت:

فیدای ئەو عەشقە بم بۆ مولك و میللەت

دەسوتێنێ فیداکارانی ئوممەت

ئەگەر بێت و نەبێ حوڕییەتی تام

وەتەن زیندانە گەر بشبێ بە جەننەت

خودایا کەی هەڵێ ڕۆژی سەعادەت

لە سەرمان لائەچێ دەیجوری نەگبەت(٢:١٣٥)

(عەلی کەمال باپیر) یش، خۆشەویستی میللەت و نیشتمان بە پێویستی و فەرزێك دەزانێ بۆ هەموو ئەو کەسانەی داوای ناموس و شەرەف دەکەن:

حوببی میللەت هەروەکو حوببی وەتەن فەرزە لەلای

هــەرکەســێ نامــوســی ئیــمانی شەرەف داوا ئەکا (٤:١٢٣)

(حەمـدی بـەگی سـاحیبقران)، خۆشەویسـتی نیشـتمانی کوردسـتان تـەنها لـە چـاوی خەڵکی کورد نابینێ و پێی وایە خەڵکانی تـری وەکـو ڕۆم و عەجـەمیش موشـتاقی ئـەو خاکە پڕخێرو بەرەکەتەن:

ئەی وەتەن ڕۆم و عەجەم موشتاقی کوردستانتــە

ئیفتیخاری میـللەتی کورد شــەوکــەتی عــینوانتــە

بەسیە سەربەرزی ئێواران و سبەینان مانگ و ڕۆژ

وەك نیشانی ئیفتیخاری سنگ و نەجمـەی شانتە (٢:١٤٩)

- هاندان و هەست وروژاندنی ڕۆڵەکانی کورد بۆ ڕوو کردنە زانست و هونەرو خوێندەواری:

خوێندن و زانست سەرچاوەی بنیادنانی هەر کۆمەڵگەیەکە و ئاسۆی بیرکردنـەوەی تاکـەکانی کۆمەڵگـەش فـراوان دەکـات، بـە شـێوەیەك کـە وا لەهـەر کەسـێك دەکـات بـە تێڕوانینێکـی وردو عاقڵانــە بــۆ مەســەلەکانی پەیوەســت بــە خــەباتی نەتــەوەیی و نیشتمانی و سیاسی بچێت. شاعیران زوو هەستیان بـەو کەلێنـەی خـەباتی ڕزگـاریخوازی کوردی کردووەو پێیان وابووە کە دێوەزمەی نەخوێندەواری هۆکـارێکی سـەرە کـی بـووە لەبـەردەم دواخسـتنی ئـەو خەباتـە. ئـەوانی شـاعیر وەك ئـەرکێکی سەرشـانی خۆیـان هەوڵیان داوە شیعر بکەنـە وەسیلەیەك بـۆ هوشـیار کردنـەوەی خـەڵك و هانـدانیان بـۆ ڕووکردنە خوێندن و زانست و زانیاری، بە مەبەسـتی پێگەیشـتنی میللـەتێکی هوشـیارو تێگەیشـتوو. بـۆ ئـەم مەبەسـتەش شـاعیرێکی وەك (مسـتەفا پاشـا) خـەباتی سیاسـی و زانستی بە یەکەوە دەبەستێتەوە:

بەبێ عیلم و سیاسەت ئەی بەقوربان

مەحال ئەندەر مەحالە ژینی کوردان (٣:١٢٤)

ئەم لایەنە لای شاعیران پڕ بایەخ بووە و هەر یەکەیان بە جۆرێك ویستوویەتی ئەم ئەرکە بە شیعر دەربـبڕێ. (شـێخ نـوری شـێخ سـاڵح) ژیـنی ڕاسـتەقینە و ئاسـودەبوونی گیـان و دوا ڕۆژی ڕونـاك لـە هـەبوونی قوتابخانـەو پێشـکەوتنی زانسـتی و پیشەسـازیدا دەبینێتەوە:

لەبۆ ئینشایی مەکتەب، سەرفی غیرەت لازمە زینهار

کە مەکتەب مایەیی ژینە، کە مەکتەب ڕوحی ئینسانە

....

کەسـێ عیلمی بێ موسـتـەقبـەلی ڕووناك و تەئمینە

کەسـێ سنعەت بزانێ، دائیمـەن ئەو ساحیبی نانە

....

قسـەی ڕاستت ئەوێ وەڵلا ئەگەر بیشم کوژن دەیڵێم

نـەبوونی عیلم و سنعاتە، کە مـیقرۆبی هەموومانە(٤:١١٠)

هەروەها لەناو توێژە جیاکانی کۆمەڵ ڕوو لە لاوان دەکات و دوا ڕۆژی ڕۆشن لەواندا دەبینێ:

ئەی نەورەسیدەکانی وەتەن، وەختی غیرەتە

تەحسیلی عیلم و مەعریفەتە، مایەیی شەرەف

تێکۆشە بۆ سبەینێ، نەوەك بتکـەنە هەدەف

سبحەینێ خاکی ئەم وەتەنە، لەلات ئەمانەتـە

حورمەی وەتەن،شەرەف هەموو بۆتۆیە ئەی شەباب(٣:١١٧)

(مستەفا پاشا)ش، بە دەنگێکی بـە سـۆزەوە بـانگی ڕێگرتنەبـەری خوێنـدن دەدات و دەڵێت:

بانگی من بۆ جەمعی کوردە گوێ لە قەولی من گرن

ڕێی مەعاریف بگرن و دەستان لە مل کەن یەکگرن(١:١٢٩)

هەروەها پێشکەوتنی وڵاتێکی ئەوروپی وەك فەرەنسا بـە خوێنـدن و دواکـەوتوویی و ڕەنج کێشانی بێ سوودی کورد بە نەخوێندەواری دەبەستێتەوە:

لە سایەی خوێندنە مولکی فەرەنگ، پڕ زەوق و پڕ گەنجە

لە بەر بێ خوێندنە ئێستا بەشی کوردان هەموو ڕەنجە(٣:١٢٩)

(ئەسیری)[•] ی شاعیریش، وەك دەنگێکی پڕ سۆزی نیشتمانپەروەری، لە چەندین شیعریدا زانست و خوێندن بە بنەمای پێشکەوتن و گەیشتن بە ئامانج و سەرکەوتن بەسەر دوژمنان دادەنێ:

گەر بە فەن و عیلم و سنعەت کەی عەزیزم ئیعتیماد

بێ شکە مومکین دەبێ ئەو جارە دوژمن خستنت(٣:١٣٩)

یان دەڵێ:

گەر شەوەی جەهل و تەکەببور بتکێشێ سەر ناکەوی

گەر موجەههەزبی بە عیلم و مەعریفەت قەت ناکەوی

....

فێری عیلم و فەن و سنعەت بی، تەکامول کەی لە دین

هێندە زۆر گەورە دەبی گیانە بەدەس کەس ناکەوی

....

عیلمە میللەت بەرزەکا، جەهلە وەتەن بەرباد ئەکا

تووشی ئەربابی جەهل بی حەق وەیە لێی لاکەوی(١٣:١٤٢)

(ئەسیری) بە مێژوودا دەچێتەوەو مەنبەعی زانست و زانیاری لە ناو ئەو میللەتەدا دەبینێتەوە کە بە باپیرە گەورەی کورد دانراون، پێی وایە کە ئەو پێشکەوتنەی لە ئەوروپا و لە وڵاتە پێشکەوتوەکاندا هەیە سەرچاوەکەی لەو خاکەوە فێربوون کە ئێمەی کوردی لێ خوڵقاوین، بۆیە داوا لە ڕۆڵەکانی کورد دەکات کە بە مێژووی خۆیاندا بچنەوەو سەروەری کۆنە پیاوانی کورد ببینن:

[•] ئەسیری: ناوی(عەبدولخالق) ئەسیری کوڕی سەید حوسەین ئەفەندی مورشیدی تەریقەتی نەقشبەندییە و برای نەجمەدین ئەفەندی نیشتمانپەروەرە(٥٠:١٠). لە ساڵی ١٨٩٠ی زاینی لە کەرکوك لە دایك بووە(٦٦:٤). دەستپێکی خوێندنی لە حوجرەو مزگەوتەکان بووە، بۆ ئەم مەبەستە چەندین شار و شارۆچکەکانی کوردستان گەڕاوە. لە ساڵی ١٩٣٥ بووەتە سەرنووسەری دادگا لە کەرکوك و بۆ ماوەی نزیکەی (٢٣) ساڵ ماوەتەوە، ساڵی ١٩٥٨ خانەنشین کراوە(٥٠:١٣). لە ڕۆژی ١٨-٦-١٩٦٢ بە نەخۆشی شێرپەنجە لە کەرکوك کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێ لە گۆڕستانی (شێخ محێدین) نێژراوە(٥٠:١٦).

سەرکەوە تاکو لە عالەم دەرکەوی وەك ماهتاب
هەر وەکو ئەجدادی کەونت دەولەتی ئالامـــیان
ڕۆڵە ئەم دەورەی تەرەقی وا لە ئەوروپـا هەیە
ئەوروپای فێرکردووە غەرناتەوو ئیشبیلـــییان
....
دەولەتی ئاسورو بابل عیلم و عیرفـــانی نەبوو
میللەتی کلدانی فێرکرد دەولــەتی ئــالامـــیان
....
باس و حاڵی کۆنــە پیاوانـــت بلــێ بۆ لاوەکان
ئەی(ئەسیری)زیارەتی قەبرت دەکەن وەك حاجیان(٨:١٦٣)

- دیارخستني زوڵم و زۆرداری تورکەکان بەرامبەر کوردەکانی سەروو و وەستان لە دژی ئازارو ئەشکەنجەکانیان:

دوا بـە دوای لـەق بـوونی سیسـتمی دەسـەڵاتی عوسمـانی و دروسـت بـوونی شۆڕشـی جیاجیا لێرەو لەوێ، دواجار وای لێهات بیری نەتەوەیی جێی ئـەو دەسـەڵاتە بگرێتـەوە. کورد لەبەر ئەوەی لە ماوەی دەسـەڵاتداریەتی عوسمانیـەکان زیـانێکی زۆری پێکـەوتبوو بۆیە (یاریدەی شۆڕشـی تـورکی دا، بـە ئامـانجی ئـەوەی ئـەوانیش لـەم هاوخـەباتی یـەدا مافی نەتەوایەتی ی خۆیان وەرگرن، بەڵام بۆرژووازی یەتی تورك ئەو پەیمانەی نـەوەکو تــەنیا فــەرامۆش کــرد بــەڵکو بــە زەبــری هێــز شــکاندی، بــۆ ســوودی چــینایەتی ی خۆی)(١٤١:٣٨)

یـەکێ لـە ناخۆشـترین ئـەو ڕووداوانـەی کـە خـۆی خزانـدە نـاو ئـەدەبیاتی کـوردی، ڕووداوی لە سێدارە دانی شێخ سەعید و چەندین سەرکردەی کورد بوون، کە بە دەسـتی تورکەکان لەناو بردران. ئەمە وای لە هەندێ شاعیران کـردووە کـە بـە سـۆزو گریـانێکی بـە کوڵـەوە لـەم ڕووداوە بـڕوانن و بـەم هۆیـەوە نـاوەڕۆکێکی تـازە بـە شـیعری کـوردی ببەخشن.

(ئەسیری)ی شاعیری دڵسوتاوی میللەت، چەند جارێك بە شیعر هاوخەمی خۆی بۆ ئەم زوڵمەی تورکەکان دەردەخات، هەروەك لە شیعری (شینی شەهیدانی سەروو)دا بە هەستێکی ڕۆمانسیانە باس لەو ڕووداوە ناخۆشە دەکات:

یارەب چ موسیبەتێکە لە کوردانی ئێمە قەوما

لەم میللەتە مەزلوومە نەخۆراك و نە خەوما

خوێنی شوهـەدا هەروەکـو سـیلابی بەهارە

هەروا لەشی کـوژراوە دەتـلێ بـە ڕووبارە

....

شێخ و عولەماوو سەیدو سادات و ڕەئیـسان

بێ شوبهە بەناحەق هەموو بێکردەوە کوژران

شاعیر بەردەوام دەبێ، ناوی نزیکەی(٢٥) لەو سەرکردە کوردانە ڕێز دەکات و دواجار دەڵێت:

خوێنی دڵە دەڕوا لە دووچاوی کەسی کوردی

پیاوی وەتـەنی وایە برا گەورەوو وردی(٣:١٤٠)

هەر بەم بۆنەیەوە لە شیعرێکی تردا ڕۆڵەکانی کورد هان دەدات بە مەبەستی شۆڕش و شەڕکردن دژی تورکەکان، چونکە ئەوان بڕیاری کوشتنی کوردیان داوە:

کوردە وا فـەتـوا دراوە بۆ جـەوازی کوشـتنت

چارەوو مەلـجەو نیـیە تەحقـیقە ئەمـجا مردنت

وا موحەققەق دەتکوژن دەتکەن بە نیشانەی تفەنگ

با دەوامـی بێ بـە ڕاسـتی شـۆڕش و شەڕکردنت

هـەرچەنێ شێخ و مەلاو ئاغـاو ڕەئیسی کورد هەیە

گشتیان هەڵواسران بەسیە لە غەفلەت نووستنت(٣:١٣٩)

لە شیعری (ماتەمنامە) شدا، کە لە ساڵیادی ئەم ڕووداوە جەرگبڕەدا نووسیویەتی، دووبارە بە شیوەن و گریانێکی سۆزاوی ئەو یادە دەکاتەوە:

ڕەش دەپۆشین شیوەنە کوردین لە مـانگـی ماتەمین
ڕۆژی قورپێوانـــە ئەمــڕۆ مێــزەرو سەرپۆشی شین
ساڵ بە ســاڵ ئـەم ماتەمە دەگرین لە دڵمان دەرنەچێ
تا زەمـانی تۆڵـــە دێ ڕۆژێــکی وا خــورەم دەبــین
شێخی عەبدولقادرو چەند سەد ڕەئیس وشێخ سەعید
لەو دەمە بوونە فیدای نیشتمان و گەل، دیـنی موبین
..
بۆ نەســووتێ دڵ، جگەر بۆچی نەبرژێ وەك كەباب
ســەرکزو عاجز خۆمانــن دەردەدارو دڵ حــەزیــن

شاعیر لەم سۆزو گریانەدا بەردەوام نابێت، بەڵکو بە هیواوە تەماشای دوا ڕۆژ دەکات و ڕادەگەیەنێ کە کورد بەردەوام دەبێت لە خەبات کردن و تێکۆشاندا، ئەگەر چەندین زوڵمی تری ئاوهاش بێتە پێش:

سەد ئەوەندە زوڵم هەبێ دەردیش هەزاران بێتە پێش
هەر لەسەر ئەم فکرەوو ئەم ڕێگەیە ســابیت ئـەبین
مەرد ئەوە ماڵ و سەرو مولکی لـە ڕێـی حـەق دابنـێ
ئەی(ئەسیری) هیچە لای عاقڵ بە نـــامـەردانـە ژین(١٦٦:١٦)

هەر ئەم ڕووداوە هەست و سۆزی چەند شاعیرێکی تری هێناوەتە جۆش و خرۆش، (مامەند کەرکوکی) لە بێ کەسیی کورد هاوار دەکات و کەسێك نابینێ بە هانایەوە بچێت:

کەس نییە هاوارە! هاوارێ بــکا ئـــەی کورد لەبۆت
هەڵدڕا ورگیان؛ خنکـــان و سوتـــان وەك بـــزۆت
گەورەوو گچکە و پیاوو کـــوڕو کیـــژ شێـــخ و مەلا
خوێنی کورد ڕێژرا بە غەدری عەینی دەشتی کەربەلا
کەس نییە هاوار! بپرسێ بۆچ دەکوژرێـن کوردەکان
ماتەم و شینە لە بەتلیس وا لەخەرپــووت و لە وان
..
زوڵم و غەدری تورکەکان کردیان هۆلاکۆ نەیدەکرد
حاشە حەجاج زوڵم وغەدرێکی وەهای ڕێ پێ نەبرد(١٦٢:٢٠)

(شێخ نوری شێخ ساڵح)یش پێی وایە کە ئەو زوڵمەی تورکەکان لە هیچ سات و زەمانێك دا نەبینراوە:

ئەم زوڵمە کە دی میللەتی ئەم کوردە لە تورکان
نەیدیوە زەمانە چ لە ئینس و چ لە شەیتان
...
ئەی ساڵی گوزەشتە، جگەرت لەت لەتی غەم بێ
نەتبینمەوە، مەسکەنەکەت شاری عەدەم بێ(١:١٤٦)

- باس کردن لە هەژاری و بێ کەسی و ئامانجە بەدی نەهاتووەکانی کورد:

زۆربەی ژیانی میللەتی کورد وابووە، کە لەگەڵ ڕەوڕەوەی مێژوو چەند دەرفەتێکی بۆ ڕەخساوەو ڕێخۆشکەر بوون بۆ بەدی هاتنی بەشێك لە ئامانجەکان. بەڵام لەبەر بێکەسی و بێ سەرکردەیی لێی تێك چووەو پێی نەگەیشتووە. ئەمە وای کردووە، نیشتمان هەر بەبێ نازی بمێنێتەوە. شاعیرانی کورد لە هەر سەردەمێکدا هەستیان بەم حاڵەی کورد کردبێ، لە ئاستیدا بێدەنگ نەبوون و بە شیعر ئەو هەستەیان دەربڕیوە. هەیانە تەنها غەم و ئازاری دەربڕیوەو، هەشیانە بەدوای ڕێگە چارە دا گەڕاوە.لەمبارەیەوە(ئەسیری) بەم جۆرە دەردی خۆی باس دەکات:

تووشی دەردێکم لە هیچ دەرمانگە دەرمانی نییە
دڵ پەرۆشێکی هەیە ئارام و وێستانی نییە
گورگە بۆزو گورگە شین وگورگە ڕەش چوونە مەلاس
مێگەلی کوردی لە شیوو هەردەیە شوانی نییە
نەو نەمامی باغی خۆشی نیشتمانم هاتوە بەر
باغەوان و پاسەوان و ئاوو کێڵانی نییە(١٣:١٦٨)

(شیخ نوری)ش لە زاری نیشتمانەوە قسە دەکات و بە هەمان شێوە وێنای نیشتمانێکی بێ کەس و بێ سەرکردە دەکات:

گەر ئاو بدرێم و شەفیقانە بکێڵرێم
پشکووتنی گۆپکەی ئەمەلم حازری ئانە

ئەو خەلفە نەمامەی،لق و پۆپ ناسك پیرم

بێ ئاویە ئەسبابی بەهارم کە خەزانە(٢:١٣٨)

کەسێکی وەك (ئەسیری) مردنی خود بە ڕێگە چارە بەرامبەر بەم حاڵە ناخۆشەی نیشتمان دەخوازێ و دەڵێت:

بچمە ناو دەریایـــێ یا زێیــــەکی ژێری نــەبێ

دا بخـــنکێم وا نەبـــێ ئەم ڕەنجە پایــانی نییە

بالەسەر جەرگ ودڵی خۆم دەم بەتوندی خەنجەرێك

تا زووە گیانم دەرێ ئەم مانە هیچ مانی نییە(١٣:١٦٨)

هەرچی (ئەحمەد موختار جاف)ە، بۆ لادانی ئەم ناخۆشیە تێکۆشان بە ڕێگە چارە دەزانێ و ڕوودەکاتە چینی ڕووناکبیرو چارەسەری لەوان دەخوازێ:

سەیری کەن خەلقینە توخدا حالەتی زاری وەتەن

چەند پەرێشانە لەبەر غەفلەت هەموو کاری وەتەن

وەقــتی تێکۆشانە ئەی قەومینە غەفلەت تا بەکەی

وا خـــــەزانی کردووە ئێستاکە گوڵزاری وەتەن

....

کــوانێ خەلقینە لە کوێن فرقەی منەووەر تینەتان

چونکە ئەو فرقە ئەزانن دەردو ئازاری وەتەن(١٦:١٤١)

- وەسف و دەرخستني جوانيی سروشتي كوردستان:

یەکێ لە لایەنەکانی تری نیشتمانپەروەری لای شاعیران، دەرخستن و وەسفکردنی دیمەنە دڵڕفێنەکانی کوردستانە، کە جۆرە شادی و خۆشییەکی خستۆتە دەرونیان و بوونەتە ئیلهام بەخش، بۆ ئەوەی بە هۆیەوە شیعری بەرز بهۆننەوە. (ئەسیری) بە کۆمەڵێك وشەی ناسك و کۆمەڵێك وێنەی شیعری تایبەت بە جوانی کوردستان، شیعرێکی بەرزی بەناونیشانی (ئاوی ژیان) هۆنیوەتەوەو کوردستان بەم جۆرە دەبینێ:

بێرە کوردستـــان عەزیزم گەر تۆ سەیرانت دەوێ

بت بەمە قەندیل ئەگەر گوڵزاری کوێستانت دەوێ

سەیـــری ئەو خێـــلانەکە نیشتوونە داوێنی چیا

با بچین بۆ ماڵی کوردێ گەر تۆ خوێشانت دەوێ

....

ئـــــــاوی ساف و ڕۆشنی داوێنی چەشمانی چیا

لێی بنـۆشه دەم بەدەم گەر ئاوی حەیوانت دەوێ

....

هەڵسه گەشتی چیمەن وگوڵزاری کوردستان بکه

گەر لەبۆ دەردی دەروونت داوو دەرمانت دەوێ(١٣:١٦٤)

(فایـەق بێکـەس)یـش، جـوانی کوردسـتان لـه جـوانی پێکـەوه گونجـانی ئـەو هـەموو ڕەنگانەی شاخی (گۆیژه)دا دەبینێ و له هەر ڕەنگێکدا وەسفی لایەنێکی نەتـەوەی کـورد دەکات:

شاخی ڕەنگاو ڕەنگی گۆیژه باعیسی کەیف و سروور

هەر دەمەی ڕەنگێ ئەپۆشێ گاه سپی گاه سەوزو سوور

وەسفی قەومی کورد ئـــەکەی تۆ بەم هەموو ڕەنگانەوە

ڕەنگی ســـوورت شاهیده بۆ کورد که قەومێکن جەسوور

بەرگـــی بێ گەرد و سپیـــــشت دیاره وا هاوار ئــــەکا

قەومی کورد دڵـــساف و پـــاکن میللەتێکن بێ قسوور

بـــەرگی ســـــەوزیشت ئـــەڵێ ئەم خاکه هەر شینایيه

پـڕله دەغـــل و دان و کانی، سەر به ڕزق و پڕله نوور

ئـەی وەتـــەن شـــایانی فەخری واجـــبه مەدحت بکەم

دارو بەردت چەشـــنی گەوهەر،خاك وخۆڵت وەك بلوور(٢:١٥٤)

- خۆشحاڵبوون به گۆڕانی ڕۆژگاری کورد:

ئەگـەر زۆربـەی ژیـانی کـورد، بـه تایبـەتی لـه سـی سـاڵە سـەرەتاییەکانی سـەدەی بیستەمدا، بریتی بـووبێ لـه کاولکاری و مـاڵوێرانی، ئـەوە چـەند جارێکیش تروسـکایی چـەند هیـواو ئومێـدێك لـه دایـك بوونـه، کـه خـەڵکیان خۆشـحاڵ کـردووه، تـەنها لـه ڕەشبینیدا نەژن و جۆرێك له بەختەوەریش هەست پێ بکەن.

ئەوەی پەیوەسته به ئەدەب، ئەگەر چی ئەم بەختەوەرییه هەمیشه کـاتی بـووەو تـا سەر نـەبووه، لەگەڵ ئەمەشـدا چـەند شـاعیرێك خۆشـحاڵی خۆیـان بـەم گۆڕانکاریانـەی

ژیانی کورد دەربڕیوە. بەنموونە گەڕاندنەوەی (شێخ مەحموود) لە هیندستان لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاو کرانی بە مەلیکی کوردستان لە ساڵی ١٩٢٢، ڕەنگدانەوەی بۆ سەر شیعری چەند شاعیرێکی ئەو سەردەمە هەبووە. (شێخ نوری و عەلی کەمال) لە شیعرێکی هاوبەشی تایبەت بەم ڕووداوەدا دەڵێن:

قاپی ڕەحمەت گوشادە، دەرکی زیللەت داخرا
چونکە مەحموودێ لەسەر تەختی عەدالەت دانرا
موژدە بێ ئەی قەومی کورد،نووری سەعادەت هەڵکرا
پەردەیی تاریک و دەیجووری حەراڕەت لادرا
ڕۆژی ئازادی هەلات، ڕووناکە ئیستیقبالی کورد(١٣١:١)

(ئەحمەد فەوزی)ش، خۆشحاڵە بە نەمانی زنجیری ژێردەستی و لە خودا دەپاڕێتەوە ئەم سەربەرزییە تا سەر بمێنێ:

خود فرۆشی بەسیە ئیزهاری نەزاکەت تا بە کەی
بەزمی ئیستیقلالە ساقی تێکە توخدا جامی مەی
دەنگی زنجیری ئەسارەت نایەتە گوێم فرسەتە
قولقولی میناوو نەغمەی موتریب و ئاوازی نەی
....
تا ئەبەد یاڕەب بمێنێ ئەم جەلال و حەشمەتە
ئایەیی (انا فتحنا) * ***بێ موعینی شاهەکەی***(١٣٢:٤)

(مستەفا پاشا)ش، سێبەری سەربەخۆیی و دروست بوونی دەوڵەت لەم ڕووداوەدا دەبینێ و بە هەمان شێوە لە خودا دەپاڕێتەوە بۆ بەردەوام کردنی ئەو بەختیارییەی کورد:

هومای دەوڵەتی نیشتووە بەسەر کوردا بیحەمدیللا
دوعا بۆ بەختی کوردان کەین دەوامی بێ بیعەونللا
بەڵێ ڕۆژێکی ئیستیقلال هەزاران ڕۆژی تر دێنێ
بەڵێ ڕۆژێکی ئازادی لە بۆ کوردان جیهان دێنێ(١٢٧:٢)

* ئاماژەیە بۆ ئایەتی (انا فتحنا لك فتحا مبینا)، سورە الفتح، ایە(١).

یەکێکی تر لەو ڕووداوانەی کە شاعیرانی جۆش داوە بۆ دەربڕینی خۆشییان بە شیعر، ڕووداوی دانانی موتەسەڕیفی سلێمانییە، کە شاعیرێکی وەکو (فایەق بێکەس)ی وا لێ کردووە، ئەمە بە نیمچە سەربەخۆییەك و ڕۆژێکی پیرۆزو بەختەوەری بۆ هەموو کوردان دابنێ:

بەشارەت بێ لە قەومی کورد فەلاکەت شوێنی مەفقوودە

لە سایەی خواوە ئەمڕۆژە خەلایق جوملە مەسعوودە

چرای ئاسایشی هەڵکرد، حوکومەت حوکمی مەحدوودە

ئیلاهی سەد شوکر ڕۆژێکی چەند پیرۆزو مەحموودە

عەدالەت،ئەمنییەت،ڕاحەت سەراسەر ئێستە مەوجوودە

....

ســــەعادەت بوو بە بەرگێك و کرایە بەر هەموو کەسێ

نەما ئەخباری ناخۆشــی، لە دڵ دەرچوو هەموو دەردێ

دوعــــــا گۆی زاتی عالیــــــتانە ئێستاکە هەموو کوردێ

....(٣:١٥٠)

▪ بابەتەکانی تر

- ناوەرۆکی ڕۆمانتیکی:

بە شێوەیەکی گشتی زۆربەی شیعرە بڵاوکراوە کوردییەکانی ماوەی نێوان هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی، بێبەش نین لە هەست وخەیاڵی ڕۆمانتیکی، بە جۆرێك دەکرێ بوترێ (نێوانی هەردوو جەنگ ماوەی داهاتنی... قۆناغی ڕۆمانتیکی بوو)(١٢٩:٣٨). بەشی زۆری ئەو شیعرە ڕۆمانتیکیانەش پەیوەست بوون بەو بارودۆخە سیاسیە ناخۆشانەی بەسەر میللەتی کورد دا دەهاتن –پێشتر لە باسی شیعری سیاسی و نیشتمانپەروەری، لە بەشێك لەو شیعرانە دواوین- لەگەڵ ئەمەشدا چەند شیعرێکی تری ئەم ماوەیە بە تایبەتی لە ساڵانی بیستەکان هەن، بەبێ ئەوەی پەیوەست بن بە

بارودۆخـە سیاسـیەکەوە، غـەم و بێـزاری و گریـانێکی گشـتگیری و هەسـت و خرۆشـێکی ڕۆمانتیکانەی شاعیرانن لە هەمبەر چەرخ و زەمانە و ژیان بەگشتی.

لەمبارەیەوە (شێخ نوری) لە پێشەوەی شاعیرە ڕۆمانتیکەکانی سـەردەمی خۆیدایـە، لە شیعرێکدا بەم شێوەیە دەردی دڵی خۆی لە بەرامبەر بوونی خۆی و دنیـاو گـەردوون دەردەخات:

دەردی دڵی خۆم جوملەیێکی بێنمە تەقریر
ئینس ومەلەك و جن و پەری دێنمە گریان
بێ شك موتەحەییر دەبێ، دێوانە لە زنجیر
سەد عاقڵ و هوشیار ئەخەمە کێوو بیابان

....

یێك سانیە بێ غوسسە نەبووبارى دڵی من
ساتێ غەمی خۆم،ساتێ غەمی گەردشی دنیا

....

بەینـــــێکە بە دەس تۆوە گرفتاری عەزابم
دەردو غەمت هێند زۆرە دڵم خوێن ئەتکێنێ(٢:١١٤)

هەروەها لە شیعری (غەمی زەمانە...) شدا، غەمی دڵی خۆی دووپات دەکاتەوە:

غەمـــــی زەمانە وەکو پـــــردە، وا دڵی پۆشیم
بەغەیری غوسسەوو گریان وغەم،نەما خۆشیم

....

لەدەست زەمانە قوڕی کوێ بکەم بەسەر خۆما
بە مەقسەدێ نەگەیشتم لەهەرچی تێکۆشیم(١:١١٥)

دیسان لە شیعری(ئەی فەلەك) شین و گریان وڕۆڕۆیەتی لە دەست چـەرخ و فەلـەك و بە نائومێدییەوە لە ژیان دەڕوانێ:

ئەی فەلەك دیسان لە دەست تۆ، شین و واوەیلا ئەکەم
ژەهــــــری قەهری تۆ لەگەڵ دەردی دڵم، ئیفشا ئەکەم
وەختە یەکجاری لەدەست ئاشووبی فیتنەت شەق بەرم
من قـــسەی ڕاست و ڕەوان و خۆش و بێ پەروا ئەکەم

شاعیر بەردەوام دەبێ و بە شێوەیەك بێزاری خۆی لە ژیانی دونیا دەردەبڕێت، تەنانەت داوای لێبوردن لە هاتنە وجوودی خۆی بۆ سەر دونیا دەكات:

هێند خراپەم دی لە دەست ئەهلی زەمانە عاقیبەت

لەم وەزیـــــفەی هاتنە دنـــیایە، ئیستیعفا ئەكەم

یاخود بێزاری ئەو بە شێوەیەكە، كە دوور كەوتنەوە لە خەڵك و ڕووكردنە دەشت و بیابان بە ڕێگە چارەو ڕووسووری دەزانێ:

ئەو كەسە ڕوو سوورە(نوری) دوورە لێی نەوعی بەشەر

من لەمەولا ڕوو لە دەشت و وەحشەتی سەحرا ئەكەم(٢:١١٦)

(ڕەشید نەجیب)یش بێزاری خۆی بەم جۆرە لە دەست خەڵك و دونیا ڕادەگەیەنێت:

لەوساوە كەمن مودریكی ئەندۆهی بەشەر بووم

مەعلووم بوو لەلام هیچی یو ئالامی نەهوفتەی

تەشریحی ئەكەم مەنقەبەیی حاڵ و گوزەشتەی

مەئیوس و ئەلەم بارو ئەسەفناكی كەدەر بووم

....

دونیـا نە بەهەشـــــتە نەچەمەنزاری سەفایە

سەحنێكی بە ئاشووبە، ژیانیشی جەفایە(٢:١٥٢)

گریان و گریان بۆ ڕابردوو وەك خاسیەتی ڕۆمانتیكی، لایەنێكی تری پێكهێنەری شیعرەكانی (شێخ نوری)یە. بە نموونە لە شیعری (شەو) دا، شاعیر بەسۆزێكی گەرم و هەنسكی گریان بە ژیانی ڕابردوو دا دەچێتەوەو، وێنای ئەو سەردەمانەمان بۆ دەكات كە لەگەڵ یاردا گوزەراندوویەتی:

خۆت بپـــارێزە لە ئاهی دڵ بریندارانی شەو

نەك خودا ناكردە گیرابێ دوعای ناڵانی شەو

یاوەرو یارو ئەنیسم ئاه و ئەشكی حەسرەتە

ئافەرین ئەی بارەكەڵڵا، دیدەیی گریانی شەو

....

دڵ ئەبێتە قەترەیێ خوێن و، لە دیدەم سەر ئەكا

هەر كە ڕابووریێ بە دڵما سوحبەتی جارانی شەو(٢:١١٩)

هەروەها لە شیعری (گریەیی خوسران)یشدا، گریان بە هەموو مانا ڕۆمانتیکیەکەی پێکهێنەری ناوەڕۆکی شیعرەکەیە، کە لە بەشێکیدا دەڵێت:

بگــری! ئەی نـــــاڵەو فوغان بگری

گریەیێـکی وەها بە جۆش وخرۆش

کە نەمێنێ نەعەقڵ وفەهم ونەهۆش

خەرقەیی ماتەمی و ناڵە بە دۆش(٢:١٣٧)

- ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی:

- **دەمەتەقێی شاعیران لە بارەی سۆفی و دەروێشەکانەوە:**

(خالیسی)ی شاعیر لە شیعرێکدا بە ناونیشانی (بۆ پێشکەوتن)، پرسیاری کۆمـەڵێك دیاردەی دزێوی سۆفی و دەروێش دەکات ئاخۆ لە سلێمانی ماون یان نا؟ هەروەك دەڵێ:

چۆن دەزانم خوا بە ڕاستی حەقە یەك نیوەی دووە

ئەی سلێـــمانی دەزانم تۆش پەیــت پێ بردووە

دەنگی دەف نــوکەی درۆی سۆفی لە تەکیەو خانەقا

ئێستەکەیش هەر ماوە یاخو ئاش بەتاڵیان کردووە؟

حای وحوی بۆ نــان و شۆربا فیکەفیك بۆماست وچا

باوی جارانیان هەیە یا خەڵق عەقلی گرتووە؟ (١:١١١)

(م. فـەوزی)ش لـە شـیعرێکدا بـە ناونیشـانی(بـۆ خالیسـە) بـە پشـتگیری کردنـەوە وەڵامی دەداتەوەو واقعی تەکیەو خانەقای بەم شێوەیە پێ دەڵێت:

ئافەریـــن ئیمانی خالــیس وایە ڕێی پــێ بردووە

وەك لەدوویەك تەرح ئەکا جەمعیشی ئەلبەت کردووە

دەنگی دەف نوکەی درۆی سۆفی تەپ و کپ بوون وەلێ

مـاوەمـاوە گرژ ئەبــێ ئەو ئــەم بە ڕاســتی زیندووە

فاك و فیك و حــأی وحوی پێ ناوێ شۆرباو نان و چا

خـــانەقاه ئێستـــاکە ئاوایـــە بە یاهــوو یاهووە

....

چاك له فێـــــڵیان تێگەیشتی بۆیە وا زوو دەرپەڕیت

چوویە کفری و پەندی باوت دایە ئەم قەید و خووە(١:١١٢)

هەرچـی(ئەحمـەد) نـاوێکی شـاعیرە، بـە تونـدی ئـەو بیرکردنەوەیـەی(خالیسـی) دەربارەی سۆفی و دەروێش ڕەت دەکاتەوەو داوای لێ دەکات پەشیمان ببێتـەوە، چونکە بەو قسانەی حەیای خۆی بردووە:

باوو باپـــــیرت چ بوون تۆ ئێستە نانی چی دەخۆی

عەیبە بەخوا تۆ کە بەم ئەنواعە خۆت لێ تێك چووە

....

با بەکوردی پێـــــت بڵێم یا شێخ لەباتی هەر کەسێ

ئەم قەوانی تـــازەیە بەخودا حەیـــــاتی بردووە

تۆبـــەکە لەم حـــــاڵە ئیتر تەرکی ئەم ئەتوارەکە

با لە کورتی ئینتیهای بێ لادە لەم خوڵق و خووە(٣:١١٣)

- **نیشاندانی واقعی هەڵوێستی کچ و ئافرەتی کورد لە کاتی تەنگانەدا:**

(ئەسیری) لـە شـیعری (کیـژو ژنـان)دا، بـاس لـە ڕەسـەنایەتی ئـافرەتی کۆمەڵگـەی کوردی دەکـات، کـە شانبەشـانی پیـاوان لـە هـەر هەرایـەك و تەنگانەیـەك ڕۆڵـی خۆیـان دەبینن:

گەر هـــەرایێ بـــێ لە نێو کوردستان

یاریـــدەی پیـــاوان ئەدەن کیژو ژنان

سەنگـەر ئەگـرن شەڕێەکەن مێردو کوڕان

نان و ئـــاویان بۆ دەکێـــشن ئافرەتان

..................................(١٠:١٦٩)

- **وەستان لە دژی هەندێ دابە چەقبەستوەکان:**

(فایەق بێکەس) لە شیعرێکدا لە بەرامبەر دەستەواژەی (عەیبە عەیبە) دەوەستێت، کە زۆر جار بە نابەجێیی لەبەردەم زۆر کارو کردەوەدا بەکار دەهێنرێ و، بە هۆکارێکی

دەزانێت بۆ دوا کەوتنی کۆمەڵگاو وێران کردنی ماڵی خـەڵك و داوا دەکات کـە سـنووری (عەیبە) لە بەردەم هەر کردەوەیەکدا تێك بشکێنرێ:

(عەیبە عەیبە..) ئەی ڕەفیقان ماڵی خەڵك وێران ئەکا
پیاو ئەخاتە سواڵ و سووکی، گەورە سەرگەردان ئەکا
واســـیتەی عەیبە کە دائیم قەومی کورد بێ سەروەتن
بێ مـــەعاریف، بێ سەنایع تووشی سەد دەردیان ئەکا

....

بەسـیـەتی ئەم فکرە پیـسە، غەفلەت و نووستن بەسە
سەیری ئەقوامی غەرب کەن کەشفی ناو ئاسمان ئەکا (٢:١٤٤)

ئــەنــجام

- تازەکردنەوەی شیعری کوردی لە ماوەی ساڵانی ١٨٩٨-١٩٣٢دا، وێڕای ئەوەی لەسەر دەستی چەند شاعیرێکی بەهرەمەند و داهێنەردا هاتە کایەوە، کۆمەڵێك هۆکاری ناوەکی و دەرەکیشی لە پاڵ بوو. هۆکارە ناوەکیەکان بە پلەی یەکەم بریتی بوون لە؛ دامەزرانی ڕێکخراو و کۆمەڵە سیاسی و ڕۆشنبیریەکان، سەرهەڵدانی شۆڕش و ڕاپەڕینەکان، هاتنە کایەی چاپخانە و ڕۆژنامەگەری، کردنەوەی قوتابخانە کوردی و ناکوردییەکان، سامانی فۆلکلۆری و کولتوری کوردی. لە هۆکارە دەرەکیەکانیش کاریگەری ئەدەبیاتی ئەوروپی و ئەدەبیاتی میللەتانی دەوروبەر بە تایبەتی تورکی و، بارودۆخی ساڵانی شەڕی یەکەمی جیهانی ڕۆڵیان لە تازەکردنەوەکەدا هەبوو.
- کاریگەری ڕۆژنامەگەری لەم نێوەندەدا زیاتر خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکان لەگەڵ دەستپێکی ڕۆژنامەگەری، بەشێك لە بابەتەکانیان بریتی بووە لە شیعر و، لەو ماوەیەدا بەدەیان شیعر بڵاوکراونەتەوە، کە لە بەشێکیاندا چەند ڕەگەزێکی داهێنان بەدی دەکرێن.
- شیعرە بڵاوکراوەکانی حاجی قادری کۆیی، ئەگەر چی بەر لە بڵاوکردنەوەیان و بەر لە دەسپێکی ڕۆژنامەگەریی کوردی نووسراون، بەڵام بە بڵاوبوونەوەیان کاریگەریی تەواویان خستۆتە سەر شاعیرانی تر و خوێنەرانی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان.
- لە هەردوو گۆڤارەکانی ئەستەمبول (ژین١٩١٨) و (کوردستان١٩١٩)دا بایەخێکی بەرچاو بۆ شیعر هەیە، لەم نێوەندەشدا دوو شاعیری داهێنەر و ناودار بەدیار کەوتن، کە بریتی بوون لە عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری و مستەفا شەوقی قازی زادە. لە شیعرەکانی عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری دا، بێجگە لە چەند گۆڕانکارییەکی ناوەڕۆکی شیعر، لە ڕووی فۆڕم و تەکنیکیشەوە چەند

داهێنـــانێکی ئـــەنجام داوە، لەوانـــە بـــەکارهێنانی کێشـــە عەرووزیـــە کـــەم بـەکارهاتووەکان و دوورکەوتنـەوە لـە یـەکێتی سـەروا و بـەکارهێنانی سـەروای پارچەپارچـەیی و گـۆڕینی تۆپۆگرافیـای شـیعر و دانـانی ناونیشـان بـۆ تێکـڕای شیعرەکان و پەیڕەوکردنی یەکێتی بابـەت و بـەکارهێنانی وێنـەی شـیعریی تـازە. مستەفا شەوقی قازی زادەش ناوەڕۆکێکی تازەی ڕۆمانسیی تێکەڵ بـە غوربـەت و خۆشەویستی نیشتمانی کردۆتە کەرەستەی شیعر و، لە ڕووی فۆڕمیشـەوە ئەگـەر چی لە ڕووی کێش و سەرواوە پابەندی یاساکانی کلاسیك بووە، بەڵام توانیویەتی گۆڕانکاری بەسەر زمانی شیعری دابهێنێت.

- لە ساڵانی بیستەکاندا بزووتنەوەی ڕۆژنامەگەری ڕووی کردە باشوری کوردسـتان و لەگـەڵ ئـەم بزووتنەوەیەشـدا جموجـۆڵی بڵاوبوونـەوەی شـیعر لـە گۆڤـار و ڕۆژنامەکانـدا بـرەوی سـەند و بـە دەیـان شـاعیر ڕوویـان کـردە بڵاوکردنـەوەی شـیعرەکانیان، هەنـدێ لـەو شـاعیرانە بـە کۆمـەڵێك داهێنـان لـە ڕووی فـۆڕم و ناوەڕۆکەوە هاتنە ناوەوە، کە بریتی بـوون لـە شـێخ نـوری شـێخ سـاڵح و مامەنـد کـەرکوکی و ئەسـیری و ڕەشـید نـەجیب و پیرەمێـرد و گـۆران و زێـوەر و عـەلی کەمال باپیر و فایـەق بێکـەس.... تازەکردنـەوەکانی فـۆڕمی شـیعر بـە گشـتی لـەم ماوەیەدا بریتی بوون لە گۆڕانکاری کردن لە سەروا و موستەزاد و زمانی شـیعری و بـــەکارهێنانی کێشـــی خۆمـــاڵی و هاتنـــە کایـــەوەی هونـــەرەکانی ســـۆنێتە و پەخشانەشیعر. لە ڕووی ناوەڕۆکیشەوە بابەتەکانی شیعری سیاسی و نیشتمانی و دەربڕینی خۆشەویستی بۆ خاك و هاندانی خەڵك بۆ خوێندەواری و وەستان دژی هەنـــدێ لـــە دابـــە کۆنـــەکان و، هـــەروەها بابەتـــە ڕۆمانســـییەکانی تێکـــەڵ بـــەو بارودۆخە ئاڵۆز و ناخۆشانەی کە بەسەر کورد و پارچە جیاجیاکانی کوردسـتاندا دەهاتن، بە تایبەتی بارودۆخی کوردەکانی باکوری کوردستان، هاتنە کایەوە.

سوپاس و پێزانین

ڕێز و سوپاسم هەیە بۆ:

- ئەنجومەنی خوێندنی باڵا و سەرۆکایەتی زانکۆی سەلاحەدین
- ڕاگرایەتی کۆلێژی پەروەردە و بە تایبەتی سەرۆکایەتی بەشی کوردی، کە دەرگای خوێندنی باڵایان بۆ کردمەوە.
- بەڕێز (د. فەرهاد پیربال)، کە وێڕای خستنە ئەستۆی ئەرکی سەرپەرشتی کردن و دەوڵەمەندکردنی باسەکە بە تێبینی و سەرنجەکانی، هەردوو کتێبخانەی تایبەتی ماڵەوەی و کتێبخانەی ماڵی شەرەفخانی بەدلیسی خستە بەر دەستم و سودێکی زۆرم لێیان بینی.
- مامۆستا و زانای گەورە (د. عەزیز گەردی)، کە لەوەتەی ناسیومە سودی زانستی لێ دەبینم و بۆ هەر داواکاریەکم هاوکارم بووە، لە ئامادەکردنی ئەم باسەشدا سودێکی زۆرم لە کتێبخانەکەی و سەرنجەکانیی وەرگرتووە.
- هەموو ئەو مامۆستا و هاوڕێیانەی کە بە هەر شێوەیەك بێت هاوکاریان کردووم بە تایبەتی (د. مارف خەزنەدار، د. عەبدوللا حەداد، د. نەوزاد وەقاس، د. عادل گەرمیانی، د. هیمدادی حوسێن، م. ڕەفیق سالح، م. دڵدار، م. ئازاد عەبدولواحید کەریم، سلێمان ئازاد ئەسلان، جەبار ئەحمەد، کاك هۆگر، م. سەمیر، م. شاخەوان، خدر سدیق).
- کارمەندانی کتێبخانەی ناوەندیی زانکۆی سەلاحەدین و کۆلێژی ئاداب و بەشی کوردیی هەردوو کۆلێژی پەروەردە و ئاداب و ماڵی شەرەفخانی بەدلیسی، کە یارمەتیان داوم بۆ دەستخستنی سەرچاوە.
- دەزگای سپیرێز بۆ چاپ و وەشانی بۆ چاپ کردنی ئەم پەرتۆکە.

بیبــلیۆگرافیا

یەکەم – بە زمانی کوردی

ا – کتێب

١. ئەحمەد تاقانە: تۆفیق فکرەت و شاعیرە نوێخوازەکانی کورد، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠١

٢. ئەحمەد خواجە: چیم دی، ب١، چاپخانەی شەفیق، بەغدا:١٩٦٨

٣. ئەدۆنیس: شیعریەتی خوێندنەوە، و: عەبدولەتەلیب عەبدوللا، چاپخانەی داناز، سلێمانی:٢٠٠٢

٤. ئەنوەر قادر محەممەد: لیریکای شاعیری گەورەی کورد مەولەوی، دەزگای سەردەم، سلێمانی:٢٠٠١

٥. ئومێد ئاشنا: پیرەمێرد و پێداچوونەوەیەکی نوێ بە ژیان و بەرهەمەکانی، ب١، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠١

٦. ئومێد ئاشنا: پیرەمێرد و پێداچوونەوەیەکی نوێ بە ژیان و بەرهەمەکانی، ب٢، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠١

٧. ئومێد ئاشنا (ئامادەکردن): گۆران نووسین و پەخشان و وەرگێڕاوەکانی، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠٢

٨. جەلیلی جەلیل: هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتوریی کورد لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و/ لە ڕووسی: ئەنوەر قادر محەممەد، ستۆکهۆلم:١٩٩٣

٩. جەمال خەزنەدار(کۆکردنەوە و پێشەکی): بانگی کوردستان، چاپخانەی (دار الحریە)، بەغدا:١٩٧٤

١٠. جەمال خەزنەدار: رابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، چاپخانەی(الجمهوریە)، بەغدا:١٩٧٣

١١. جەمال خەزنەدار: ڕۆژی کورد ١٩١٣، چاپخانەی(المؤسسه العراقیە)، بەغدا، ١٩٨١

١٢. جەمال خەزنەدار(کۆکردنەوە و پێشەکی): ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣، چاپخانەی (دار الحریە)، بەغدا:١٩٧٣

١٣. حەمە ساڵح فەرهادی:چەند لایەنێکی ڕۆژنامەنووسی کوردی، چاپخانەی (الحوادپ)،بەغدا:١٩٨٨

١٤. خورشید ڕەشید ئەحمەد: ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، چاپخانەی(الجاحظ)، بەغدا:١٩٨٩

١٥. ڕەفیق حلمی: شعر و ئەدەبیاتی کوردی، ب١،٢، چ٢، چاپخانەی(التعلیم العالی)، هەولێر:١٩٨٨

١٦. ڕەفیق ساڵح(ئامادەکردن): ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ١-٨١، یەکەم بەرگ، لێکۆڵینەوەی: د.کەمال فوئاد و سدیق ساڵح، چاپخانەی بەدرخان، سلێمانی:٢٠٠١

١٧. ڕەفیق ساڵح(ئامادەکردن): سێ ڕۆژنامەی ڕۆژگاری شێخی نەمر١٩٢٣-١٩٢٤، لێکۆڵینەوەی: د.کەمال فوئاد و سدیق ساڵح، چاپخانەی بەدرخان، سلێمانی:٢٠٠١

١٨. ڕەفیق ساڵح(ئامادەکردن): گۆڤاری دیاریی کوردستان١٩٢٥-١٩٢٦، لێکۆڵینەوەی: نەوشیروان مستەفا ئەمین و سدیق ساڵح، دەزگای سەردەم، سلێمانی:٢٠٠١

١٩. عەبدولجەبار محەممەد جەباری: مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی، چاپخانەی ژین، سلێمانی:١٩٧٠

٢٠. عەبدولسەمەد ئیسلام تەها: ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠٢

٢١. عەبدوڵڵا حەداد(د.): ئەدەبی کوردی و پێنج ژمارەی هەفتەنامەی (کوردستان)ی ساڵی١٩١٩، چاپخانەی کریستال، هەولێر:١٩٩٨

٢٢. عەبدوڵڵا زەنگەنە: ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا١٩٢٤-١٩٢٦، پێشەکی و پێداچوونەوەی: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، دەزگای موکریانی، هەولێر:١٩٩٩

٢٣. عەزیز گەردی(د.): سەروا، دەزگای ئاراس، هەولێر:١٩٩٩

٢٤. عەزیز گەردی: کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر:١٩٩٩
٢٥. عەلائەدین سەجادی:مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا:١٩٧١
٢٦. عەلائەدین سەجادی:مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چ٢، ئینتیشاراتی محەممەدی، سەقز:١٩٩٦
٢٧. عەلی تەتەر: بزاڤا سیاسی ل کوردستانێ، دەزگای سپیرێز، دهۆك:٢٠٠٢
٢٨. عەلی ناجی کاکە ئەمین عەتار و سیروان بەکر سامی(کۆکردنەوە و ئامادەکردن بۆ چاپ): پێشکەوتن یەکەمین ڕۆژنامەی سلێمانی١٩٢٠-١٩٢٢، پێشەکی: د.مارف خەزنەدار، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر:١٩٨٨
٢٩. عیزەدین مستەفا رەسوول(د.): ئەدەبیاتی نوێی کوردی، چاپخانەی (التعلیم العالی)، هەولێر:١٩٩٠
٣٠. فاروق عەلی عومەر: ڕۆژنامەگەریی کوردی لە عیراقدا – بەراییەکان١٩١٤-١٩٣٩، و: تاریق کارێزی، دەزگای موکریانی، هەولێر:٢٠٠١
٣١. فەرهاد پیربال(د.): ڕۆژنامەگەری کوردی بە زمانی فەرەنسی، سەنتەری برایەتی، هەولێر:١٩٩٨
٣٢. فەرهاد پیربال(د.): عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری – تازەکردنەوەی شیعری کوردی و داهێنانی شانۆنامە لە ئەدەبیاتی کوردیدا، دەزگای سپیرێز، دهۆك:٢٠٠٢
٣٣. فەرهاد پیربال(د.)(کۆکردنەوە و لەسەر نووسین): گۆڤاری کوردستان١٩١٩-١٩٢٠ ئەستەمبول، بڵاوکراوەی دەزگای گوڵان، هەولێر:١٩٩٨
٣٤. کامەران ئەحمەد محەممەد ئەمین: کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتی و ناوچەییدا(١٨٩٠-١٩٣٢)، دەزگای سەردەم، سلێمانی:٢٠٠٠
٣٥. کەمال فوئاد(د.): کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی١٨٩٨-١٩٠٢، چاپخانەی(اخلاص)، بەغدا:١٩٧٢
٣٦. کەمال مەزهەر ئەحمەد(د.): تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا:١٩٧٨

٣٧. كوردستان موكریانی(د.)(ئامادەكردن و پێشەكی): زاری كرمانجی، دەزگای موكریانی، هەولێر:٢٠٠٢

٣٨. مارف خەزنەدار(د.): لە بابەت مێژووی ئەدەبی كوردی یەوە، چاپخانەی(المؤسسە العراقیە)، بەغدا:١٩٨٤

٣٩. مارف خەزنەدار(د.): مێژووی ئەدەبی كوردی، ب١، دەزگای ئاراس، هەولێر:٢٠٠١

٤٠. نەوشیروان مستەفا ئەمین: چەند لاپەڕەیەك لە مێژوی ڕۆژنامەوانی كوردی، ب١، دەزگای سەردەم، سلێمانی:٢٠٠١

٤١. نەوشیروان مستەفا ئەمین: چەند لاپەڕەیەك لە مێژوی ڕۆژنامەوانی كوردی، ب٢، چاپخانەی شڤان، سلێمانی:٢٠٠٢

٤٢. نەوشیروان مستەفا ئەمین: حكوومەتی كوردستان، چ٢، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر:١٩٩٣

٤٣. هەژار: هەنبانە بۆرینە، سروش، تەهران:١٣٦٩

ب – كتێب بە ڕێنووسی لاتینی

٤٤. HAZIM KILIC: Helbestvan u Niviskareki Welatparez Evdirehim Rehmiye Hekari, Wesanxana Xani& batayi, DANMARK:١٩٩١

٤٥. M. EMIN BOZARSLAN:JIN KOVARA KURDI-TIRKI ١٩١٨-١٩١٩, Cild(١), Wesanxana Deng, Uppsala-Swed: ١٩٨٥

٤٦. M. EMIN BOZARSLAN:JIN KOVARA KURDI-TIRKI ١٩١٨-١٩١٩, Cild(٢), Wesanxana Deng, Uppsala-Swed: ١٩٨٥

٤٧. M. EMIN BOZARSLAN:JIN KOVARA KURDI-TIRKI ١٩١٨-١٩١٩, Cild(٣), Wesanxana Deng, Uppsala-Swed: ١٩٨٦

٤٨. M. EMIN BOZARSLAN:JIN KOVARA KURDI-TIRKI ١٩١٨-١٩١٩, Cild(٤), Wesanxana Deng, Uppsala-Swed: ١٩٨٧

٤٩. M. EMIN BOZARSLAN:JIN KOVARA KURDI-TIRKI ١٩١٨-١٩١٩, Cild(٥), Wesanxana Deng, Uppsala-Swed: ١٩٨٨

ج – ديوانه شيعر

٥٠. ئەسـيرى، كۆكردنـەوە و لەسـەر نووسـين: مسـتەفا عەسـكەرى، ب١، چ١، چاپخانەی(الحوادپ)، بەغدا:١٩٨٧

٥١. بێكەس، ڕێكخستن و پێشەكی نووسین و سەرپەرشتی چاپكردن: محمد ملا كريم، چ٢، چاپخانەی (الاديب)، بەغدا:١٩٨٠

٥٢. پیرەمێرد، لێكۆڵینەوە و دەركردنی: محمد رسول هاوار، بەغدا:١٩٧٠

٥٣. حاجی قادری كۆیی، لێكۆڵینـەوە و لێكدانـەوەی: سـەردار حەمیـد مـیران و كـەریم مستەفا شارەزا، پێداچوونەوەی: مەسعود محەممەد، بەغدا:١٩٨٦

٥٤. زێوەر: بەشی یەكەم لە دیوانی زێوەر، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا:١٩٥٨

٥٥. شـێخ نـوری شـێخ سـاڵح، كۆكردنـەوە و سـاغ كردنـەوە و لەسـەر نووسـین: ئـازاد عەبدولواحید، ب١، بەشی دووەم، چاپخانەی (الجاحف)، بەغدا:١٩٨٩

٥٦. نـالی، لێكۆڵینـەوە و لێكدانـەوەی: مـەلا عبـدالكریمی مـدرس و فـاتح عبـدالكریم، پێداچوونەوەی: محمدی ملا كريم، چاپخانەی كۆڕی زانیاری كورد، بەغدا:١٩٧٦

د – گۆڤار و ڕۆژنامە

٥٧. ئەحمەد شەریفی: دوكتۆر مستەفا شەوقی، گۆڤاری سروە، ژمارە ٦٢، ورمێ:١٣٧٠

٥٨. ئەمیری حەسەنپور و حەسـەنی قـازی: بەسـەرهاتی دوكتـۆر مسـتەفای قـازی زادە، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە ٦-٧، هەولێر: زستانی٢٠٠١

٥٩. ئیسـماعیل بـادی: پێداچـوونەك د پـەرتوكا (هۆزانڤـان و نڤیسـەڤانێ كـورد "عبـد الرحیم رەحمی هەكاری"دا)، گۆڤاری ڤەژین، ژمارە ١٧، دهۆك: پائیز١٩٩٩

٦٠. ساڵح یوسف سۆڤی: كۆمەڵا(هیڤی) یا خوێندكارێت كورد، گۆڤاری ڤـەژین، ژمـارە ٢١، دهۆك: زڤستان٢٠٠١

٦١. شەوكەت تاهیر سندی: عبد الرحیم رەحمی هەكاری – ژین – بەرهەم – داهێنـان، گۆڤاری ڤەژین، ژمارە ١٣، دهۆك: پائیز١٩٩٨

٦٢. عەبدولڕەزاق بیمار: دانیشتنێك لەگەڵ گۆران دا، گۆڤـاری بـەیان، ژمـارە ٢، بەغـدا: ١٩٧٠

٦٣. عەبدوللا زەنگەنە: (ژین) گۆڤاری سەردەمی سەرەتای ڕاچەنینەکانی کورد، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە٦-٧،هەولێر:زستانی٢٠٠١
٦٤. عەبدوللا محەممەد حەداد: شیعرەکانی مستەفا شەوقی قازی زادە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١١٢، بەغدا: ١٩٨٦
٦٥. فەرهاد پیربال(د.): عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەکاری – تازەکەرەوەی شیعری نوێی کوردی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی – زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژمارە ٨-B، سلێمانی:٢٠٠١
٦٦. فەرهاد پیربال(د.): مێژولکەی یەکەمین چاپخانە کوردیەکان، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە١٠-١١، سوید:١٩٩٤
٦٧. کەریم شارەزا: ئەسیری شاعیری شەیدای کوردستان، گۆڤاری بەیان، ژمارە١٣، بەغدا: مایسی١٩٧٤
٦٨. کەریم شارەزا: مامەند کەرکوکی کێ یە، گۆڤاری بەیان، ژمارە١٨، بەغدا: تشرینی یەکەمی١٩٧٤
٦٩. مارف خەزنەدار(د.): هەندێ دەستنوسی کوردیی مینۆرسکی لە لینیگراد، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان، ژمارە٤٣-٤٤، بەغدا: کانوونی دووەمی١٩٧٧
٧٠. مالمیسانژ و مەحمود لەوەندی: (ژین)ی ئەستەنبۆل (ڕۆژنامە)، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە٦-٧، هەولێر: زستانی ٢٠٠١
٧١. مەحمووود زامدار: دەوری ڕۆژنامەگەریی کوردی لە ژیانی ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتی گەلی کورد دا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە١١٣، بەغدا:١٩٨٧
٧٢. مەحمووود زامدار: هەتاوی کورد و سەردەمی ڕاپەرین، گۆڤاری کاروان، ژمارە٥٣، هەولێر:شوبات و مارتی١٩٨٧
٧٣. محەممەد بەکر محەممەد: ئەدگارەکانی نوێکردنەوە لە شیعری (ڕەحمیی هەکاری)دا، گۆڤارا زانکۆیا دهۆك، هژمار٦، پەڕبەند٢١، دهۆك: نیسانا١٩٩٩

هـ – گۆڤار و ڕۆژنامە کۆنەکان

٧٤. ڕۆژنامەی کورد، ژمارە١، ئەستەمبول:٢٢-١١-١٣٢٤ (٥-١٢-١٩٠٨)
٧٥. ڕۆژنامەی کورد، ژمارە٢، ئەستەمبول:٢٩-١١-١٣٢٤ (١٢-١٢-١٩٠٨)

٧٦. ڕۆژنامەی کورد، ژمارە٥، ئەستەمبول: -١٢-١٣٢٤ (-١٩٠٨)!؟
٧٧. ڕۆژنامەی کورد، ژمارە٦، ئەستەمبول:٢٧-١٢-١٣٢٤ (٩-١-١٩٠٩)
٧٨. ڕۆژنامەی کورد، ژمارە٧، ئەستەمبول:٣-١-١٣٢٤ (١٦-١-١٩٠٩)
٧٩. گۆڤاری ڕۆژی کورد، ژمارە٤، ئەستەمبول:٣٠-٨-١٣٢٩ (١٢-٩-١٩١٣)
٨٠. گۆڤاری هەتاوی کورد، ژمارە١، ئەستەمبول:١١-١٠-١٣٢٩ (٢٤-١٠-١٩١٣)
٨١. گۆڤاری هەتاوی کورد، ژمارە١٠، ئەستەمبول:٢٠-٦-١٣٣٠ (٣-٧-١٩١٤)
٨٢. گۆڤاری بانگی کورد، ژمارە٣، بەغدا:١٣٣٠(١٩١٣)
٨٣. گۆڤاری بانگی کورد، ژمارە٤، بەغدا:٢٤-٣-١٣٣٠ (٦-٤-١٩١٤)
٨٤. گۆڤاری ژین، ژمارە ١، ئەستەمبول: ٧-١١-١٣٣٤ (١٩١٨)
٨٥. گۆڤاری ژین، ژمارە ٢، ئەستەمبول: ١٤-١١-١٣٣٤ (١٩١٨)
٨٦. گۆڤاری ژین، ژمارە ٣، ئەستەمبول: ٢٠-١١-١٣٣٤ (١٩١٨)
٨٧. گۆڤاری ژین، ژمارە ٤، ئەستەمبول: ٢٨-١١-١٣٣٤ (١٩١٨)
٨٨. گۆڤاری ژین، ژمارە ٥، ئەستەمبول: ١٢-١٢-١٣٣٤ (١٩١٨)
٨٩. گۆڤاری ژین، ژمارە ٦، ئەستەمبول: ٢٥-١٢-١٣٣٤ (١٩١٨)
٩٠. گۆڤاری ژین، ژمارە ٧، ئەستەمبول: ٢-١-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩١. گۆڤاری ژین، ژمارە ٨، ئەستەمبول: ٩-١-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٢. گۆڤاری ژین، ژمارە ٩، ئەستەمبول: ١٦-١-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٣. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٠، ئەستەمبول: ٢-٢-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٤. گۆڤاری ژین، ژمارە ١١، ئەستەمبول: ١٥-٢-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٥. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٢، ئەستەمبول: ٢٥-٢-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٦. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٣، ئەستەمبول: ١٠-٣-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٧. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٤، ئەستەمبول: ٢١-٣-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٨. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٥، ئەستەمبول: ٣٠-٣-١٣٣٥ (١٩١٩)
٩٩. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٦، ئەستەمبول: ١٠-٤-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٠. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٧، ئەستەمبول: ٢-٤-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠١. گۆڤاری ژین، ژمارە ١٨، ئەستەمبول: ٨-٥-١٣٣٥ (١٩١٩)

١٠٢. گۆڤاری ژین، ژماره ١٩، ئەستەمبول: ٢٢-٥-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٣. گۆڤاری ژین، ژماره ٢٠، ئەستەمبول: ٤-٦-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٤. گۆڤاری ژین، ژماره ٢١، ئەستەمبول:١٨-٦-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٥. گۆڤاری ژین، ژماره ٢٢، ئەستەمبول: ٢-٧-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٦. گۆڤاری ژین، ژماره ٢٣، ئەستەمبول: ٢٨-٧-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٧. گۆڤاری ژین، ژماره ٢٤، ئەستەمبول: ٣-٩-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٨. گۆڤاری ژین، ژماره ٢٥، ئەستەمبول: ٢-١٠-١٣٣٥ (١٩١٩)
١٠٩. گۆڤاری کوردستان، ژماره٢، ئەستەمبول: ٩-٢-١٣٣٥ (١٩١٩)
١١٠. گۆڤاری کوردستان، ژماره٤، ئەستەمبول: ١٥-٣-١٣٣٥ (١٩١٩)
١١١. گۆڤاری کوردستان، ژماره٥، ئەستەمبول: ٣-٤-١٣٣٥ (١٩١٩)
١١٢. گۆڤاری کوردستان، ژماره٦، ئەستەمبول: ٢٢-٤-١٣٣٥ (١٩١٩)
١١٣. گۆڤاری کوردستان، ژماره٩، ئەستەمبول: ١١-٦-١٣٣٥ (١٩١٩)
١١٤. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ١١، سلێمانی: ٨-٧-١٩٢٠
١١٥. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٥٠، سلێمانی: ٧-٤-١٩٢١
١١٦. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٥١، سلێمانی: ١٤-٤-١٩٢١
١١٧. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٥٢، سلێمانی: ٢١-٤-١٩٢١
١١٨. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٧٦، سلێمانی: ٦-١٠-١٩٢١
١١٩. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٧٨، سلێمانی: ٢٠-١٠-١٩٢١
١٢٠. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٨١، سلێمانی: ١٠-١١-١٩٢١
١٢١. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٨٢، سلێمانی: ١٧-١١-١٩٢١
١٢٢. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٩٢، سلێمانی: ٢٦-١-١٩٢٢
١٢٣. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ٩٩، سلێمانی: ١٦-٣-١٩٢٢
١٢٤. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ١٠١، سلێمانی: ٣٠-٣-١٩٢٢
١٢٥. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ١٠٩، سلێمانی: ٢٥-٥-١٩٢٢
١٢٦. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ١١٠، سلێمانی: ١-٦-١٩٢٢
١٢٧. ڕۆژنامەی پێشکەوتن، ژماره ١١٦، سلێمانی: ١٣-٧-١٩٢٢
١٢٨. ڕۆژنامەی بانگی کوردستان، ژماره ١، سلێمانی: ٢-٨-١٩٢٢

١٢٩. رۆژنامەی بانگی کوردستان، ژمارە ٣، سلێمانی: ٢١-٨-١٩٢٢
١٣٠. رۆژنامەی بانگی کوردستان، ژمارە ٦، سلێمانی: ١٨-٩-١٩٢٢
١٣١. رۆژنامەی بانگی کوردستان، ژمارە ٧، سلێمانی: ٢٢-٩-١٩٢٢
١٣٢. رۆژنامەی بانگی کوردستان، ژمارە ٩، سلێمانی: ٨-١٠-١٩٢٢
١٣٣. رۆژنامەی بانگی کوردستان، ژمارە ١٤-١، سلێمانی: ٢٨-١-١٩٢٦
١٣٤. رۆژنامەی رۆژی کوردستان، ژمارە ٥، سلێمانی: ٢٠-١٢-١٩٢٢
١٣٥. رۆژنامەی رۆژی کوردستان، ژمارە ٩، سلێمانی: ١٧-١-١٩٢٣
١٣٦. رۆژنامەی رۆژی کوردستان، ژمارە ١٣، سلێمانی: ١٧-٢-١٩٢٣
١٣٧. رۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال، ژمارە ١، سلێمانی: ٢٠-٩-١٩٢٣
١٣٨. رۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال، ژمارە ٣، سلێمانی: ٤-١٠-١٩٢٣
١٣٩. رۆژنامەی ئومێدی ئیستیقلال، ژمارە ٥، سلێمانی: ١٨-١٠-١٩٢٣
١٤٠. رۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە ٣، سلێمانی: ١-٩-١٩٢٤
١٤١. رۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە ١٢، سلێمانی: ٩-١-١٩٢٥
١٤٢. رۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە ١٤، سلێمانی: ٢-٢-١٩٢٥
١٤٣. رۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە ٤٣، سلێمانی: ٨-١٠-١٩٢٥
١٤٤. رۆژنامەی ژیانەوە، ژمارە ٤٧، سلێمانی: ٥-١١-١٩٢٥
١٤٥. گۆڤاری دیاریی کوردستان، ژمارە٧، بەغدا: ١٨-٦-١٩٢٥
١٤٦. گۆڤاری دیاریی کوردستان، ژمارە١٠، بەغدا: ٢١-١٠-١٩٢٥
١٤٧. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٩، سلێمانی: ١٨-٣-١٩٢٦
١٤٨. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ١٠، سلێمانی: ٢٥-٣-١٩٢٦
١٤٩. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٤٥، سلێمانی: ٩-١٢-١٩٢٦
١٥٠. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٤٩، سلێمانی: ٦-١-١٩٢٧
١٥١. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٥٤، سلێمانی: ١٧-٢-١٩٢٧
١٥٢. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٥٨، سلێمانی: ١٧-٣-١٩٢٧
١٥٣. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٦٠، سلێمانی: ٣١-٣-١٩٢٧
١٥٤. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٨٠، سلێمانی: ١-٩-١٩٢٧
١٥٥. رۆژنامەی ژیان، ژمارە ٨٧، سلێمانی: ٢٥-١٠-١٩٢٧

١٥٦. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٩١، سلێمانی: ٢٢-١١-١٩٢٧
١٥٧. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٩٤، سلێمانی: ١٣-١٢-١٩٢٧
١٥٨. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ١٠١، سلێمانی: ٩-٢-١٩٢٨
١٥٩. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٢٤٦، سلێمانی: ١٩-٦-١٩٣٠
١٦٠. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٢٩٠، سلێمانی: ٦-٨-١٩٣١
١٦١. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٢٩١، سلێمانی: ١٧-٨-١٩٣١
١٦٢. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣١٦، سلێمانی: ٢٤-٣-١٩٣٢
١٦٣. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣١٨، سلێمانی: ٧-٤-١٩٣٢
١٦٤. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٢٠، سلێمانی: ٢٨-٤-١٩٣٢
١٦٥. ڕۆژنامەی ژیان، ژمارە ٣٢١، سلێمانی: ٩-٥-١٩٣٢
١٦٦. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ١، ڕواندز: ٢٥-٥-١٩٢٦
١٦٧. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٥، ڕواندز: ١٧ ی ڕەبیعی دووەم ١٣٤٥ ك
١٦٨. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٦، ڕواندز: ١٥ ی جەمادی یەکەم ١٣٤٥
١٦٩. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٨، ڕواندز: ٢٠-٢-١٩٢٧
١٧٠. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٩، ڕواندز: ٢-٦-١٩٢٧
١٧١. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ١٠، ڕواندز: ٣-٧-١٩٢٧
١٧٢. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ١١، ڕواندز: ١٤-٩-١٩٢٧
١٧٣. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ١٣، ڕواندز: ٢٩-٣-١٩٢٨
١٧٤. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ١٥، ڕواندز: ١١-١١-١٩٢٨
١٧٥. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٢١، ڕواندز: ٦-٤-١٩٣٠
١٧٦. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٢٢، ڕواندز: ٣٠-٤-١٩٣٠
١٧٧. گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە ٢٣، ڕواندز: ٤-٦-١٩٣٠

و – نامەی ماستەر و دکتۆرا

١٧٨. ئازاد عەبدولواحید کەریم: نوێکردنەوە لە شیعری کوردی دا دوای جەنگی جیهانی یەکەم، نامەی ماستەر، زانکۆی بەغدا، کۆلێژی پەروەردە (ابن رشد): ١٩٩٥

١٧٩. پەرێز صابر: ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب: ١٩٩٨

١٨٠. عەلی تاهیر حسێن: کاریگەری ڕوانگە لە نوێگەری شیعری کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، کۆلێژی زمان: ٢٠٠٠

١٨١. کامیران محمد نبی بەرواری: جێگەی ئەحمەدی نالبەند لە شیعری نوێ ی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلیجی ئاداب: ١٩٩٩

ز - چاوپێکەوتن

١٨٢. عادل گەرمیانی(د.)، ٢٥-٦-٢٠٠٣

١٨٣. مارف خەزنەدار(د.)، ٢٤-٦-٢٠٠٣

١٨٤. هیمدادی حوسێن(د.)، ١-٦-٢٠٠٣

دووەم – بە زمانی عەرەبی

١ - کتێب

١٨٥. القران الكريم

١٨٦. ابوبكر عبدالخالق البزار: مسند البزار، تحقيق: د.محفوظ الرحمن زين الله، ط١، ج١، مؤسسة علوم القران، بيروت:١٤٠٩هـ

١٨٧. احمد شوكت(د.) و د. رجاء عيد: مقومات الشعر العربي الحديث والمعاصر، دار الفكر العربي للطباعة، كويت: ؟

١٨٨. احمد مطلوب(د.): معجم النقد العربي القديم، ج١، دار الشؤون الثقافية، بغداد:١٩٨٩

١٨٩. كاتب ؟: معجم (المنجد) في اللغة العربية المعاصرة، دار الشرق، بيروت: ؟

١٩٠. بله ج شيركو: القضية الكردية ماضي الكرد و حاضرهم، منشورات جمعية خويبون، ط٢، بيروت:١٩٨٦

١٩١. بى رهش: بارزان وحركة الوعي القومي الكردي١٨٢٦-١٩١٤، ؟، ؟: ١٩٨٠

١٩٢. جلال الخياط(د.): الشعر العراقي الحديث، دار الصادر، بيروت:١٩٧٠

١٩٣. جلال الخياط(د.) و د.صالح جواد الطعمة: تاريخ الادب العربي الحديث، ط١٧، مطبعة المعاني، بغداد:١٩٧٥

١٩٤. روهات الاكوم: خويبون وثورة اكري، ت: رابطة كاوا للثقافة الكردية، مطبعة اوفيست، هه ولير:٢٠٠٠
١٩٥. زنار سلوبي: في سبيل كردستان (مذكرات)، ت:ر.علي، دار الكاتب، بيروت:١٩٨٧
١٩٦. سروة اسعد صابر: كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦، مؤسسة موكرياني، اربيل:٢٠٠١
١٩٧. سوزان بيرنار: قصيدة النثر من بودلير الى ايامنا، ت: د.زهير مجيد مغامس، مطبعة دار المامون، بغداد:١٩٩٣
١٩٨. طراد الكبيسي: شجر الغابة الحجري، مطبعة الشعب، بغداد:١٩٧٥
١٩٩. طراد الكبيسي: الغابة و الفصول، مطبعة دار الحرية، بغداد:١٩٧٩
٢٠٠. عبدالرزاق الهلالي: تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني ١٦٣٨-١٩١٧م، الاهلية ذ.م.م، بغداد:١٩٥٩
٢٠١. عبدالستار طاهر شريف: الجمعيات و المنظمات و الاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، مطبعة دار الشؤون الثقافية، بغداد:١٩٨٩
٢٠٢. عبد اللطيف بندر اوغلو: اشارات اولية في الشعر التركي، منشورات دار الجاحظ للنشر، بغداد:١٩٨٣
٢٠٣. عبد اللطيف بندر اوغلو: قصائد مختارة من الشعر التركي الحديث، ؟، الكويت:١٩٧٩
٢٠٤. عبدالمجيد هندي(د.): الشعر العربي الحديث، مطابع سجل العرب، القاهرة:١٩٧٥
٢٠٥. عبدالواحد لؤلؤة(د.): النفخ في الرماد، دراسات نقدية، دار الرشيد للنشر، بغداد:١٩٨٢
٢٠٦. عيسى الناعوري(د.): ادب المهجر، ط٣، دار المعارف بمصر، القاهرة:١٩٧٧
٢٠٧. فريمان جرنفيل: التقويمان الهجري والميلادي، ت/عن الانكليزية: د.حسام الدين الالوسي، مطبعة الجمهورية، بغداد:١٩٧٠
٢٠٨. كمال خير بك(د.): حركة الحداثة في الشعر العربي المعاصر، ط٢، مطبعة دار الفكر، بيروت:١٩٨٦
٢٠٩. كمال مظهر احمد(د.): دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد:١٩٧٨

٢١٠. مالكوم برادبري و جيمس ماكفارلن: الحداثة، ت: مؤيد حسن فوزي، ج٢، مطبعة دار المامون، بغداد:١٩٩٠

٢١١. ماليسانز: بدرخانيو جزيرة بوتان، ت:شكور مصطفى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل:١٩٩٨

٢١٢. ماليسانز: القومية الكردية و د.عبدالله جودت، ت:شكور مصطفى، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل: ٢٠٠٠

٢١٣. محمد بن سلامة القضاعي: مسند الشهاب، تحقيق:حمدي عبدالمجيد، ط٢، ج١، مؤسسة الرسالة، بيروت:١٩٨٦

٢١٤. محمد حسين الاعاجمي(د.): الصراع بين القديم و الجديد في الشعر العربي، دار الحرية للطباعة، بغداد: ١٩٧٨

٢١٥. محمد غريب عبدالمجيد: الادب التركي الحديث والمعاصر، مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة:١٩٧٥

٢١٦. معروف خزندار(د.): موجز تاريخ الادب الكردي المعاصر، ت:د. عبدالمجيد شيخو، ؟، ؟، ١٩٩٣

ب - ڕۆژنامه

٢١٧. جمال زنكنه: اول جمعية ثقافية كردية جمعية عزمي قوي كردستان، جريدة خبات، العدد٦٨٢، اربيل: تموز١٩٩٣

ج - ئەنتەرنێت

٢١٨. هشام غصيب(د.): الخطاب الفكري العربي و تحديات الحداثة، http://www.google.com

د – نامەی دکتۆرا

٢١٩. عبدالله محمد علي: كردستان في عهد الدولة العثمانية من منتصف القرن التاسع عشر الى بدء الحرب العالمية الاولى، رسالة دكتورا، جامعة صلاح الدين، كلية الاداب:١٩٩٨

سێیەم – بە زمانی فارسی

ا - کتێب

٢٢٠. عبد الرفيع حقيقت (تحقيق و تاليف): شاعران بزرگ ايران از رودکی تا بهار، انتشارات کومش، تهران:١٣٨١

٢٢١. کندال، عصمت شريف وانلی- مصطفی نازدار: کردها، ت:ابراهيم يونسی، انتشارات روزبهان، چ٢، تهران:١٣٧٢

٢٢٢. محمد ڕؤوف توکلی: تاريخ تصوف در کردستان، انتشارات توکلی، چ١، تهران:١٣٧٨

ب - گۆڤار

٢٢٣. پرويز ناتل خانلری(د.): پست و بلند شعر نو، مجله سخن، شماره٢، خرداد١٣٤١،لاپەڕە(١٤١-١٥١)

٢٢٤. پرويز ناتل خانلری(د.): پست و بلند شعر نو، مجله سخن، شماره٣، تير١٣٤١، لاپەڕە(٢٥٩-٢٦٧)

چوارەم – بە زمانی ئینگلیزی

- کتێب

٢٢٥. Guddon,J.A: A Dictionary of Literary Terms, Penguin Books, England:١٩٧٩

٢٢٦. Merriam, G,C: Websters Third New International Dictionary, Philippines Copy Right, USA:١٩٧١

الخــلاصة

هذا الكتاب الموسوم بـ (ملامح التجديد في الشعر الكوردي ١٨٩٨ — ١٩٣٢)، محاولة لتحديد تلك الملامح والتغيرات الجديدة التي دخلت على الشعر الكوردي المنشور في الصحف والمجلات شكلاً ومضموناً، بدءاً من صدور اول جريدة كوردية (كوردستان — ١٨٩٨) وصولاً الى صدور العدد الاول من مجلة (هاوار — ١٩٣٢)، ومن خلال ذلك تمكن المؤلف من التعرف وتحديد الشعراء الذين كانت لهم الريادة في مجال التجديد في الشعر الكوردي.

يتألف الكتاب من مقدمة وثلاثة فصول، فقد تناول الفصل الاول بيان مفهوم التجديد وتحديد مراحله في الشعر التركي والعربي والفارسي، وبيان اهم العوامل التي مهدت لظهور التجديد في الشعر الكوردي ولاسيما عامل الصحافة باعتباره عاملاً مؤثراً لحركة التجديد في الشعر الكوردي. كما تم التطرق في هذا الفصل الى الجذور الأولية للتجديد في اشعار حاجي قادري كويي المنشورة.

اما الفصل الثاني فبعد الحديث عن انشطة نشر الاشعار في مجلتي (ژين — اسطنبول — ١٩١٨) و (كوردستان — اسطنبول - ١٩١٩)، تم اظهار دور كل من عبد الرحيم هكاري ومصطفى شوقي قازى زادة في حركة التجديد في الشعر الكوردي.

وفي الفصل الثالث فقد تم توضيح الانشطة التي دعت الى نشر الشعر في الصحف والمجلات الكوردية للفترة الممتدة بين (١٩٢٠ — ١٩٣٢) وتحديد اسماء الشعراء وعدد اشعارهم المنشورة. فضلاً عن ذلك تضمن الكتاب دراسة شكل ومضمون الشعر الكوري المنشور للفترة المذكورة وذلك من اجل القاء الضوء على عملية الابداع والتغيرات الجديدة التي حلت بالشعر الكوردي.

ABSTRACT

This thesis **" Innovation features of Kurdish poetry 1898 – 1932 "** is an attempt to point out new features and changes that the form and the content of Kurdish published poetry underwent in reviews and papers (Kurdistan –1898) till the appearance of the first issue of **Hawar** review **1932**.And also to clarify the role of the poets who presented these changes and had their influence on the innovation of Kurdish poetry.

The thesis consists of an introduction and Three chapters, followed by the most important conclusions.

Chapter One deals with innovation concepts and its classification and stages in Turkish, Arabic and Persian poetry in addition to the factors behind the innovation of Kurdish poetry. Then the study goes into details about the role of journalism in that innovation as an effective factor. More over, it finds out the elementary roots of the innovation, especially in published poetry of **Haji Qadiri Koyi.**

Chapter Two is devoted to the explanation of the poetry publication movement in the reviews: (Zhin-Istanbul-1918) and (Kurdistan- Istanbul-1918); then the role of the innovator poets : **Abdul-Rahim Rahmi Hakari** and **Mustafa Shawqi Qazi Zada.**

Chapter Three studies the movement of publishing poetry in reviews and papers from 1920 to 1932 and the presentation of the name of each poet and the number of the poems he published in Two separate axes devoted to the form and the content. The chapter also studies the creation and new elements emerged in Kurdish published poetry (1920-1932).

In the end the most important conclusions have been set down.